

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EĞİTİM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
EĞİTİM YÖNETİCİLİĞİ VE DENETİCİLİĞİ BİLİM DALI

TÜRK ANYASALARINDA YER ALAN TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER
AÇISINDAN İNSAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Vedat DOĞAN

Danışman
Prof. Dr. Necmettin TOZLU

ÖNSÖZ

İnsan hakları, günümüzde her ne kadar Batı'ya özgü bir kavram olarak algılansa da, insanlığın varolduğu günden beri hayatla birlikte yaşanan bir olgudur. Bu haklar insanın kişiliğine bağlı dokunulamaz, devredilemez ve vazgeçilemez haklardır. Yaradılışı itibariyle farklı olan, özellik ve olanaklarıyla öteki varlıklardan ayrılan insan bu farklılığı nispetince saygı görmek durumundadır.

İnsanın ve insan haklarının düşünülüp, tartışmaya başlanması modern zamanlardan çok öncedir. Yaradılışı itibariyle farklı olan ve diğer varlıklardan ayrılan insan, yaratıldığı günden beri varlığını sorgulamış ve çeşitli sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Bu durum ilk çağlardan günümüze değin süregelen bir süreçtir. Bu süreçte, özellikle toplu yaşamın başlaması ile beraber belli kurallara ve kanunlara uyulması zorunluluğu da ortaya çıkmıştır. İnsan ve insan hakları ile ilgili görüş ve düşüncelerin tekamülü ile bugünkü duruma gelinmiştir. Bu duruma gelmesinde tüm insanlığın belli oranda katkısı vardır.

Türk Tarihi incelendiği vakit gerek İslâm öncesi dönemde ve gerekse İslâmiyetin kabulünden sonraki dönemde insan haklarına dair pek çok yazılı – yazısız kural ve uygulamaya rastlanabilir. İnsan hakları ile ilgili bütün gelişmelerin ve kavramların Batıdan kaynaklandığını ve orada anlam kazandığını düşünmek büyük bir yanılgıdır. Bu yanılgının nedeni, köklerimizi ve tarihten gelen değerlerimizi yeterince araştırmamamız ve öğrenmememizdir. İnsan hakları ile ilgili modern kavramlar Batı çıkışlı olsa da, Türk – İslâm tarihinde bu kavramların içini layıkıyla doldurabilecek pek çok uygulama mevcuttur.

Araştırmamızda Türk Anayasalarında Temel Haklar ve Hürriyetler ile ilgili tarihsel süreç içerisinde meydana gelen gelişmeler ile insanımızın bu gelişmeler karşısında durumunu ele aldık. Ağırlıklı olarak Sened-i İttifak ve sonrası dönemin ele alınma nedeni; bu dönemden önce İnsan Haklarının olmaması değil, Sened-i İttifakla beraber padişahın yetkilerinin bir belge ile sınırlanması ve bunun anayasayı çağrıştırmasıdır. Bu yüzden daha çok 19. yy'dan günümüze değin meydana gelen gelişmeler sırasıyla ele alınmış ve tahlile konu edinilmiştir.

Bitirme projemi hazırlama hususunda benden yardımlarını esirgemeyen Hocam Prof. Dr. Necmettin TOZLU'ya, Araştırma Görevlisi Dr. Ahmet YAYLA'ya ve Öğretim Görevlisi Zihni MEREY'e teşekkürü borç bilirim.

Vedat DOĞAN

VAN -2006

KISALTMALAR

- A. B (AT) :** Avrupa Birliği, Avrupa Topluluğu.
AP : Adalet Partisi
BM : Birleşmiş Milletler
CHP : Cumhuriyet Halk Partisi
DP : Demokrat Parti
DGM : Devlet Güvenlik Mahkemesi
GHH : Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)
İHEB : İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
K. E : Kanun-i Esasi
MBK : Milli Birlik Komitesi
MGK : Milli Güvenlik Konseyi
S.İ : Senedi İttifak
TCK : Türk Ceza Kanunu
TEK : Teşkilat-ı Esasiye Kanunu
TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV

BÖLÜM I

1. GİRİŞ.....	1
1.1. PROBLEM DURUMU.....	1
1.2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	18
1.3. TANIMLAR.....	19
1.4. SINIRLILIKLAR.....	20

BÖLÜM II

2. YÖNTEM.....	21
2.1. VERİLERİN TOPLANMASI.....	21
2.2. VERİLERİN YORUMLANMASI.....	22

BÖLÜM III

3. KURAMSAL ÇERÇEVE.....	23
3.1. FELSEFİ ANLAYIŞTA KISACA İNSAN.....	23
3.2. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER.....	40
3.2.1. Temel Hak ve Hürriyetler Karşısında Devlet.....	46
3.2.2. Temel Hak ve Hürriyetlerin Hukuki Metinlerdeki Yeri.....	55
3.2.2.1. Birleşmiş Milletler Antlaşması.....	64
3.2.2.2. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi.....	65
3.2.2.3. Medeni ve Siyasi Haklarla İlgili Uluslararası Sözleşme	66
3.2.2.4. Ekonomik, Sosyal, Kültürel Haklar ile İlgili Sözleşme..	67
3.2.2.5. İşkenceye Karşı Sözleşme.....	68
3.2.2.6. Avrupa Konseyi.....	69
3.2.2.7. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi.....	70
3.2.2.8. Avrupa İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi.....	71
3.2.2.9. Helsinki Nihâi Senedi.....	72
3.2.2.10. Paris Şartı.....	73

BÖLÜM IV

4. BULGULAR VE YORUM	75
4.1. TÜRK ANAYASALARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER...	75
4.1.1 Cumhuriyet Öncesi Dönemde Temel Hak ve Hürriyetler.....	77
4.1.1.1. Eski Türklerde Temel Hak ve Hürriyetler.....	77
4.1.1.2. Osmanlı Devleti'nde Temel Hak ve Hürriyetler.....	79
4.1.1.2.1. Sened-i İttifak Öncesi Dönem.....	80
4.1.1.2.2. Senedi İttifak.....	82
4.1.1.2.3. Tanzimat Fermanı.....	85
4.1.1.2.4. Islahat Fermanı.....	92
4.1.1.2.5. I. Meşrutiyet.....	98
4.1.1.2.6. II. Meşrutiyet.....	103
4.1.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Temel Hak ve Hürriyetler.....	107
4.1.2.1. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu.....	107
4.1.2.2. 1924 Anayasası.....	110
4.1.2.3. 1961 Anayasası.....	121
4.1.2.4. 1982 Anayasası.....	131
4.2. TÜRK ANAYASALARINDA YER ALAN TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER AÇISINDAN İNSAN.....	143

BÖLÜM V

5. ÖZET SONUÇ VE ÖNERİLER.....	157
5.1. ÖZET.....	157
5.2. SONUÇ.....	160
5.3. ÖNERİLER.....	163
6. KAYNAKÇA.....	165
7. ABSTRACT.....	171
8. EKLER.....	172
EK 1: 1876 Anayasası (Kanuni Esasi)'nda Temel Hak ve Hürriyetler.....	172
EK 2: 1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler.....	174
EK 3 : 1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler.....	178
EK 4: 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler.....	195

BÖLÜM I

1. GİRİŞ

Bu bölümde; Araştırmaya ilişkin problem durumu, problem cümlesi, alt problemler, araştırmanın önemi, tanım ve kısaltmalar ve sınırlılıklar yer almaktadır.

1.1. PROBLEM DURUMU

İnsanoğlu özellikleri ve olanakları bakımından diğer canlılardan ve varlıklardan farklıdır. Akıl ve mantığını kullanarak doğa ile amansız bir mücadeleye giren insanoğlu; mağaralarda yaşayıp avcılık ve toplayıcılık ile yaşamını idame ettirdiği ilk dönemlerden; metropollerde yaşadığı ve sesten hızlı uçaklarla seyahat edebildiği günümüze değin, büyük tecrübeler geçirmiş ve bu tecrübelerden dersler çıkararak en doğruya ulaşmaya çalışmıştır. Yaşanılan bu uzun ve zorlu süreçte giderek toplumsal hayata geçilmiş ve bununla beraber, bir zorunluluk olarak toplumsal kurallar ortaya çıkmıştır. İlk etapta yazısız olan kurallar, zaman içinde tekamül ederek, metinlere geçmiş ve yazılı kanunlara dönüşmüştür.

Akıl ve irade sahibi insan, özellik ve olanakları doğrultusunda, doğada yaşamını kolaylaştıracak düzenlemeler yapmış, sürekli bir gelişme ve değişme içersinde olmuştur. Bu süreçte kendisi ve yaşadığı evren ile ilgili sürekli bir tefekkür halindedir. Tefekkür süreci, ilkçağlardan günümüze süreklilik arz eder.

İnsan hakları düşüncesinin ortaya çıkışını ve gelişimini belli bir yüzyıl veya olayla sınırlamak, tarihsel gerçeklikleri, felsefi görüş ve düşünceleri inkâr anlamına gelir. Hak düşüncesi, insanın yaradılışı itibari ile sahip olduğu bir özelliktir. İnsanın “ne”liği ile ilgili sorular yaradılıştan beri süregelen, sorgulanan ve sorgulanmaya devam edilecek bir konudur. Bu açıdan insan ile ilgili temel hak ve hürriyetler ele alınırken, geçmişten günümüze insan ile ilgili düşünceleri, insana bakış açısını da ele almak gerekir.

İnsan hakları kavramının temelinde insan olgusu yatmaktadır. İnsanın ne ve kim olduğunu bilmeden ve bu soruya değişen koşullar içinde yeterli bir cevap

getirmeden insan haklarının bütünsel anlamı olmaz. İnsanın ortaya çıkışı yeryüzünde uygarlık tarihini başlatmıştır.¹

İnsan haklarını sorgularken hem Batı hem de Doğu dünyası insan anlayışını göz ardı edemeyiz. Zira insan haklarının tekamül edip bugünkü duruma gelmesinde her iki anlayışın da katkısı olmuştur.

Batı’da insan, özellikle felsefî açıdan ele alınır, irdelenir. Felsefe tarihinde insan ve insan problemiyle ilk ilgilenenler sofistlerdir. Sofistlerle birlikte felsefenin ağırlık merkezi doğadan insana kaymıştır. İnsanın sofistlerce merkeze alınmasının temel nedeni, “işe yarar yurttaş” yetiştirme düşüncesidir.² Burada dikkat çeken nokta, insanın merkeze alınmasında toplum ve devlet yararının gözetilmesidir.

İlkçağ felsefecileri ahlâklık ve erdemli olmayı ön plana çıkarırlar. Ahlâklık ve erdemli bir insan olmanın yolu bilgiye ve toplum içinde uyumlu yaşamaya bağlıdır. Demek ki insanlar bilgili oldukları ve topluma fayda sağladıkları sürece ahlâklık ve erdemlidirler.

Ortaçağ, Katolik Kilisesi’nin siyasal, kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda baskısının hissedildiği, oldukça etkin olduğu bir çağdır. Bu dönem felsefecileri, Katolizmin istediği insanı tarif etmeye çalışırlar. Kilisenin güdebileceği değersiz – günahkâr bir tiptir, bu insan. Bu dönem düşünürlerine göre, ilk insan günah işleyip cennetten kovulduğu için tüm insanlar günahkârdır. Kuşku duyulmadan bazı doğrulara inanılmaz ise mutlu olunamaz ve ancak tanrının yardımı ile mutlu olunabilir.³ Dogmatizmin etkili olduğu bu çağda özgür düşüncenin gelişmesi durma noktasına gelmiştir.

İnsan meselesinin sistematik olarak ele alınışı 15. yy’da Rönesans ile başlar. “İnsan nedir?”, “insanın bu dünyadaki yeri ve anlamı nedir?” gibi sorular sorulmuş ve cevaplar aranmıştır. Ortaçağ’ın aksine dinden bağımsız bir düşünce yapısı ortaya konur. Hümanizm (insancılık) düşüncesi ortaya çıkar. Temel amaç, insanca bir yaşama ulaşma çabasıdır. Bu dönem düşüncesi, laik ve ferdiyetçidir.⁴

17. yy felsefesinin başlatıcısı Descartes’e göre erdem, ruhun bedeni yenmesidir. Ona göre insan hür yaratılmıştır. Hür olması iradesinden kaynaklanır.

¹ Anıl Çeçen, *İnsan Hakları*, Ankara, 2000, 9.

² Necmettin Tozlu, *İnsandan Devlete Eğitim*, Ankara, 2003, 16.

³ Tozlu, *a.g.e.*, 19 – 20; Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, İstanbul, 1979, 29 – 30.

⁴ Tozlu, *a.g.e.*, 20; Gökberk, *a.g.e.*, 39.

Thomas Hobbes’e göre insan ile hayvan arasındaki fark mahiyet farkı değil, derece farkıdır. İnsanın hayvana üstün olması dilindendir. Devlet insanlar için bir gerekliliktir.⁵

18. yy. felsefesine “Aydınlanma Felsefesi” denir. İnsanın kendi davranışlarını kendi akıl ve görgüleriyle aydınlatılması başlıca düsturudur. Aydınlanma, insanın aklını kendisinin kullanmasıdır. Başlıca konu insanın dünyasıdır. Bu dönem felsefesi sadece teorik değildir, yaşama kılavuzluk etmesi de önemlidir.⁶ Aydınlanmacılar genel olarak, bireysel özgürlüğü savunur, bireyi kısıtlayan her şeyden kurtulmak gerektiğini ileri sürerler.⁷

J.J. Rousseau, aydınlanmaya eleştirel bir bakış açısı getirmiştir. Rönesans’tan sonra ahlâkın gelişmediğini ileri sürer. Erdem ve mutluluk doğal ve yalın ruhlarda bulunur. İnsanlar toplum durumundan önce, doğal durumda yaşıyorlardı. Doğal durumdaki eşitlik, toplumsal duruma geçince ortadan kalmıştır. İnsan doğasına uygun devlet kurulursa eşitsizlikler ortadan kalkacak ve özgürlük olacaktır.⁸ Rousseau, insan haklarına dayalı özgürlükçü eşitlikçi bir sistemi savunur.⁹

I. Kant’a göre, insanın akıl sahibi olmasından dolayı özgür olma olanağı da vardır. İnsanın özgürlüğü mutlak bir özgürlüktür. İnsan doğası potansiyel bir güçtür.¹⁰

Genel olarak değerlendirdiğimizde Batı felsefesi, daha ziyade modern felsefenin, insanı ele alırken onun manevi yönünü ihmal ettiğini ileri sürebiliriz. Çünkü insanı sadece aklilik, tecrübelilik temelinde ele alır. Oysa insanın gönül dünyası hesaba katılmaz ve sınırsız ruhi durumu göz önünde bulundurulmaz ise, insan tam olarak anlaşılamaz.¹¹

Batının aksine Doğu’da özellikle de İslâm kültüründe insan, üstün bir yaratık olarak görülür. Bu durumu İslâm Tarihi boyunca hem gündelik yaşamda hem de İslâm filozoflarının fikirlerinde, teorik ve pratik düzeyde görmek mümkündür.

⁵ Tozlu, *a.g.e.*, 20 – 21.

⁶ Gökberk, *a.g.e.*, 61 – 62.

⁷ Tozlu, *a.g.e.*, 22; Gökberk, *a.g.e.*, 63 – 64; Mustafa Yıldız, *Alternatif İnsan Hakları*, İstanbul, 2002, 50; Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, İstanbul, 1985, 162; Vehbi Hacıkadıroğlu, *İnsan Felsefesi*, İstanbul, 2000, 31 – 32.

⁸ Tozlu, *a.g.e.*, 22 – 23; Hacıkadıroğlu, *a.g.e.*, 32; Gökberk, *a.g.e.*, 73 – 74.

⁹ Doğan, *a.g.e.*, 144; Tozlu, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰ Eylem Yenisoy, “*Ulsulararası Kant Sempozyumu*”, Felsefe Yazın Dergisi No:4, Ankara, 2005, 74.

¹¹ Tozlu, *a.g.e.*, 24.

İslâm kültür ve düşüncesinde insan merkezdedir. Hristiyanlık inancının aksine kirli değil doğuştan temizdir. İdeal insana, yani mükemmel insana ulaşma gayesi vardır. İslâm düşüncesine göre insanın ideal duruma gelmesi Allah’a yakın olması ile mümkündür. İslâmi düşünce insanı her iki boyutuyla, hem maddi hem de manevi boyutu ile ele alır. Bunun örnekleri Müslüman düşünürler Sultan Veled, Mevlâna, Fârâbî, Gazâlî ve Muhammed İkbal’de açıkça görülebilir.¹²

İnsan ve insana ait haklar tarihsel süreçte sadece filozofların ilgisini çekmemiş, siyasal sistemlerin ve ideolojilerin de üzerinde durduğu başlıca konulardan biri olmuştur. Zira bu düşüncülerin varlık sebebi de insanın kendisidir.

Siyasal sistemlerin ve ideolojilerin fikir ve görüşleri, ekonomi politikaları birbirinden farklıdır. Dolayısıyla insana ve onun haklarına bakış açısı da farklı olacaktır. Her siyasal sistem, kendi yapısına uygun insanı şekillendirme peşindedir. İnsanın hakları, yaşam koşullarının iyiliği, özgürlükleri, sistemin işleyişi nasıl gerektiriyorsa öyle düzenlenir. Eğitim sistemi de bundan ayrı düşünülemez, sistemin istediği adamı yetiştirir. Öğrenciler sistemin kahramanlarına öykünerek yetişirler. Zamanı geldiğinde de bir yetişkin olarak sisteme hizmet ederler.

Kapitalizm sermayenin egemenliğine ve üstünlüğüne dayanan bir ekonomik sistem olarak bireyci bir dünya görüşüne sahiptir. İnsanlar sürekli yarış ve rekabet halindedirler. Bireysel özgürlük söylemi geçerliyse de, kapitalist sistem bireyi denetim altına alır. İnsan ekonomik faaliyetleri ölçüsünde değerlidir; adeta “ekonomik bir varlık” olarak görülür. Kapitalist sistemde zamanla güçlü ve güçsüz bireyler ayrışması ortaya çıkar, güçlüler güçsüzleri ezmeyi hak olarak görmeye başlarlar.¹³

Marxizme göre, bütün insanlık tarihi – ilkel zamanlar hariç – bir sınıf mücadelesi tarihidir. Her toplumda, daima menfaatleri çatışan ve sürekli olarak açık veya gizli mücadele halinde olan sınıflar vardır (sömüren sınıf – sömürülen sınıf, köle – efendi, pleb – patrisyen, serf – senyör, proleter – burjuva). Çağdaş kapitalist toplumda da durum aynıdır. Üretim araçlarını elinde bulunduranlar ile proletarya

¹² Tozlu, *a.g.e.*, 22 – 25 – 26 – 27 – 114; Fahrettin Olguner, *FÂRÂBÎ*, İstanbul, 1999, 105; Bayraktar Bayraklı, *Fârâbî’de Devlet Felsefesi*, İstanbul, 2000, 25; Tozlu, “*İkbalin Eğitim Felsefesi*”, Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi (5 – 8 Ekim 1994), Van, 1985, 320.

¹³ Ali Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, İstanbul, 1998, 28 – 31; Erol Manisali, *Kapitalizmin Temel İlgüdüğü*, İstanbul, 2003, 23 – 24; Ali Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, Çev: Fatih Selim, İstanbul, 1985, 39.

sınıfı arasında mücadele vardır. Devlet, ekonomik olarak üstün olan sınıfın, üstünlüğünü korumasına ve proletaryayı sömürmesine zemin hazırlayan bir vasıtaadır. Kapitalist toplumlarda kişilere tanınan hak ve hürriyetler düzmecedir, sadece burjuva sınıfının yararlanmasına yöneliktir. Gerçek hak ve hürriyetler ancak sınıf çatışmasının ortadan kalktığı, insanın insan tarafından sömürülmesine son verildiği sınıfsız bir toplumda ortaya çıkar.¹⁴

İnsanın diğer varlıklardan pek çok bakımdan farklı olması, diğer varlıklarda olmayan bazı haklara sahip olması sonucunu doğurmuştur. Hak kavramı toplumsal yaşama geçiş ile beraber ortaya çıkmıştır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayacağını söyleyen devlet, onların doğuştan gelme bazı hak ve özgürlükleri bulunduğunu ve bunları korumayı üstlendiğini açıklamıştır. Hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığını gören insanlarda bazı sınırlamalara güvence karşılığı rıza göstermişlerdir.¹⁵ Hak, hukukun tanıdığı ve koruduğu bir yetkidir. Hak bir yandan hukukun koruduğu çıkarı anlatırken, öte yandan sahibine bu korumadan yararlanma yetkisi verir.¹⁶ Haklarını öğrenerek ve kullanarak kişiliklerini geliştirip güçlendiren ve bir yaşam biçimine dönüştüren bireyler, insan hakları ve katılımcı demokrasi için en sağlam güvencedirler.¹⁷

Temel hak ve hürriyetler, tarihsel süreçte zorunlu bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Temel hakların ortaya çıkışı, insanın doğası gereğidir. Özellikleri ve olanakları bakımından diğer varlıklardan farklı ve üstün olan insanoğlu, bu fark ve üstünlüğü nispetinde, onuruna ve özelliklerine uygun bir yaşam sürmelidir. Bu durum insan haklarının ve bunun bir ifadesi olan insan hakları kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsan hakları kısaca, insanın insan olduğu için sahip olduğu, temel haklardır.

İnsan Hakları, hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün insanların yalnızca insan olmalarından dolayı, insanlık onurunun gereği olarak sahip olmaları gereken hakların tümüdür. Nitelik yönüyle bu haklar dokunulmaz, vazgeçilmez, devredilmez ve kişiliğe bağlı haklardır. Devlet ya da başka bir güç tarafından keyfi olarak sınırlanıp

¹⁴ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara, 1993, 156; Tozlu, *İnsandan Devlete Eğitim*, 135; Bulaç, *a.g.e.*, 74 – 77.

¹⁵ Çeçen, *a.g.e.*, 23.

¹⁶ Şeref Gözübüyük, *İnsan Hakları Kurallarının İç Hukukta Uygulanması*, Ankara, 1992, 136.

¹⁷ Mesut Gülmez, *İnsan Hakları Eğitimi Hakkı*, Ankara, 1996, 61.

ortadan kaldırılamayacağı gibi bireylerin kendileri de bunları başkalarına devredemez veya onlardan vazgeçemez.¹⁸

İnsan hakları kavramı, günümüzdeki anlamına uzun bir tarihi süreç sonunda ulaşmıştır. Kavramın bu tarihi süreç içindeki gelişimi, aynı zamanda anlam ve içeriğinin de zamanla zenginleştiğini gösterir. Buna göre başlangıçta bu kavram, insan haklarında bireysel olanları ön plana çıkarıyordu. Kanun karşısında eşitlik, kişi güvenliği, bireysel özgürlük, düşünce ve inanç özgürlüğü, siyasi haklar ve mülkiyet hakkı, kavramın başlangıçtaki sınırları içinde düşünülmüştü. İnsan hakları kavramının içeriğinde ikinci önemli gelişme, ekonomik ve sosyo – kültürel hakları içine almasıyla gerçekleşir. Çalışma, âdil ücret, sosyal güvenlik, sendika ve grev, sağlık ve eğitim hakları bu gelişmenin ürünüdür. İnsan hakları kavramının üçüncü aşamasında ise ortak ve evrensel haklar yer alır. Bu haklar milletin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel geleceklerini belirleyebilme hakkını, doğal kaynaklardan faydalanabilme hakkını kapsar. Bunlara danışma hakları da denir.¹⁹

İnsan hakları teorisi, insanın insan olması nedeniyle bazı haklara sahip olduğu düşüncesine dayanır. Başlangıçta eşitlik ve kardeşlik gibi kavramlarla filizlenen bu doktrin, zamanla birçok hakkı da içine alarak genişlemiştir. Ancak bu gelişmenin, haklarla birlikte sorumlulukları da kapsamaya başlaması, bu doktrinin gerçek anlamına ulaşmasına ve sağlam temellere dayanmasına önemli oranda katkı sağlamıştır. Demokrasinin benimsediği insan hakları doktrini de, hak ve sorumluluk kavramlarının birlikte düşünülmesini gerektiren bir anlayıştır.²⁰

İnsan hakları kavramı, insanın doğal ve kültürel yeteneklerini özgürce ifade edebilmesidir. İnsan istek ve ideallerini (yaşama, mülk edinme, eğitim arzusu, çalışma hakkı, seyahat hakkı vb.) hayata geçirebildiği ölçüde mutlu ve huzurlu olabilir. Aksi halde istekleri engellenen insanlar mutsuz ve huzursuz olurlar. Mutsuz insanlardan oluşan toplumun kendi içinde denge ve uyum sağlaması mümkün değildir. Uyumsuz ve huzursuz bir toplumun ise hem kendi ülkesine hem de insanlığa olumlu katkılarda bulunması beklenemez. Uyumlu insan, çevresine ve topluma karşı sorumluluk taşıyan insandır. Demokrat kimlik ancak bu nitelikteki

¹⁸ Rüştü Yeşil, *Okul ve Ailede İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi*, Ankara, 2002, 25.

¹⁹ İsmail Doğan, *Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi*, Ankara, 2001, 228 – 229.

²⁰ Yeşil, a.g.e., 29.

insanlarda gelişir. Demokrasilerin gelişmesi de bu insanların çoğalması ile mümkündür.²¹

İnsan hakları evrenseldir. İnsan haklarına konu olan insan her yerde insandır. İnsanlar arasındaki farklılıklar tabiattan değil, eğitim ve kültürden ileri gelir. Bu nedenle dünyanın her yerinde insanlar benzer duyarlılıklara sahiptir. Yaşam isteği insanın evrensel bir hakkıdır. Yaşamı anlamlandırma ve güzelleştirme çabaları bu hakkın kullanımı ile gelişmiştir. İnsanın doğal olan bu ihtiyaçları vazgeçilmez ve engellenemez haklardır.

İnsan hakları, düşünce ve felsefî açıdan olduğu kadar gelenek açısından da evrenseldir. Birleşmiş Milletler'e üye olan bütün devletler, yine Birleşmiş Milletler bünyesinde insan hakları sorumluluğunu yüklenen "İnsan Hakları Komisyonu"nın denetimine, inceleme ve araştırmalarına açıktır. Bu komisyon ülkelere gönderdiği temsilciler ve araştırmacılar aracılığıyla insan haklarının durumunu inceler, vardığı sonuçları öneriler halinde kamuoyuna açıklar.²²

Çağımızın başlıca amaçlarından biri belki de en önemlisi, insan hakları ve temel özgürlüklerin evrensel olarak ve ayırım gözetmeksizin herkes için gerçekleştirilmesidir. Bu amaç, temel hak ve özgürlüklerin insan kişiliğinin en ayrılmaz bir parçası olduğu ilkesinde anlatımını bulmuştur. Gerçekte insanın onur ve saygınlığının doğal bir sonucu olan bu ilke, insanlığın yüzyıllar boyunca süren ve sayısız engellerin aşılmasını gerektiren çaba ve savaşımalarının sonucu ve ürünü olarak geliştirilmiştir. Başka bir deyişle insanın sadece insan sıfatı ile kendiliğinden sahip olduğu bu hak ve özgürlükler ancak çağlar süren gelişmelerle kazanılmış ve tanınmıştır.²³

Bugün "insan hakları" terimi, insanlığın belli bir gelişme çağında teorik olarak bütün insanlara tanınması gereken ideal hakların tümünü ifade etmektedir. İnsan hakları denince daha çok "olması gereken" ve insan hakları ile ilgili bildirilerde "ulaşılacak hedefler" başlığı altında yer alan haklar akla gelmektedir. Halbuki insan hakları insanların insan olarak taşıdıkları değerın sömürü, baskı, kırım ve her türlü doğal güç karşısında korunması isteğine dayanır. Bu haklar temelde devlet gücünü

²¹ Doğan, *a.g.e.*, 232.

²² Doğan, *a.g.e.*, 231.

²³ Murat Gürkan Gülcan, "*Türk Eğitim Sisteminde İnsan Hakları Eğitimi*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, 2.

sınırlar ve hem yasal hem de ahlâksal düzenlemeleri ilgilendirir. Bugün insan haklarının tanımını ve sınırları konusunda tam bir anlaşmaya varılmamış olsa da, temel noktalar “kişi dokunulmazlığı, düşünce özgürlüğü, din ve vicdan hürriyeti vb.” üzerinde anlaşma sağlanmamıştır.²⁴

Tarih boyunca temel hak ve hürriyetlerin şekillenip günümüzdeki haline gelmesinde dinler ve insanlık arasındaki ilişki de büyük ölçüde etkili olmuştur. Gerek ilâhi kaynaklı ve gerekse batıl dinlerin hemen hepsinde temel amaç, insanın yaşamına belli bir düzen getirmek ve bu düzen sayesinde onu mutlu kılmaktır.

Temel hak ve hürriyetler ile devlet otoritesi arasındaki ilişki genelde gerilimli bir zeminde gerçekleşir. Her iki kavramın ortaya çıkış nedeni insanın mutlu ve huzurlu olmasını sağlamaktır. Ancak devlet otorite ve düzen kurmaya çalışırken zaman zaman insan haklarına müdahale etme durumunda kalır.

İnsan nüfusunun önemli ölçüde artması, çoğalması neticesinde ortaya çıkan organizasyon sorunu, devlet mekanizmasının zaman içinde tedrici olarak şekillenmesi ile çözülmüştür. Böylece toplumsal yaşamın zaruri kıldığı yazılı kurallar ve kanunlar, aynı şekilde ortaya çıkan Devlet eliyle uygulanmaya başlanmıştır. İnsan topluluklarının organizasyonu ve düzeninin sağlanması için ortaya çıkan devlet, bunu sağlamak için güç kullanma gereksinimi duymuştur. Gücün kullanımı toplumsal düzenin sağlanması açısından gereklidir. Ancak güç kullanımı hususunda aşırıya kaçılması durumunda, devlet, mutlu kılmaya çalıştığı insana zarar vermeye başlar. Bu durumda asli görevinden ve kuruluş amacından sapmış olur. Bu gibi olumsuzlukların yaşanmaması için, devlet gücünün sınırlanması gerekir.

Devlet gücünün sınırsız olmadığı fikri, çok eski zamanlardan beri ileri sürülen bir fikirdir. Modern anlamda kişi hakları ve hürriyet kavramları düşünce hayatına girmeden önce siyaset felsefesi alanında kafa yoran düşünürler, devletin üstün iktidarını hiç değilse keyfilikten kurtarmanın yollarını aramışlardır. Bunlardan kimisi ahlâk ve fazilet ölçülerinden söz etmiş, kimisi halkın ve toplumun iyiliğini ileri sürmüş, kimisi de iktidarı ilahi kanunlar ile sınırlamıştır. Antik düşünülerden günümüz modern düşünürlerine kadar geniş yelpaze de hakim olan düşünce, devlet kudretinin büsbütün başıboş bırakılmamasıdır.²⁵

²⁴ Kapani, *a.g.e.*, 14.

²⁵ Kapani, *a.g.e.*, 249.

Devletin görev ve gücünün sınırlanması ile ilgili pek çok filozof ve düşünürün görüşleri vardır. Bu görüş ve düşünceler geçmişten günümüze insanın lehine olacak şekilde tekâmül etmiştir. Düşünür ve filozofların genel görüşü, devletin halkını mutlu edecek uygulamalarda bulunmasıdır. Bunun sağlanması için de devlet halkına zulmetmemeli ve refahı arttırmaya çalışmalıdır.

Filozoflara göre, her politikanın iki amacı vardır: Topluluğun içinde huzuru sağlamak, öteki topluluklara karşı topluluğu korumak. Politik düzenlemelerin genelinde en önemli amaç: insanları huzur içinde yaşatmak, zorbalığın hakimiyetini önlemektir.²⁶

Devlet ve insan hakları kavramları hem birbirini tamamlar hem de birbirleriyle çelişirler. Bu iki kavram arasındaki ilişki çift yönlü olduğundan, devlet ve insan hakları bağlantısında son derece hassas ve dikkatli olmak gerekir.

Hukuk devleti fikri, devlet gücünün sınırlanması ile ilgili bir kavram olup; politik sistemin dayandığı esasları belirler. Bu fikre göre devleti meşru kılan güç organizasyonu olması değil, hukuka ve evrensel kurallar bütününe dayanmasıdır. Devlet organizasyonunda kaba kuvvet ve keyfilik yerine, önceden belirlenmiş ve herkes için geçerli kurallar vardır. Hukuk devleti anlayışında “hukuk yoksa devlet de yoktur.”²⁷

Devlet hukuksal anlamda kendini iki şekilde sınırlar. Birinci olarak devlet bir takım kurallara uymayı kendi kendine taahhüt eder. İkinci olarak devletin teşkilatı, yapısı, kuruluşu, unsurları arası denge, devlet organlarının karşılıklı kontrolü, devlete sınırlama getirir.²⁸

Devlet gücünü sınırlayan hukuki faktörler ve müesseseler olarak; anayasa, kuvvetler ayrılığı, seçim, çift meclis sistemi, devlet başkanının vetosu, yargı denetimi ve halk denetimi sayılabilir.²⁹ Hukuk Devleti, sadece kendini sınırlayan devlet değildir. Hukuk devleti, aynı zamanda kişilere hukuk güvenliği sağlayan devlet anlamına da gelir. Herkese eşit muamele yapma hükümlülüğü vardır.³⁰ Hukuk devletlerinde bireyler iktidarın keyfi tutumlarına karşı bir takım hukuki güvencelere

²⁶ Raymond Aron, *Demokrasi ve Totaliterizm*, Çev: Vehdi Hatay, İstanbul, 1976, 45.

²⁷ Mustafa Erdoğan, *Dersimiz Özgürlük*, İstanbul, 2001, 33.

²⁸ Kapani, *a.g.e.*, 259.

²⁹ Aktaran: Halis Demir, *Devlet Gücünün Sınırlanması – Reşid Halifeler Dönemi*, İstanbul, 2004, 38.

³⁰ Erdoğan, *a.g.e.*, 35.

sahip olmalıdırlar. Bu ise her şeyden önce sivil özgürlüklerin anayasa ve fiili olarak güvence altında olması durumunu ortaya çıkarır.³¹

İnsan hakları düşüncesindeki gelişmelerin günümüze kadar gelmesi pek de kolay olmamıştır. Bu gelişme çeşitli zorluklar ve mücadeleler sonucu bugünkü seviyesine ulaşabilmiştir.

Tarih boyunca özgürlüklerini arttırma, genişletme yönündeki sürekli mücadelelerin bir sonucu olarak, insan hakları tanımı giderek gelişmiş ve günümüzde toplumsal ve ulusal tanımlamalarının ötesine geçerek evrensel bir boyut kazanmıştır.³²

İnsana ait temel hak ve hürriyetler bireysel, toplumsal ve devlet ölçeğinde ele alındığı gibi uluslararası düzeyde de ele alınmıştır. Uluslararası düzeyde insan haklarının ortaya çıkışının temelinde evrensel nitelikte olması, yani tüm insanlığı ilgilendirmesi esaslı söz konusudur. Tek bir millete veya ırka değil, tüm insanlığa hitap eden anlayışlar sayesinde konu devletler ve milletler üstü bir niteliğe bürünür, böylece temel hak ve hürriyetler dünyanın gündemine girer.

Uluslararası düzeyde insan hakları düşüncesi üç önemli aşamadan geçmiştir. Bu safhalardan ikisi 1948 tarihli “İnsan Hakları evrensel Bildirgesi”nin öncesine, üçüncü aşama ise söz konusu bildirgeden sonraya rastlamaktadır. Bu aşamalardan önce insan hakları düşüncesi ilkçağ kültürlerinde ortaya çıkmaktadır.³³

İnsan haklarına ilişkin görüşlere eski Yunan ve Roma felsefesinde rastlanılmaktadır. Yunan sitelerinde, site vatandaşları seçme ve seçilme hakları ile yönetime katılmışlardır. Ancak kadınlar, köleler ve yabancılar bu haklardan yoksun bırakılmıştır. Eski Roma’daki uygulamalar da bundan farklı değildi. Her ikisinde de halk egemenliği bulunmuyordu. Bu yüzden ilkçağa ilişkin kayda değer gelişmelerden pek söz edilemez.

Tarihsel süreçte insan ve insan hakları ile ilgili gelişmeler sadece Batı dünyasında ortaya çıkmamıştır. Kavramın gelişiminde belli ölçülerde tüm insanlığın katkısı olmuştur. Mesela, Kutsal kitapların hemen hemen hepsinde cinayet, hırsızlık, zina ve fuhuş, iftira, gıybet, faiz, içki, ikrah (zorlama) gibi insanın maddi ve manevi

³¹ Erdoğan, *a.g.e.*, 47.

³² Hülya Kasapoğlu, “İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Okullarında İnsan Haklarına Uygun Davranma Düzeyleri Konusunda Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001, 2.

³³ Doğan, *a.g.e.*, 233.

kişiliğine tecavüz niteliği taşıyan eylemler yasaklanmıştır. Tüm bunlar insanın onur ve şerefine uygun yaşamasına zemin hazırlar.³⁴ Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi de, insan haklarına yönelik olarak getirdiği yeniliklerle çağının çok ilerisinde bir hukuk belgesi niteliğindedir. Veda Hutbesi, bütün insanlığa yöneliktir. Birlik, kardeşlik ve insan özgürlüğü vurgulanır.³⁵

Ortaçağ'da az da olsa insan haklarını geliştirme çabaları sürmüştür. İnsan haklarının gelişmesi, 1215 tarihli Manga Charta Libertatum (Büyük Hürriyet Fermanı), 1689 tarihli İngiliz Haklar Bildirisi, 1775 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789 tarihli Fransız Vatandaş ve İnsan Hakları Bildirgesi'nin yayınlanması ile hız kazanmıştır.³⁶

24 Ekim 1945'te kurulan BM, insanlığı savaşlardan korumak, kişilerin onur ve değerini korumak, temel insan haklarını korumak gibi amaçlar taşır. BM Antlaşması ile insan haklarının önemi vurgulanmıştır.³⁷

BM'nin kuruluşundan sonra dünya genelinde insan haklarının güvence altına almak için; İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Medeni ve Siyasi Haklarla ilgili Uluslararası Sözleşme, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklarla ilgili Sözleşme, Irk Ayrımlarıyla ilgili Uluslararası Sözleşme, İşkenceye Karşı Sözleşme, Çocuk Hakları Sözleşmesi gibi pek çok sözleşme imzalanmıştır.

Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası örgütlerin insan hakları konusuna eğilmesi ile, temel hak ve hürriyetlerle ilgili uluslararası güvence sağlanmıştır. İnsan haklarını uluslararası güvenceye kavuşturmaya yönelik ilk uluslararası belge 1948 tarihli "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi"dir. Ancak bildirgenin insan haklarını güvenceye kavuşturulmasında yeterince etkili olmadığını gören Avrupa Konseyi'ne ve Birleşmiş Milletler'e üye devletler, insan haklarını güvence altına almaya yönelik sözleşmeler oluşturmuşlardır. Bunların en önemlileri olan 1966 tarihli "Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi" ile 1968 tarihli "Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası sözleşmesi"dir. Bu sözleşmeler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi metninde yer alan, kısa ve ilkesel

³⁴ Yıldız, *a.g.e.*, 71.

³⁵ Khwaja Gulâm Sadık, "*Bugünkü İslamda İnsan Hakları*", İnsan Haklarını Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri, Ankara, 1980, 120.

³⁶ Yasemin Karaman Kepenekçi, *İnsan Hakları Eğitimi*, Ankara, 2000, 14.

³⁷ Cafer Demir, *Ulusal Üstü Belgelerde İnsan Hakları*, Elazığ, 2001, 46.

cümleler halinde ifade edilen hükümleri açmak ve söz konusu özgürlükleri uluslararası denetimle güvence altına almak amacıyla hazırlanıp imzalanmıştır.³⁸

İnsan hakları ile ilgili çalışmalar Avrupa içinde de hızlanmış ve 5 Mayıs 1949'da Avrupa Konseyi kurulmuştur. Avrupa Konseyi kurulurken ve 4 Kasım 1950 tarihli “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi” hazırlanırken güdülen amaçlardan en başta geleni insan hak ve özgürlüklerinin geliştirilmesi ve etkin bir biçimde korunması olmuştur. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin önemi, “Batı Demokrasisi”ni somutlaştıran bir belge olmasıdır.³⁹ Sözleşmenin Türkiye tarafından onaylanması 10 Mart 1954 tarih ve 6366 sayılı yasa ile olmuştur. Sözleşmenin onaylanmasından sonra Türkiye’de insan hakları ve temel özgürlüklerin güvence altına alınması, her şeyden önce anayasa sorunu olarak görülmüş, tüm çabalar insan haklarının anayasal bir güvenceye kavuşturulması yönünde olmuştur.⁴⁰ Bunun dışında Avrupa Kıtası’nda da evrensel anlamda hakları güvence altına almak için çeşitli sözleşmeler de yapılmıştır. Avrupa Sosyal Şart, Helsinki Nihai Senedi, Paris Şartı bu sözleşme ve belgelere örnektir. Amerika ve Afrika Kıtalarında da aynı şekilde temel haklara ve özgürlüklere yönelik düzenlemeler yapılmıştır.

Temel hak ve hürriyetler konusunda bu tespitleri yaptıktan sonra Türk Anayasalarında temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimini ele almadan, anayasa kavramı üzerinde de durmak gerekir. Anayasa, devletin temel kuruluşunu ve fertlerin hak ve hürriyetlerini düzenleyen temel kanundur.⁴¹ Eskilerin Teşkilatı Esasiye kanunu dedikleri anayasada amaç, devletin temel kuruluşu ile ilgili yazılı ve yazısız bütün kuralları dağınıklıktan kurtararak tek metin halinde kaynaştırmak, ahenkli ve tutarlı bir bütün meydana getirmektir. Bu eğilim köklerini akılcılık (rasyonalizm) anlayışından alır. O çağın insanları, anayasayı toplum ile kendileri arasında yapılan; karşılıklı hak ve ödevleri belirleyen bir sözleşme olarak görmekteydiler. Çünkü kanunlara ve yönetmeliklere üstün bir hukuk belgesi olarak anayasanın kamu yetkilerini bağlayacağı ve bireylerde bir güvence getireceği düşünülmekteydi.⁴²

Tarihsel gelişim açısından baktığımızda 18. yy sonlarına kadar, devlet düzeninin temel yapısını kuran yazılı hukuk kaynakları yetersiz ve dağınıktı. Ana

³⁸ Kepenekçi, *a.g.e.*, 2 – 3.

³⁹ Gözübüyük, *a.g.e.*, 19.

⁴⁰ Gözübüyük, *a.g.e.*, 20.

⁴¹ Meydan Larousse I, İstanbul, 1992, 500.

⁴² Doğan, *a.g.e.*, 211.

kuruluşu düzenleyen belli bir kanun bulunmayışından doğan boşluğu, yazısız hukuk kaynaklarından olan örf ve adetler, teamüller dolduruyordu. 18. yy sonlarından itibaren önce A.B.D.’de (1787), sonra Fransa’da (1791) yazılı anayasalar görülmeye başlandı. Amaç devletin temel kuruluşu ile ilgili yazılı – yazısız bütün kuralları dağınıklıktan kurtararak tek metin halinde kaynaştırmak, ahenkli ve tutarlı bir bütün meydana getirmektedir.⁴³

Türk tarihinde anayasacılığın başlamasından önceki dönemlerde de hak ve hukukun korunmasını sağlayan toplumsal norm ve kurallar mevcuttur. Türk tarihinde ve düşüncesinde insan, hem İslâmi boyutta, hem Türk örf adetlerinde, hem de devlet anlayışında değerli görülmüş ve bu değerın doğrultusunda insanın korunması için bazı düzenlemeler yapılmıştır.

İslâmiyet’in kabulü ile başlayan Türk – İslâm Tarihi döneminde insan haklarını korumaya ilişkin kavramlara, hem sosyal ve siyasal yaşamı düzenleyen örfi kurallarda hem de Müslümanların kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’de rastlanabilir. İslâm inancında insan yaratılmışların en şereflii olarak tanınmış ve öteki varlıklardan ayrılmıştır.

Osmanlı Tarihi’nde temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi ele alınırken 1808 tarihinde Ayanlar ile II. Mahmut arasında yapılan Sened-i İttifakı başlangıç noktası olarak ele alınır. Bunun temel nedeni, padişahın yetkilerinin ilk defa bir senet ile şarta bağlanmasıdır. Ancak bu durum 1808’den önce insan haklarının olmadığı, bunlara riayet edilmediği anlamına gelmez. Sened-i İttifak’tan önceki dönemlerde temel hakları güvence altına alan kanunnameler, şer’i ve örfi kurallar mevcuttur.

Sened-i İttifak’ta sadece merkez ve taşrayı ilgilendiren kazanımlardan ziyade geneli ve kamuyu ilgilendiren kazanımlar vardır. Genel kazanımlar olarak nitelendirilebilecek bu kazanımlar Türk tarihinde temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi bakımından son derece önemlidir..⁴⁴

II. Mahmut, Osmanlı Dağılma ve Parçalanma Dönemi’nde başa geçen ve yenilikçiliği ile tanınan bir padişaktır. Onun döneminde devletin çözülmesini önleme adına siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel düzenlemeler yapılmıştır. Bu arada temel hak ve hürriyetlerin iyileştirilmesine yönelik adımlar da atılmıştır.⁴⁵

⁴³ Meydan Larousse, I, 500.

⁴⁴ Bülent Tanör, *Türk – Osmanlı Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, 2004, 47.

⁴⁵ Coşkun Üçok – Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1981, 306 – 307.

Temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi açısından Tanzimat Dönemi (1839–1876) olarak adlandırılan dönem oldukça önemli yer tutar. Tanzimat Fermanı ile başlayan bu dönemde Türk devlet geleneği açısından da köklü değişiklikler meydana gelmiş ve Osmanlı padişahı tarihte ilk olarak kanun gücünün üstünlüğünü kabul ederek iktidarını sınırlamıştır.⁴⁶

Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan önemli belgelerden biri de 1856 yılında bir dış baskı ürünü olarak yayınlanan⁴⁷ Islahat Fermanı'dır. Pek çok hak ve hürriyeti karşılayan içeriği ile 20 yıl sonra ilan edilecek Meşrutiyet yönetimine zemin hazırlayan bir belgedir.

1876 yılında hem dış baskılar hem de içte dönemin aydınlarının bastırması sonucu ilan edilen Meşrutiyet Yönetimi ile monarşi belli şartlara bağlanmış ve ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi ilan edilmiştir.⁴⁸ Kanun-i Esasi'nin haklar ve özgürlükler konusunda sisteme pek çok katkısı olmuştur. Parlamenter sisteme geçilerek temel haklar içinde değerlendirilen siyasal hak ve özgürlükler uygulanma şansı bulmuştur.⁴⁹

Öte yandan Temel hak ve hürriyetlerin tarihsel süreçte gelişimini aksatan bazı gelişmeler de olmuştur. Bunlardan biri de II. Abdülhamit'in 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı nedeniyle meclisi tatil edip, anayasayı askıya almasıdır. Bu gelişmenin ortaya çıkması ile I.Meşrutiyet döneminde elde edilen kazanımlar kaybedilmiştir.⁵⁰

Meclisin kapatılması ve anayasanın askıya alınması ile başlayan 31 yıllık süreçte, temel hak ve hürriyetlerin yeniden kazanımına yönelik olarak gizli-açık faaliyetler gelişmiş ve meclisi kapatıp anayasayı askıya alan II.Abdülhamit, baskılara direnemeyerek Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. 23 Temmuz 1808'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile yeniden anayasal döneme geçilmiş ve anayasada yapılan değişiklikler ile padişahın yetkileri kısıtlanmış, meclisin yetkileri arttırılmıştır. 13 Nisan 1908'de meydana gelen 31 Mart Vakası ise II. Meşrutiyet döneminde meydana gelen tarihimizdeki “muamma” olaylardan biridir. 31 Mart Olayını müteakip İttihat ve Terakki'nin totalitarizme yakın tarzdaki yönetimi, 23 Ocak

⁴⁶ Tanör, *a.g.e.*, 89.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1983, 20.

⁴⁸ İrfan Bingöl, *Ülkemizde Anayasa Hareketleri*, 1. Baskı, Ankara, 1993, 43.

⁴⁹ Tanör, *a.g.e.*, 147.

⁵⁰ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 4. Baskı, Ankara, 1995, 55.

1913'te vuku bulan “Bâb-ı Âli Baskını” ile diktatörlüğe dönüşmüştür. Bu gelişmeler 600 yıllık Cihan İmparatorluğunu sona yaklaştıran gelişmelerin başlangıcıdır.

1914 – 1918 yılları arasında yaşanan I. Dünya Savaşı'na İttihat ve Terakki partisi tarafından sürüklenen Osmanlı Devleti, savaştan yenik ayrılmış, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile ülke emperyalistlerin işgaline uğramaya başlamıştır. 19 Mayıs 1919'da M. Kemal'in Samsun'a çıkışı ile beraber Türk halkı el ele vererek düşmanın karşısına durmuş, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla topyekûn mücadele dönemi başlamıştır. 1921'de ise genç Türkiye'nin ilk anayasası olan “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” kabul edilmiştir. Gerek ilk TBMM ve gerekse 1921 anayasası olağanüstü koşullarda ortaya çıkmışlardır. Olağanüstü koşullarda ülkeyi kurtuluşa, halkı bağımsızlığa kavuşturma amacını gerçekleştirmek için yasama, yürütme ve yargı yetkileri TBMM 'ye verilerek “Güçler Birliği” ilkesi benimsenmiştir. Demokratik devlet ve temel haklar açısından güçler birliği ilkesi sakıncalı bir durum olmasına rağmen, dönemin kendine özgü şartları ve Kurtuluş Savaşı ile ortaya çıkan olağanüstü şartlar, bu duruma meşruiyet kazandırmıştır.

1924 anayasasının hazırlanışında 18. yy felsefesi ve Fransız İhtilalinin etkileri görülür. Bu anayasa hazırlanırken 1875 Fransız anayasası ve ondan geniş ölçüde esinlenmiş olan Polonya anayasası göz önünde bulundurulmuştur.⁵¹

1961 anayasası temel hak ve hürriyetler bakımından içerik olarak en gelişkin anayasadır. 1961 Anayasasında göze çarpan önemli bir özellik, Temel Haklar ve Özgürlükler başlığını taşıyan kısmın uzunluğudur. Temel hak ve özgürlükler ayrıntılı şekilde düzenlenmiş, birey lehine düzenlemeler yapılmıştır.⁵²

1982 Anayasası, kişiyi siyasal otorite karşısında koruyan liberal anayasacılık hareketi yerine; devleti topluma ve kişiye karşı koruma düşüncesine ağırlık veren bir mahiyettedir.⁵³ Bu anlamda 1982 anayasası özgürlüklerin genel rejimi konusuna 1961 anayasasından farklı biçimde yaklaşmaktadır. 1982 anayasasının belirgin özelliklerinden biri de belirttiği her hak ve özgürlüğün ardından getirdiği

⁵¹ Kapani, *a.g.e.*, 109 – 129.

⁵² Tanör *a.g.e.*, 377

⁵³ Tanör *a.g.e.*, 421; Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, 1992, 50.

sınırlamalardır. Örneğin 1982 anayasasının 13. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin genelinin sınırlandırılmasını gerektirecek durumlar açıklanır.⁵⁴

İnsan ve insan problemi ile ilk ilgilenen Sofistlerden günümüzdeki modern anayasalara gelen süreçte temel amaç “işe yarar yurttaş” idealini gerçekleştirmektir. Devletler dayandıkları siyasal görüş ve ideolojiler doğrultusunda insan tipi yetiştirmeyi amaç edinirler. Dolayısıyla anayasaları ve dayandıkları ilkeler bu amacı gerçekleştirmeye yöneliktir. Örneğin 1876 Anayasası’nda ideal yurttaş, padişah – halifeye bağlı yurttaş iken; 1961 Anayasası’nda demokrat, laik, özgürlükçü ve eşitlikçi yurttaşdır. Bu örnekten de anlaşıldığı gibi sistemin idealize ettiği yurttaş tipi ne ise anayasası da ona göre şekillenir.

İnsan hakları kavramı, modern dünyada demokrasinin anlamının ve demokratikleşme sürecinin ana tamamlayıcı unsurlarından ve ölçütlerinden biri işlevini görmeye başlamıştır. İnsan hakları kavramı son yıllarda küreselleşen bir kavram haline gelmiş ve insan haklarının korunması üzerine çalışan ulusal ve uluslararası ölçekli pek çok sivil toplum kuruluşu ortaya çıkmıştır. Giderek önem kazanan bu sivil toplum örgütleri ile beraber insan hakları ihlallerine ve bu ihlalleri yaratan devletlere karşı geniş bir küresel kamuoyu oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle yaşadığımız çağda demokrasi, ekonomik kalkınma ve ulusal güvenlik olguları insan hakları kavramından bağımsız düşünülemez.⁵⁵

Anayasal açıdan temel hak ve özgürlüklerin gelişimi günümüzde de devam etmektedir. Dünyada ve Türkiye’de meydana gelen değişme ve gelişmeler paralelinde Türkiye’nin konumu da sürekli değişmektedir. Değişimin en somut delillerinden biri de Türk anayasalarında temel hak ve hürriyetlerin geçirdiği evrimdir. Türk insanı seçmediği ve tabi olmak zorunda olduğu bir otorite anlayışından, düşünce özgürlüğünün sınırsız yaşandığı ve iktidar eleştirisinin rahatlıkla yapılabildiği bir döneme geçmiştir. Değişim ve dönüşümün bu kadar hızlı yaşandığı bir çağda gelecek ile ilgili kesin öngörülerde bulunmak oldukça zordur. Temel haklar ile ilgili bakış açıları değişmekte ve kapsamı her geçen gün genişlemektedir. Evrensel ölçekte gelişen haklara karşı duyarsız kalmak, bir anlamda modern dünyadan gönüllü tecrit anlamına gelir ki; böyle bir durum ülkemizin kuruluş özelliklerini yansıtan çağdaşlaşma ilkesine aykırıdır. Temel haklar

⁵⁴ Özbudun a.g.e., 83

⁵⁵ Emre Erdoğan, *İnsan Hakları Gençlik Araştırması*, İstanbul, 2003, 91

konusunda tarihsel süreçte meydana gelen gelişmelerin farkında olmak ve bu gelişmelerin ortaya çıkardığı insani gelişmeleri özümsemek, geleceğe güvenle bakılmasını sağlayacak ve modern dünyaya entegre olma sürecini olumlu yönde etkileyecektir.

Gelişmekte olan Türkiye Cumhuriyeti, dünya devletleri içinde layıkıyla yer alabilmek amacıyla siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda atılımlar yapmaktadır. Ancak bunlar tek başına yeterli değildir, temel haklar ve hürriyetler konusunda ortaya konmuş evrensel normları da dikkate almak gerekir. Türkiye'nin insan hakları ihlalleri ile ilgili olarak AİHM' de 5000 kadar kayıtlı davası bulunması, çağdaş dünyaya entegrasyonunu güçleştirmektedir. Davaların çok olmasının altında yatan nedenlerden biri de hukuka ve insan haklarına bakış açımız ile Avrupa'nın bakış açısı arasındaki fark olarak değerlendirilmektedir.⁵⁶

Özellikle Türkiye'nin son otuz yılda yaşadığı siyasal çalkantılar ile AB üyeliği sürecinde yaşanan problemler, temel hak ve hürriyetlerin gelişimi ve uygulanması hususlarında, tarihsel ve kültürel alt yapısının Avrupa ve diğer gelişmiş dünya devletlerinden geri olduğu varsayımı üzerine temellendirilmiştir. Bu bir önyargıdır. Ne var ki temel hak ve hürriyetlerin günümüze kadarki tarihi süreç içerisinde nasıl yer aldığına ilişkin verilerin olduğu kapsamlı çalışmalara rastlanmamıştır. Ancak Türk tarihinde anayasal gelişmeler iyi incelenirse, anayasacılık hareketleri ve temel hakların gelişimi konusundaki çabaların Avrupa ülkeleri ile hemen hemen aynı dönemlerde başladığı görülecektir.

Bugün modern dünyaya uyum sürecinde yaşanan sıkıntıların tarihsel bir arka planı olduğu muhakkaktır. Türk anayasalarında temel hakların tarihsel gelişiminin sağlıklı bir şekilde ortaya konulması, günümüzde yaşanan problemlere doğru çözümler üretilmesi bakımından temel gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Genelde şimdiye kadar yapılan araştırmalar anayasaları tümüyle ele aldığından, temel hak ve hürriyetlere yönelik gelişmeler tam anlamıyla ele alınıp tartışılmamış veya çok da ön plana çıkarılmamıştır. Bu temel sorun Türk anayasalarında sadece temel hak ve hürriyetlerin gelişiminin ele alınarak incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmada Türk anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin, anayasalarda nasıl yer aldığını tarihsel gelişim süreci içerisinde ortaya koyma gerekliliğinden

⁵⁶ C.Baki Akal, *İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi*, İstanbul, 2003, 67

hareket edilmiştir. Türk anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimini ortaya koymak, Türk insanının bu bağlamda geçirmiş olduğu aşamaların anlaşılmasını sağlayacaktır.

Problem Cümlesi

“Türk Anayasalarında Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsanın durumu nedir?” sorusuna cevap aranarak, Türk Milletinin tarihsel süreçte temel hak ve hürriyetler bakımından geçirdiği gelişmeler ortaya konulacaktır. Temel hak ve hürriyetler hususundaki gelişmelerin farkında olunması, gelecekte bu konu ile ilgili gelişmeleri olumlu yönde etkileyecektir. Bu ana problemin çözümü için aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

Alt Problemler

1. Türk Tarihi’nde Osmanlı Devleti’nden önceki dönemde insan hakları ile ilgili gelişmeler nelerdir?
2. Osmanlı Dönemi’nde temel hak ve hürriyetler ile ilgili gelişmeler nelerdir?
3. Cumhuriyet Döneminde temel hak ve hürriyetler ile ilgili gelişmeler nelerdir?
4. Osmanlı’dan Cumhuriyete temel hak ve hürriyetlerde ne gibi gelişmeler olmuştur ve bunların değerlendirilmesiyle nasıl bir duruma gelinmiştir?
5. Türk Anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetler açısından insanımızın durumu nedir?

1.2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Doğadaki varlıklar içerisinde özellik ve olanakları bakımından farklı olan insanoğlu bundan dolayı vazgeçilmez, devredilmez ve dokunulmaz haklara sahiptir. Bu haklardan birinin eksik olduğu bir yaşam biçimi insan onuruna aykırıdır. Maalesef günümüzde hak ve özgürlük ihlalleri yoğun olarak yaşanmakta, farklı coğrafyalarda insan onuru ayaklar altına alınmaktadır. Bu durumun önlenmesi için hakların farkında olunmalıdır.

Ülkemizde yaşayan vatandaşların da uygar dünya insanları gibi insanlık onur ve haysiyetine yaraşır yaşam sürmesi gerekir. Bu araştırmanın amacı, temel hak ve hürriyetlerin uygulanması ve geliştirilmesi hususunda milletimizin tarihsel süreçte yaşadığı gelişmeleri anayasalara geçirildiği şekliyle ortaya koymaktır. Bunun ortaya konulması, bundan sonraki gelişmelere daha sağlıklı bakmamızı ve bu gelişmelerin olumlu bir yönde seyretmesini etkileyecektir.

1.3. TANIMLAR

Töre : Türklerde görülen devlet ile halk ilişkilerini düzenleyen örf ve âdetlerden oluşan yazısız hukuk kuralları.

Anayasa : Bir devletin biçimini belirten; yasama, yürütme ve yargılama erklerinin nasıl kullanılacağını ve yurttaşların kamu haklarını gösteren temel yasadır.

Hak : Pozitif hukuk kurallarının, hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetki ya da kısa bir deyişle “yasal yetki” demektir.

Hukuk : Kişilerin birbirleriyle ve toplumla ilişkilerini düzenleyen ve uyulması kamu gücü ile desteklenmiş bulunan sosyal kurallar bütünüdür.

Hürriyet : Başkalarına zarar vermeden her şeyi yapabilmektir.

İnsan Hakları : İnsanın sırf insan olduğu için sahip olduğu haklardır.

Sened-i İttifak : 1808 yılında Ayanlar ile II. Mahmut arasında imzalanan ve padişahın yetkilerinin sınırlandırıldığı ilk belge.

Tanzimat Fermanı : 1839’da Sultan Abdülmecit tarafından M. Reşit Paşa’ya hazırlattırılıp, Gülhane Parkı’nda halka duyurulan ferman.

Meşrûtiyet Yönetimi : Monarşinin yetkilerinin şarta bağlandığı, yani sınırlandırıldığı yönetim şekli.

Kanun-î esasi : 1876'da ilan edilen ilk Osmanlı Anayasası

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu : 1921 Anayasası (Türkiye'nin ilk anayasası).

1.4. SINIRLILIKLAR

Araştırma, Türk Anayasaları ile,

Türk Anayasaları'nda yer alan Temel Hak ve Hürriyetler ile,

Temel Hak ve Hürriyetler konusunda Osmanlı Tarihi, Sened-i İttifak, Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet, Cumhuriyet Tarihi, 1921, 1924, 1961, 1982 anayasaları ile sınırlıdır.

BÖLÜM II

2. YÖNTEM

Araştırmada tarama modeli uygulanmıştır. Araştırma literatür tarama ve elde edilen bulguların yorumlanması ile yapılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen varolan bir durumu, var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay ya da durum, kendi koşulları içinde olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Tarama araştırmalarında araştırmacı, kaynaklara ulaşarak elde edeceği verileri bir sistem içinde bütünleştirerek yorumlar.⁵⁷

Araştırmada insan ile ilgili felsefi yaklaşımlar, siyasal akımların insan anlayışları, temel hak ve hürriyetler, temel hak ve hürriyetler ile devlet kudreti arasındaki ilişki, temel hak ve hürriyetlerin hukuksal metinlerde yer bulup evrensel nitelik kazanması ele alınıp yorumlanarak, yaşanan gelişmeler kısaca açıklanmaya, tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurularak, Türk anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi ve Türk İnsanın kazanımları detaylı olarak incelenerek, yorumlanmış ve sistemli bir bütün halinde sunulmuştur.

2.1. VERİLERİN TOPLANMASI

Araştırmada amaca ulaşmak (problemi çözmek) için, verilerin bir kısmı belgelerden, bir kısmı literatür taraması sonucunda anayasal gelişmeler ile ilgili eserlerden, toplantı tutanaklarından, yazışmalardan, raporlardan ve belgelerden toplanmıştır. Literatür taraması sonucu elde edilen belge, kitap, ansiklopedi, anı, yaşam öyküsü, tutanak ve anayasa metinleri okunmuş, incelenmiş, not alınmış ve araştırmanın alt problemleri dikkate alınarak kendi içersinde sistematize edilmiştir.

İnsan ile ilgili felsefi ve ideolojik yaklaşımlar, devlet ve insan ilişkisi, temel hakların kökeni ve gelişimi ile ilgili veriler, adı geçen konular ile ilgili literatürün taranması sonucu elde edilerek, incelenmeye çalışılmıştır.

Evrensel düzeyde insan hakları ile ilgili veriler, BM Örgütü, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Birleşmiş Milletler' in insan hakları ile ilgili diğer belgeleri, Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa' da insan hakları ile

⁵⁷ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara, 2002, 77.

ilgili yapılmış diğer belgeler ile tarihsel süreçte birer hak belgesi olarak ortaya çıkan Medine Vesikası ve Veda Hutbesi' nin incelenmesi ile elde edilmiştir.

Türk Tarihinde temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi ile ilgili veriler, İslam öncesi dönem, Osmanlı Tarihinde Senedi İttifak öncesi dönem, Senedi İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I.Meşrutiyet, II.Meşrutiyet ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarının incelenmesi ile elde edilmiştir.

2.2. VERİLERİN YORUMLANMASI

Veriler, Osmanlı tarihinden günümüze değin, resmi belge ve anayasalarda, temel hak ve hürriyetler ile ilgili yer alan, tanım, gelişme ve anlayışların temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi amacına dönük olarak taranması ve yorumlanmasıyla oluşturulmuştur..

İnsan ile ilgili felsefi ve ideolojik yaklaşımlar ve bunların insana bakış açıları ile ilgili veriler, temel hak ve hürriyetlerin gelişimine yaptıkları katkı bakımından incelenerek, yorumlanmıştır.

Temel hak ve hürriyetlerin anlamı ve tarihsel süreçte geçirdiği değişim, devlet kudretinin sınırlanması ile insan hakları arasındaki ilişki günümüze etkileri bakımından incelenip, yorumlanmıştır.

Temel hak ve hürriyetlerin hukuki metinlerde yer alarak, milletler üstü bir nitelik kazanması ve evrenselleşmesi ile ilgili gelişmeler safhalar halinde ele alınarak, yorumlanmıştır.

Türk Tarihinde anayasa niteliği taşıyan veya taşıyabilecek belgeler olan Senedi İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, 1876 Anayasası, ile Cumhuriyet Döneminde yapılmış 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarının temel hak ve hürriyetler ile ilgili kısımları ve maddeleri birer birer incelenerek, tarihsel süreçte yaşanan gelişmeler, insani gelişime yaptıkları katkılar ve temel haklara taptıkları katkılar bakımından yorumlanmıştır.

BÖLÜM III

3. KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde, felsefi anlayışta kısaca insan, siyasal ve ideolojik yaklaşımlarda insan, temel hak ve hürriyetler, temel hak ve hürriyetler karşısında devlet kudretinin sınırlanması, temel hak ve hürriyetlerin hukuki metinlerde yer alarak evrensel nitelik kazanması konuları incelenecektir.

3.1. FELSEFİ ANLAYIŞTA KISACA İNSAN

Bilimsel görüş, felsefi ekol ve dini inançlardan dolayı insanın tanımını yapmak oldukça zordur. Bugün için bilim, bu küçük evren üzerindeki sır perdesini henüz kaldıramamış değildir. İnsan dış dünya içerisinde boğulup, bu alanda ilerledikçe kendinden uzaklaşmakta ve kendi gerçeğini unutmaktadır. Doğduğunda zihnen ve bedenlen temiz olan insan, zamanla doğal halinden uzaklaşmakta ve kirlenmektedir.

İnsan nedir sorusu, felsefenin önde gelen sorularından biridir ve her felsefi akım veya görüş kendi bakış açısına göre bir insan tanımı yapmaya çalışmıştır. Böylece insanın kaynağına ilişkin soruna da kendi dünya görüşleri içinde cevaplar aramaya çalışmışlardır.⁵⁸

İnsanoğlu tarihsel serüveninde, diğer canlılarda olmayan düşünme olanağı doğrultusunda sürekli olarak kendi varlığına ilişkin sorular sormuş ve cevaplar aramıştır. Felsefe tarihi incelendiğinde insanla, insan problemiyle ilk ilgilenenlerin Sofistler olduğu görülür. Sofistler, felsefinin ağırlık merkezini doğadan insana kaydırmışlardır. Bunu yaparken pratik bir amaçları vardır: “İşe yarar pratik yurttaşlar yetiştirmek”. Sofistler bilgilerini öğretmek için köy köy dolaşıp para karşılığı ders vermişlerdir. Sofistlerin önde gelen temsilcilerinden olan Protagoras’a göre, “insan her şeyin ölçüsüdür.” Burada kast edilen insan “tek insan” yani ferttir. Fert iyiliğin ölçüsüdür. Bilgi de yararlılığı ölçüsünde değerlidir. Felsefe, doğru bilgiyi değil

⁵⁸ Çeçen, *a.g.e.*, 19.

insana yararlı olan, insanı mutlu eden bilgiyi araştırmalıdır.⁵⁹ Protagoras'a göre insan vahşi yaratıklardan korunmak ve daha iyi bir yaşam düzeyine sulaşmak için topluluklar halinde yaşamak zorunda kalmıştır. Toplumsal yaşamdan önce insanların ne ahlâksal bir ölçütleri ne de yasaları vardır.⁶⁰

İlkçağın önemli düşünürlerinden Sokrat'a göre, sistemli bir düşünme ve araştırma ile herkesin içindeki doğru açığa çıkarılabilir. Ona göre tüm kötülüklerin kaynağı bilgi eksikliğidir. En büyük erdem bilgidir. Bilge insan erdemlidir. Yanlışla düşmemek için doğru ve yanlışları ayırt edecek kadar bilmek gerekir. Filozofun üzerinde durduğu başlıca konu ahlâktır. Ona göre, erdem bilgiye dayanır. Erdemli olmak da mutlu olmanın anahtarıdır. Bilgi, hayatın gayesidir, erdemdir ve erdeme ulaştırandır.⁶¹ Bilimin gerçek konusunun insan olduğunu öne süren Sokrat'a göre, ahlâki fikirlerin merkezi ruhtur. İnsanlar bildiği için değil, bilmediği için kötü eylemler gerçekleştirirler.⁶² Başka bir ifadeyle kötülüğün kaynağı filozofa göre bilgisizliktir.⁶³

Öte yandan Sokrat'ın öğrencisi Platon'a göre erdemler, devlet-toplum içinde gerçeklik kazanabilir. Yani insan ancak öteki insanlarla bir arada ahlâklı olabilir. Değerli insan, gerçeği kavrayan ve görünen dünyanın gizemini çözen insandır. Her insan bu değere ulaşamaz.⁶⁴ Platon toplumsal alanda eşitliği savunmaz, toplumu sınıflara ayırır. Bu açıdan demokrasiyi eleştirir.⁶⁵ Platon, en yüksek iyiyi hazda değil, tanrıya tam olarak benzeyişte bulur. Tanrıya benzemenin yolu adaletli olmaktan geçer.⁶⁶

Mantığın kurucusu Aristo ise insanı Tanrı ile hayvan arası bir varlık olarak görür. En önemli özelliği akıl olan yegâne varlık olarak insan, duygusal ve bedensel bakımdan hayvani, akıl ve ruh bakımından tanrısal özellikler taşır. İnsanlar arasında yaradılıştan gelen bir eşitsizlik olduğunu ileri süren Aristo'ya göre, insanların bir kısmı efendi, bir kısmı da köledir. Köleleri evcil hayvanlara benzetir. Ona göre insan,

⁵⁹ Tuncer Tuğcu, *Batı Felsefesi Tarihi*, Ankara, 2000, 113; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev: H. Vehbi Eralp, İstanbul, 1993, 40; Tozlu, *a.g.e.*, 16; Gökberk, *a.g.e.*, 5.

⁶⁰ W.K.C. Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Çev: Ahmet Cevizci, Ankara, 1999, 75.

⁶¹ Guthrie, *a.g.e.*, 77; Gökberk, *a.g.e.*, 6 – 7; Tozlu, *a.g.e.*, 16.

⁶² Weber, *a.g.e.*, 41.

⁶³ Tuğcu, *a.g.e.*, 120. Weber, *a.g.e.*, 41.

⁶⁴ Tozlu, *a.g.e.*, 17; Gökberk, *a.g.e.*, 10 – 11.

⁶⁵ Muhammed Selahaddin, *Özgürlük Arayışı ve İslam*, Çev: N. Ahmet Asrar, İstanbul, 1989, 34; Tozlu, *a.g.e.*, 17 – 108 – 109; Yıldız, *a.g.e.*, 37 – 38; Gökberk, *a.g.e.*, 11.

⁶⁶ Weber, *a.g.e.*, 64.

toplumsal bir varlıktır ve ancak toplum içinde ahlâklı olabilir. Devlet ahlâkı sağlayacak şekilde düzenlenmelidir.⁶⁷ Tüm insanların mutluluğu aradığını söyleyen Aristo'ya göre, mutluluk insan yaşamının hedefidir.⁶⁸

İnsanın gayesinin mutluluk olduğunu ifade eden Epikuros, insanın mutlu olması için de temelsiz korkulardan kurtulması gerektiğini savunur. Tanrı ile insan arasında insanı korkutacak düzeyde bir ilişkinin olmadığını öne süren Epikuros'a göre, insan doğuştan sosyal bir varlık değildir. Zamanla sosyalleşmesinin nedeni bu durumdan sağladığı yarardır. Aile, birey için bir yüküdür ve doğal bir kurum değildir. Bireyin mutluluğu tekliğindedir.⁶⁹ Ona göre, insan en yüce değerdir ve yazgısını kendi elinde tutar.⁷⁰

Stoacılığın kurucusu Kıbrıslı Zenon'a göre, insan ile beden ilişkisi Tanrı ile kainat ilişkisine benzer. İdeal insan tabiata yani akla uygun hareket eden insandır. Tabiata uyan insan, mutluluğa erişir ve ideal insan olur. İnsanlar iki gruptur: Yığınlar ve bilge insanlar. Bilge insan tabiata uyan, yığınlar ise tutku ve güdülerinin esiri olan insanlardır. Toplu yaşamak bir gereksinimdir. Dünya yurttaşlığı - kozmopolitlik - yüksek ahlâksal bir idealdir.⁷¹ Bilimin gayesi bilgeliktir. Bilgelikse teorik ve pratik erdeme ulaşmaktır.⁷² Kişi eğer bilge ise toplum ve devlete ihtiyaç duymaz.⁷³

İlkçağı bitiren ve insanlığın yeni bir çağa girmesini sağlayan Kavimler Göçü, Avrupa'da siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli değişikliklere neden olmuştur. Siyasal alanda merkezi krallıklar yerini derebeylik rejimine bırakmış, ekonomik alanda kapalı ekonomik sistem önem kazanmış, kültürel ve sosyal yaşamda ise kilise en etkili kurum olarak ortaya çıkmıştır. Kilisenin bu alanlardaki hâkimiyeti Avrupa'nın dünya görüşünü ve insana bakış açısını da doğrudan etkilemiştir.

Ortaçağ boyunca insana bakış açısının ana hatlarını Batı dünyasına ait Hristiyanlık felsefesi şekillendirmiştir. Ortaçağ kültürüne toplumdaki en etkin kurum olan kilise ve dolayısıyla din adamları damgalarını vurmuşlardır. Bu nedenle

⁶⁷ Weber, *a.g.e.*, 81; Tozlu, *a.g.e.*, 18 – 110 – 111; Gökberk, *a.g.e.*, 13 – 14; Yıldız, *a.g.e.*, 38; Selahattin, *a.g.e.*, 35- 36.

⁶⁸ Guthrie, *a.g.e.*, 153; Tuğcu, *a.g.e.*, 158.

⁶⁹ Weber, *a.g.e.*, 90; Gökberk, *a.g.e.*, 18 – 19; Tozlu, *a.g.e.*, 19.

⁷⁰ Tuğcu, *a.g.e.*, 173.

⁷¹ Tozlu, *a.g.e.*, 19; Gökberk, *a.g.e.*, 20 – 21; Yıldız, *a.g.e.*, 39.

⁷² Weber, *a.g.e.*, 62.

⁷³ Tuğcu, *a.g.e.*, 178.

hayatın bütün alanlarında olduğu gibi; insana bakış açısında da dini motifler hâkimdir. Başka bir ifadeyle Ortaçağ döneminin en temel özelliği bütün yaşam alanlarında Tanrıyı merkeze almış olmasıdır. Dolayısıyla Ortaçağın insana bakış açısı da bu çerçevede şekillenmektedir. Dönemin insan profili, Kilise ve din adamlarının ileri sürdükleri dogmaları hiç sorgulamadan onaylayan, kendisine dayatılanları olduğu gibi kabul eden, dindar, itaatkâr ve kendini Tanrıya adayan bir karakterdir. Dolayısıyla kilise karşısında herhangi bir hak ve özgürlüğü bulunmayan, tamamıyla teslim olmuş, istenilen şekle sokulabilen, güdülebilen bir insan, Ortaçağ anlayışının insana bakış açısını özetlemektedir. Antik dönem ile kıyaslandığında, insana verilen değer bakımından Ortaçağın geri bir dönem olduğu söylenebilir. Çünkü Antik dönemde bütün her şeyin merkezinde insan vardır, yaşanan her şey insan bağlamında ele alınmış ve insana faydası ölçüsünde değerlendirilmiştir. Oysa Ortaçağda insan değersizleştirilmiş ve ikinci plana itilmiştir.

Ortaçağ'da kilisenin eğitim, bilim, toplum, siyaset ve elbette felsefe üzerinde yoğun bir etkisi vardır. Bu dönemde insana bakış açısına yön veren Katolik Kilisesi'dir. Bu dönem felsefesi, Katolik Kilisesinin kendi dinsel amaçları doğrultusunda geliştirdiği bir felsefedir. Ortaçağ Felsefesi, Antik Çağın aksine durağan bir yapıdadır.⁷⁴ Ortaçağ Avrupa'sında felsefe yapmak, dogmayı açıklamaktır, onun sonuçlarını geliştirmektir, onun doğruluğunu kanıtlamaktır. Felsefe pozitif ilahiyatla karışmıştır. Ortaçağda yaşayan Hristiyanlar için hakikatin araştırılması diye bir şey yoktur.⁷⁵

Hristiyan dogmasının temellerini atan Augustinius'a göre insan, hür olarak yaratılmıştır. Ancak ilk insan günah işleyince, kalıtsal olarak ondan sonrakiler de günahkâr olmuşlardır. Ona göre kuşku duyulmadan bazı doğrulara inanılmalıdır. Böyle yapmayan insan mutlu olamaz. İnsan, bedeni zevklerden arınırsa Tanrıya ulaşabilir.⁷⁶ İnsan Tanrının evrende kendisine verdiği yeri bilmeli ve ona göre davranmalıdır.⁷⁷

Skolastik düşüncenin önemli filozoflarından Aquionlu Thomas, insanın ancak Tanrının yardımı ile gerçek mutluluğa ulaşabileceğini ileri sürmüştür. Thomas,

⁷⁴ Gökberk, *a.g.e.*, 29; Tozlu, *a.g.e.*, 19.

⁷⁵ Weber, *a.g.e.*, 138.

⁷⁶ Tozlu, *a.g.e.*, 20; Gökberk, *a.g.e.*, 30.

⁷⁷ Tuğcu, *a.g.e.*, 295.

insanın “toplumsal bir canlı” olduğunu ileri sürer. Tanrı insanı sosyal bir varlık olarak yaratmıştır.⁷⁸

D.Scotus’a göre, insan özü bakımından bilen değil isteyen bir varlıktır. Bilginin de mutluluğun da kaynağı iradedir. İnsan hürdür. İnsanın yaratılmışlığı hürriyetine gölge düşürmez. Özgür insan kendisini kendi çabasıyla kurtarabilir.⁷⁹ Tanrısal irade her şeyin ilk nedenidir. Bu nedenle yaratılmış zihinlerin en yüksek kanunudur.⁸⁰

15. yy.da matbaanın icadı ve kâğıdın ucuza mal edilmesi, coğrafi keşiflerin Avrupa ekonomisini olumlu yönde etkilemesi, Antikçağdan kalma eserlerin incelenmesi ile yeni bir döneme girilmiştir. Aynı dönemde kilisedeki yozlaşma had safhaya çıkmış, kilisenin gücü ve etkisi azalmaya başlamıştır. Böylece dünyevi hayatın yönetiminde artık Tanrının değil, insanın yer aldığı fikri oluşmaya başlamıştır. Aslında bu fikri Antikçağ filozoflarının eserlerinde görmekteyiz. Ancak Ortaçağ skolastik felsefesi bu fikrin ortaya çıkmasına sürekli engel olmuştur. 15. yy.’dan sonra insanın kendi kendisinin yaratıcısı olduğuna ve iyiye- güzele yönelme potansiyeline sahip özgür bir varlık olduğuna inanılmaya başlandı. “Hümanizma” hareketi olarak bilinen bu görüşler Rönesans döneminin başlangıcıdır. Dolayısıyla Rönesans’la birlikte Antik kültürden yeni bir hayat ideali, yeni bir hayat tarzı alınmak istenmiştir. Rönesans hayat idealinin merkezine de insan yerleştirilmiştir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, “Felsefe tarihinde insan meselesi sistematik olarak 15. yüzyılda Rönesans döneminde ele alınır.”⁸¹ Bu dönemde “insan nedir? İnsanın bu dünyadaki yeri ve anlamı nedir?” gibi sorular araştırılıp, çözüm bulunmak istenmiştir. Rönesans döneminde Ortaçağ’ın aksine, kendini dinden bağımsız kılma düşüncesi vardır. Hümanizm - insancılık denilen bu düşünce yeni bir insan anlayışı ortaya koymaya çalışır. Hümanizmin asıl anlamı, insanca bir yaşayış ve düşünceye ulaşma çabasıdır. Ortaçağ’a göre değerlendirildiğinde, laik ve ferdiyetçidir. İnsanın eylemlerini din değil akıl düzenlemelidir.⁸² Demek ki, Rönesans kültürünün

⁷⁸ Gökberk, *a.g.e.*, 39.

⁷⁹ Tozlu, *a.g.e.*, 20; Gökberk, *a.g.e.*, 35.

⁸⁰ Weber, *a.g.e.*, 175.

⁸¹ Tozlu, *a.g.e.*, 20.

⁸² Gökberk, *a.g.e.*, 39; Tozlu, *a.g.e.*, 20.

omurgasını hümanist dünya görüşü oluşturur. Hümanizm ile beraber insan, doğuştan günahkâr olma durumundan kurtulmuş birey – kişi pozisyonuna gelmiştir.⁸³

Rönesans'ın ilk hümanisti Petrarca'ye göre, insan için en yüksek değer, ruhunun bağımsızlığı, özgürlüğüdür. Buna da inanç ile değil akıl ve erdem ile ulaşılır.

17. yy felsefesinin başlatıcısı Descartes, felsefesinin ağırlık merkezi olarak bilgi, varlık gibi kuramsal sorunlar üzerinde odaklanır. Erdem, ruhun bedeni yenmesidir. Bunun için de değerli olanı açık ve seçik olarak bilmek ve bunu iyice istemek gerekir. Descartes'e göre, ahlâkın temeli düşünmedir. Ona göre insan, hür olarak yaratılmıştır. Hür olması irade sahibi olmasındandır. İnsan sınırlı ve sonlu bir varlıktır. Cisim ve ruh karşılıklı etkileşim halindedir.⁸⁴

Thomas Hobbes'a göre, insan ile hayvan arasındaki fark, konum farkı değil derece farkıdır. İnsanı hayvana üstün kılan dilidir. Hürriyet sınırsız değildir. İnsanlar da tıpkı hayvanlar gibi, güdülerine göre hareket ederler. Devlet insanlar için gerekli olan ve düzeni sağlayan bir kurumdur.⁸⁵

Spinoza'ya göre, ruhun gelişimi, düşünme bakımından yetkin olmasına bağlıdır. Erdemli ruh, yetkin olan, yani açık seçik düşünebilen ruhtur. Açık seçik düşünebilme, neyin elde edilmeye değer olduğunu gösteren bilgiyi sağlar.⁸⁶ İnsan ancak zekası ile özgür ve aktif olabilir. Evreni anlamak, onun kölesi olmaktan kurtulmaktır.⁸⁷ Ona göre alem Tanrının bir açılımıdır. Her şey bir belirlenmişliğin, zorunluluğun egemenliğindedir. İnsanın en üst derecede hür olması, kainattaki zorluğu anlaması ile ilgilidir.⁸⁸ Her şeyin önceden planlandığını söyler.

18. yüzyıl felsefesine “Aydınlanma Felsefesi” de denir. Rönesans'ın doruk noktasıdır. Başlıca düsturu, insanın kendi davranışlarını kendi akıl ve görgüleriyle aydınlatmasıdır. Aydınlanma, insanın aklını kendisinin kullanmasıdır. Aydınlanma felsefesinin başlıca konusu insanın dünyasıdır. Sadece teorik temele dayanmaz, yalnızca bilmeyi amaçlamaz, bilgiyi yaşama kılavuzluk etmek için kullanır.⁸⁹ Aydınlanma, Ortaçağa başkaldırı olan Rönesans ve hümanizmin tamamlandığı,

⁸³ Tuğcu, *a.g.e.*, 331.

⁸⁴ Weber, *a.g.e.*, 221; Tuğcu, *a.g.e.*, 451.

⁸⁵ Tozlu, *a.g.e.*, 20.

⁸⁶ Gökberk, *a.g.e.*, 57.

⁸⁷ Weber, *a.g.e.*, 237.

⁸⁸ Tozlu, *a.g.e.*, 21.

⁸⁹ Gökberk, *a.g.e.*, 61 - 62.

Ortaçağ'ın son bulduğu, insanın aklına kullanma cesaretinin başladığı bir dönemdir.⁹⁰

18. yüzyıl Aydınlanma felsefesi İngiltere'de başlamıştır. Akımı başlatan John Locke'dir. Locke, bireysel özgürlüğe inanır. Yaşamı boyunca, bireyi sınırlayan her şeyden kurtulmanın gerekliliğini ileri sürer. Locke'a göre ruhun içinde bulunanların hepsinin, bütün tasarımlar, düşünceler vs.nin tek kaynağı deneydir. Deneyle karşılaşmadan önce zihnimiz, üzerine hiçbir şey yazılmamış boş bir sayfa gibidir. Ona göre yaşam bilme dayalıdır. Ahlâk, din, Tanrı, bilgi gibi bütün değerler ve bunlara ait bilgi sonradan, tecrübe neticesinde oluşur. Alınan eğitim, insanı olumlu veya olumsuz yönde değiştirebilir. Bireysel haklara değinmiş, birey ile yönetim arasında doğal bir antlaşmadan bahsetmiştir.⁹¹ Locke, insanın doğasında özgürleşmeyi sağlayacak bir takım bilgilerle yaratılmış olması fikrini reddeder, doğuştan getirilen bilgilerin olamayacağını savunur.⁹²

J. J. Rousseau, Aydınlanmanın ilk dökümünü yapan, bilançosunu çıkaran kişidir. Aydınlanma kültürünün neyi başarıp, neyi başaramadığını ortaya koyarak, eleştirel bir yaklaşım getirmiştir. Rönesans'tan itibaren ahlâkın gelişmediğini ileri sürmüştür. Ona göre erdem ve mutluluk ancak doğal ve yalın ruhlarda bulunabilir. İnsanların toplumsal yaşama geçmeden önce yaşadıkları doğal yaşamlarında eşitlik vardır. Eşitsizliğin kaynağı toplumsal yaşama geçiştir. Ona göre “insan özgür doğar, ama kendisini bir takım zincirlere bağlamış olarak bulur.” Bu uygunsuzluk, insan doğasına uygun devletin kurulması ile ortadan kalkar.⁹³ Savunduğu sistem insan haklarına dayalı özgürlükçü, eşitlikçi, demokratik bir sistemdir.⁹⁴

Aydınlanmayı “insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulması” olarak tanımlayan Aydınlanma Döneminin önde gelen filozoflarından Immanuel Kant'a göre, akıl sahibi varlık, doğa nedenselliğinden bağımsız olarak, isteme ve eyleme olanağına sahiptir. Yani insanın özgür olma olanağı vardır. İnsanın özgürlüğü, mutlak bir özgürlüktür. Kant'a göre insan doğası

⁹⁰ Tuğcu, *a.g.e.*, 548.

⁹¹ Tuğcu, *a.g.e.*, 518; Weber, *a.g.e.*, 272; Tozlu, *a.g.e.*, 22; Gökberk, *a.g.e.*, 63 – 64; Yıldız, *a.g.e.*, 50; Tanilli, *a.g.e.*, 162.

⁹² Hacıkadiroğlu, *a.g.e.*, 31 - 32.

⁹³ Tozlu, *a.g.e.*, 22 – 25; Hacıkadiroğlu, *a.g.e.*, 32; Gökberk, *a.g.e.*, 73 - 74,

⁹⁴ Doğan, *a.g.e.*, 144; Tozlu, *a.g.e.*, 23.

potansiyel bir güçtür.⁹⁵ Kant, ahlâk adına Tanrıyı gerekli kılmıştır. Ona göre ancak bir Tanrı varsa en yüksek iyi gerçekleşebilir. Ahlaklı olmak insanlar için bir ödevdir.⁹⁶

Kant'a göre insan, bünyesinde zıtlık barındıran bir varlıktır. Tabi varlıkla, akıl varlığının birleşmesinden oluşan insan; tabi yönüyle tabiat kanunlarına bağlıdır, akli yönü ile özgürdür. Kant'a göre insan sorumluluk sahibidir. Güdülerinin idaresinde olmamalıdır. Tanrı insanın aklını kullanmasını, her şeyi akli ile ölçmesini istemiştir. İnsan kendine bahşedilen hayata layık olmalıdır.⁹⁷ Melekelerimizin başında ve eşyanın en yukarısında bulunan akıl değil, iradedir. İrade inancı müttefiki, ahlâki ve dini itikatların anasıdır.⁹⁸

Şimdiye kadar Batı felsefecilerinin insana bakış açısını ele aldık. İnsan ile ilgili tanımlara ve değerlendirmelere Doğu felsefesinde de çokça rastlanır. Batı felsefesi ile Doğu – İslâm felsefesinin insana bakış açıları farklıdır. Batı insanı maddi (dünyevi) boyutu ile alır. Doğu – İslâm düşüncesinde ise dengeli bir şekilde hem maddi hem de manevi boyutu ile düşünülür.

Batı dünyası yüzünü maddeye çevirip, insanı ürettiği ve tükettiği ile ölçer. Bunlar dışındaki değerleri pek önemsemez. Bu anlayış tarzı, Batı Dünyasına hakimiyet anlamında üstünlük sağlamış ise de bugün için yaşanan bunalımlara da zemin oluşturduğu söylenebilir. Çünkü bu anlayış, insanı maddi yönüyle ele alıp manevi yönünü ihmal eder. İnsanın maddi yönünü ele almaları bir tür kolaylıktır. Zira maddi yön ölçülebilir ve kayıt altına alınabilir. Ancak manevi yön karmaşıktır ve ölçülemez. Oysa Doğu düşüncesinde insan tek yönlü olarak ele alınmaz. Hem maddi hem de manevi boyutu irdelenir.⁹⁹

Örneğin Uzak Doğu'da bugün bile geniş ölçüde etkili olan Budizm'in kurucusu Buda'ya göre, insanlar arasında hiçbir sosyal sınıf farkı yoktur ve insanlar eşittirler. Buda, insanın huzuru bulmasının benliğinden uzaklaşma ile değil, kendi kendini geliştirmesi ile olacağını söyler. Ona göre, yaşamda en büyük değer, erdemli bir beden içinde bulunmaktır.¹⁰⁰

⁹⁵ Yenisoy, *a.g.m.*, 74.

⁹⁶ Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, İstanbul, 1979, 107.

⁹⁷ Tozlu, *a.g.e.*, 23.

⁹⁸ Weber, *a.g.e.*, 322.

⁹⁹ Tozlu, *a.g.e.*, 24, a.y., *Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1997, 17.

¹⁰⁰ Ayhan Aydın, *Düşünce Tarihi ve İnsan Doğası*, İstanbul, 2000, 71.

Yine Doğulu bir düşünür olan Konfüçyüs’e göre, insan doğası temelde iyidir. Her insanın özünde diğer insanlar ve canlıları sevmeye gücü bulunur. İnsanların en önemli görevi erdemli ve bilge bir kişiliğe ulaşmaktır. İnsanın toplum içinde yaşayarak gelişeceğine inanır. Bir insanın en üstün mertebeye ulaşmasının yolu, erdemli, dürüst, onurlu, sevgi dolu, yürekli ve güvenilir olması ile mümkündür.¹⁰¹

Doğu düşüncesini etkileyen önemli bir etken de İslâm dini olmuştur. İslâm’ın yayılma alanında bulunan bütün halklar, sosyal, kültürel ve siyasal anlamda etkilenmişlerdir. Dolayısıyla İslâm’ın yayıldığı alanlarda dini motiflerin egemen olduğu bir bakış açısı hâkim olmuştur. İslâmi düşüncede insan, sıradan bir varlık olmayıp, belli bir gaye ile yaratılmıştır. Dünyaya geliş amacı Allah’ı bilmek, onun gösterdiği doğrultuda yaşamaktır. İslâm düşüncesinin ortaya koymaya çalıştığı ideal insan, kulluk vazifesini en iyi şekilde yerine getiren insandır. Bunun ipuçları da kutsal kitapta olduğundan İslâm düşünürlerinin bakış açısı Kur’an temellidir.

Sultan Veled, insanın yaratılış amacını açıklarken; her şeyin varolmasında bir sebep olduğunu, insanın yaratılma amacının Allah’ı tanımak olduğunu söyler. Allah’ı tanıma yolunda ilerlemesi gerekir. Yaratılış amacında bir imtihan vardır. Onun görüşünde insan, Hristiyanlığın iddia ettiğinin aksine, kirli değil doğuştan temizdir. Yaşamı içinde uğraşları ve vesveseleri onu bulandırabilir. Ancak fitri yapısına ve yaratılış gayesine uygun yaşarsa berraklığı aynen devam eder.¹⁰²

İslâm düşünürü Mevlana, insanı merkeze alır. İnsanı işlemek, geliştirmek şekillendirmek ister. Temel amaç Allah’ı tanımak, O’na yol olmaktır. Bu da ancak içsel bir arınma, bir temizlenme ile mümkündür. İçsel arınma ve temizlenmenin yolu nefsi bilmekten geçer. Nefsini bilen, ondan doğan kötülükleri tanır ve önlemeye çalışır. Nefsin övülmesi ve yüceltilmesi yani “Benlik” davası güdülmesi nefsi “Fıravunlaştırır”. Akıl esir alınır. Nefis öldürülmeli, nefsi istekler terk edilmelidir. Bu da “Aşk” ile tevazu ve alçakgönüllülükle olur.¹⁰³ İnsandaki cevher nefsin kiri ve pisliği ile kapanır, görünmez olur. Nefsini ve kötülüklerini tanıyan kir ve pisliklerden arınır ve cevher tüm parlaklığı ile ortaya çıkar.

Fârâbî, varlıkları hiyerarşik düzende sıralar. Bu sıralanışın en altında tabîî varlıklar (toprak, su...) vardır. Bunları, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insan takip

¹⁰¹ Aydın, *a.g.e.*, 85- 86.

¹⁰² Tozlu, *İnsandan Devlete Eğitim*, 25.

¹⁰³ Tozlu, *a.g.e.*, 26 – 27.

eder. İnsan bu, alemdeki varlıkların en üstünüdür. Fizik âlem ile fizik-ötesi âlemin ortak noktasında bulunan ve ikisi arasında köprü vazifesi gören insanın asıl amacı, “Yüce Mutluluğa” ermektir. Yüce mutluluğa ulaşmak için maddi bağ ve kayıtlardan kurtulmak gerekir. İnsan bedeni ile fizik âlemi, ruhu ve aklı ile fizik-ötesi âlemi temsil eder ve insanın asıl gayesi de, fizik ötesi aleme geçmek, akıllar âlemine yükselmek ve böylece “Yüce Mutluluğa” ermektir. Fârâbî insan topluluklarını canlı bir organizmaya benzetir. Canlının yaşaması için organların bir arada ve ahenkli bir şekilde çalışması gerekir.¹⁰⁴ İnsanın fiziki fikri ve ahlaki ihtiyaçlarının tam olarak tatmini ancak toplum içerisinde ve onun sayesinde olur. Bu nedenle fert toplumdan ayrı olamaz.¹⁰⁵

Gazâlî’nin insan anlayışı Kur’an temellidir. İnsan bir yönüyle ilahi, diğer yönüyle maddi âleme aittir. Bundan dolayı insanın melek ile hayvan arasında aracı bir varlık olarak yaratıldığını düşünür. İnsanın hayvana veya meleğe yaklaşması, kendi elindedir. Eğer aklını ve idrak gücünü bilgi ve doğru eylem için kullanırsa, meleklerle, bedeni zevkler için çabalarsa hayvanlara yaklaşır.¹⁰⁶ İnsanın mutlu olması için sorumluluklarını yerine getirmesi gerekir. Sorumluluğun kaynağı ilahîdir.¹⁰⁷

İbn-i Haldun, insanın toplumsal bir varlık olduğunu ileri sürer. İnsan toplumsal bir varlık olarak hemcinsleri ile beraber olmak zorundadır. İnsan doğuştan medenidir. İnsan topluluklarını düzene sokacak ve düzeni sağlayacak liderlere ihtiyaç vardır.¹⁰⁸

İslâm düşünürlerinden Muhammed İkbâl ise, ideal insanı “İnsan-ı Kâmil” olarak açıklar. İnsan-ı Kâmil’in esas örneği İslâm peygamberi Hz. Muhammed dir. Allah’ın sıfatları O’nda tecelli ettiğinden O, bütün dünyadan daha geniştir. İnsan-ı Kâmil kuldur. Kulluk, insanlığın zirvesidir.¹⁰⁹ Zenginlik, maddi varlık, haddinden fazla mala, eşyaya sahip olma, ruhi gelişimi engellemektedir. Bu tip durumlarda ruh, materyalin ağırlığı altında ezilmektedir. İnsan, dışını ve içini istila eden bu

¹⁰⁴ Olguner, *a.g.e.*, 105 – 119 – 120.

¹⁰⁵ Robert Hammond, *Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*, Çev: Gülnihal Küken – Uluğ Nutku, İstanbul, 2001, 73.

¹⁰⁶ Tozlu, *a.g.e.*, 114.

¹⁰⁷ Tozlu, *a.g.e.*, 35.

¹⁰⁸ İbrahim Ülger, *İbn-i Haldun*, İstanbul, 2004, 52.

¹⁰⁹ Tozlu, *a.g.e.*, 47.

materyallerden kurtulmadıkça, yahut onlara üstünlük kurmadıkça köleleşmeye karşı koyamaz.¹¹⁰

Doğu ve Batının insan anlayışları karşılaştırıldığında, Batılıların, her şeyi dünyevi ve maddi anlamda ele alıp, insanı anlamsızlaştırdıkları görülür. Halbuki Doğu düşüncesinde, insan hem maddi yaşamı hem de iç dünyası ile ele alınır. Doğu ve Batının insan anlayışları ile ilgili yapılan değerlendirmelerde Batının sadece maddi boyutu ele aldığı sonucuna varılmasının temel nedeni, tarihsel süreçte ortaya çıkan Rönesans, Reform ve Aydınlanma Çağı gibi olaylardır. Bu düşüncelerin Katolik Kilisesi'nin baskıcı tutumu ve düşünceyi boğan dogmatik yaklaşımlarına karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

İnsana ilişkin düşünceler sadece felsefeciler tarafından ortaya konulmaz; insan aynı zamanda siyasal ve ideolojik söylemlerinde merkezinde yer alır. Nüfus artıp uygarlık geliştikçe ekonomik, sosyal, siyasal ilişkiler de buna paralel olarak karmaşıklaşır. İlkel toplumlardan günümüz modern toplumlarına gelen süreçte sosyal, ekonomik ve siyasal ilişkilerin çeşitlenmesi, farklı bakış açısı ve ideolojilerin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hemen hemen bütün ideolojiler, insanlığın huzur ve mutluluğunun kendi belirledikleri kriterler çerçevesinde gerçekleşeceğini iddia eder ve bu noktada birbirlerine çeşitli eleştiriler getirirler.

Demek ki insan ve onun hakları, yalnızca klasik dönemdeki filozofların ilgisini çekmemiş, çağdaş siyaset felsefeleri ve düşüncelerinin üzerinde durduğu başlıca konulardan biri olmuştur. Zira sistemlerin ve düşüncelerin varlık sebebi insanın kendisidir.

Devletin ve fertlerinin hakları, çağdaş siyaset felsefesinin üzerinde durduğu başlıca konulardandır. Devlet, hak ve güçleri geliştiren ve fertleri bir araç olarak kullanan konumda olduğundan; liberalizmden totaliterizme kadar varan çok farklı sistemler ortaya çıkar. Sistemlerin belirgin olanları sosyalizm, faşizm, liberalizm ve kapitalizmdir. Bunlar ilhamlarını Hegel felsefesinden alırlar. İnsana dair hak ve özgürlüklere farklı bakış açısı ve uygulamalar getirirler.¹¹¹ Dolayısıyla söz konusu bu sistemlerin insana bakış açılarının ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir.

Köklerini Anglo – Amerikan düşünce geleneğinden alan ve modern bir doktrin olan Liberalizm, yeniçağda, yeni toplumsal – siyasi düşüncelerin oluşmaya başladığı

¹¹⁰ Tozlu, “İkbal’in Eğitim Felsefesi”, 320.

¹¹¹ Tozlu, *İnsandan Devlete Eğitim*, 135.

bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği; Tanrı merkezli toplum ve evren düşüncesinin terk edilmeye başlandığı ve doğrunun akıl yolu ile bulunabileceğine olan inancın yükseldiği bir dönem olmasıdır.¹¹²

Liberalizm, bireyi ve özgürlüğünü en yüksek siyasi değer olarak kabul eden, kurumları ve uygulamalarını da bu sürece sağladığı katkıya göre değerlendiren bir düşüncedir.¹¹³ Bireyci ve özgürlükçü bir siyasal düşünce sistemi olan Liberalizmin özgürlük anlayışında, özgürlük bireysel olarak temellendirilir. Özgürlüğün öznesi toplu bir varlık biçimi değil, birey olarak insandır. Yine bu anlayışa göre, birey ancak keyfi bir kısıtlama veya baskı altında olmazsa özgürdür.¹¹⁴

Avrupa toplumunda yaşanan feodal sistemden, modern toplum örgütlenmesine geçiş olayında bireyin temel hak ve özgürlüklerinin neler olacağı üzerinde durması bağlamında Liberalizm, bireyselleşmenin seyri açısından oldukça önem arz eder. Çünkü birey özgürlüğü demek, feodal sistemin darbe alması demektir. Bu da birey özgürlüğünün değişimi tetikleyen temel bir dinamik olduğu anlamına gelir.¹¹⁵

Tarihsel süreçte liberalizm dışında kapitalizm, komünizm, faşizm gibi bazı ideolojilerde ortaya çıkmış ve geniş bir uygulama alanı bulmuştur.

Kapitalizm herkesin kendi mülkiyetine sahip olduğu, kazanç sağladığı ve kendi işini yürütme hakkına sahip olduğu ekonomik sistemdir.¹¹⁶ Bu sistemde devletin sınırlaması ve müdahalesi yoktur. Ferdi girişim teşvik edilir. Günümüz dünyasında çok eleştirilmesine rağmen en geçerli ekonomik sistemdir.

Sermayenin üstün ve egemen olduğu, üretim araçlarının özel kişilere ait olabileceği bir rejim olan kapitalizmin başlıca özelliği serbest, sınırsız, kayıtsız, şartsız, “mutlak kazanç” fikridir. Kapitalizm rahat işleyebileceği bir pazar bulamaz ise gelişemez. Onun bu özelliği ferdiyetçi (bireyci) bir anlayışı, dünya görüşü olarak kabulüne zemin hazırlar. Kapitalizmde toplum, faaliyet halinde olan bireyleriyle, insanların ve grupların birbiriyle en çetin ve en insafsız şartlarda yarıştığı bir arena gibidir. Güçlü ve kurnaz, her zaman zayıf ve aptalı geride bırakma, ezme hakkına ve

¹¹² Mustafa Erdoğan, *Türkiye Özgürleşebilir mi?*, Ankara, 2002, 2.

¹¹³ Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar*, Ankara, 2001, 47.

¹¹⁴ Erdoğan, *a.g.e.*, 6.

¹¹⁵ Tozlu, *a.g.e.*, 136

¹¹⁶ Aron, *a.g.e.*, 377.

imkânına sahiptir. Kapitalist düzen, temelde insana değil, ekonomik gelişmeye, eşyaya önem verir.¹¹⁷

Kapitalizmde birey (fert) ön plana çıkar; bireyin üstünlüğü ve egemenliği esastır. Sistemi, bireyin sermaye ve iktisadî gücü aracılığı ile sağladığı üstünlüğün öngörülerini belirler. Sonuç ise beklendiğinin aksine sistemin (kapitalizmin) bireyi kendi denetimi altına alması şeklinde olur. Kapitalist sistemde malca üstün durumda olanlar, bu üstünlüklerini hep arttırarak geliştirirler. Sonuçta, sömüren bireyler ile sömürülen bireyler ortaya çıkar. Bu durumda güçlü olan bireyler sömürü ve egemenliği kendileri için bir “Hak” olarak görmeye başlarlar.¹¹⁸ Bu sistemde insan, belirlediği hedefe ulaşmak adına “İnsanî” olmayan yöntemler kullanan, özünden uzaklaşmış bir varlıktır. “Kapitalizmden önce, semanın çocuğu olan insan, yeryüzünün kurdu olmuştur artık: Yiyen, içen, uyuyan, sıcaktan ve soğuktan korunan, üreyen, haz duyan, toplum içinde faaliyet gösteren, fakat diğer hayvan türlerinden konuşma yeteneği, dili, düşünme ve el üretimi, estetik eğilimleri ile farklı olan bir hayvan. İnsan ile hayvan arasında kalite farkı değil derece farkı kalmıştır.”¹¹⁹ Kapitalizmi en yoğun yaşayan Batı’nın insan anlayışı Doğu’ya göre farklıdır; Batı dünyada kalır, varlığı onunla sınırlı görür. Bu durum insanı anlamsızlaştırır, dünya tesadüfen oluşmuş bir mekan haline getirilir. Anlamsızlaştırılan dünyada ise insana düşen kendini harap etme ve bunalımdır.¹²⁰ Bilim ve teknoloji ile silahlanmış kapitalizm, insanlığı tekno – bürokrasi ve makineleşmenin acımasız ve ağır çarkları arasında ezip, bir tutsaklığa iter. Bu sistemde insan ekonomik bir varlıktır. Yaptığı en önemli iş ise: “Tüketim”dir.¹²¹

Kapitalizmin doğuşuna zemin hazırlayan bir başka kültürel faktör “iktisadi insan” düşüncesidir. Batı düşüncesi günümüzde bile bu insan tipine dayanır. İktisadi insan bireycidir, bu nedenle Batı kaynaklı her toplumsal öğreti de bireyci olur. Çıkarını gözeten bu insan, duygudan uzaklaşır, ilişkilerini rasyonelleştirir, kendi çıkarını korurken toplumun çıkarını koruduğunu da düşünür. Bu tür bireyin gözü açıktır, dünyayı sömürmek ister. Bitmez tükenmez doyumsuzluğu ona yeni bir ahlâk kazandırmıştır. İçindeki temel dürtü; yarış, üstünlük duygusu ve başkalarına egemen

¹¹⁷ Bulaç, *a.g.e.*, 28.

¹¹⁸ Manisalı, *a.g.e.*, 23 – 24.

¹¹⁹ Aktaran: Ali Bulaç, *İnsanın Özgürlük Arayışı*, İstanbul, 1995, 79.

¹²⁰ Tozlu, *a.g.e.*, 53.

¹²¹ Şeriati, *a.g.e.*, 39.

olmayı başarmaktır. Modern düşünce de bunun bir devamı ve yansımasıdır. Batı kaynaklı iktisat teorisinin gerisindeki liberal felsefe, sanayileşmiş Batı ülkelerindeki kapitalist girişimcilerin dünya görüşü olarak ortaya çıkmıştır.¹²²

Kapitalist sistemin gelişmesi ve bu gelişim karşısında ortaya çıkan problemler kapitalizme tepki doğmasına zemin hazırlamıştır. Avrupa ve Amerika gibi kapitalizmin ilk olarak ortaya çıktığı ve tüm acımasız şartlarıyla uygulandığı coğrafyalarda büyük sosyo-ekonomik problemler ortaya çıkmış, bunun sonucunda da sosyalizm- komünizm gibi eşitsizliklere çözüm getireceğini ileri süren görüşler ortaya çıkmıştır.

Bilimsel sosyalizm düşüncesinin babası olarak bilinen Karl Marx'a göre, bir doğa ürünü olan insanın yapmış olduğu eylemlerin itici gücü ekonomik yapıdır. Ekonomik ilişkiler toplum tarihinin oluşmasında birinci derecede etkilidirler. Marx, insan ihtiyaçlarından yola çıkarak ekonomik bağlantıları, üretim bağlantılarını tarihin gidişi için belirleyici olarak ele alır.¹²³

Marxsizme göre insanın ne olduğunu, yaşamını sürdürmek için yaptığı araçları üretme biçimi belirler. İnsanoğlu bu araçları tek başına değil, toplum halinde yaşamak için üretir. Marx'a göre insanı hayvandan ayıran, yaşamak için doğayı işleyip geçim araçlarını yaparken, bu üretim biçimi üstüne düşünebilme ve onu değiştirebilme yeteneğidir.¹²⁴

Komünizm bütün işlere devletin sahip olduğu ve işlettiği sosyal ve ekonomik sistemdir. Özel mülkiyet ve kazanç ortadan kaldırılmıştır. Herkes devlet için çalışır. Sınıf farkı ve sınıfa dayalı eşitsizlik reddedilir.¹²⁵

Kapitalist toplum düzenine karşı komünizmi bir reaksiyon tasarımı olarak ortaya koyan Marx'a göre, dünya tarihinin başlangıcında özel mülkiyet ve bunlarla birlikte sınıf çelişkisi bulunmayan bir çağ vardır ki, bu ilkel komünizmdir. Bu ilkel toplum biçiminde devlet, sınıf, sınır ve mülkiyet yoktu. Tüm bunlar insanların ilkel toplumdaki köleci topluma geçişlerinden sonra ortaya çıktılar. İnsanlar ilkel komünal toplumda avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyorlardı. Yerleşik hayat ile beraber tarım ve kölecilik başlamış ve köleci toplum feodalitenin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Serf –

¹²² Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 31.

¹²³ Akarsu, *a.g.e.*, 37.

¹²⁴ Bryan Maggee, *Yeni Düşün Adamları*, Çev: Mete Tunçay, İstanbul, 1979, 50.

¹²⁵ Aron, *a.g.e.*, 377.

senyör ilişkisi ise kapitalizmi ortaya çıkarmıştır.¹²⁶ Tarihî yapan maddi üretim güçleridir. Tarih karşı sınıflar mücadelesinden ibarettir. Bu gelişimde üretim araçlarına sahip olanlar, aynı zamanda siyasal alana da sahiptirler. Bunlar sömürü düzeninin devamı ve güçlenmesi için devlet dahil tüm kurum ve kuruluşları kullanırlar. Devlet bir sınıfın diğer bir sınıfı sömürmesine yardımcı olan bir araçtır ve sınıfsız toplumun doğuşu ile ortadan kakacaktır. Marx’a göre, komünist toplumlarda devlet, sınır, sınıf ve mülkiyet olmadığından sömürücüler de yoktur.¹²⁷

Batı bunalımını ortadan kaldırmak için ortaya atılan Marxizm’de insana ve insanlığa umut vaat edilmesine rağmen, onun daha güçlü bir ezilmeye, sömürüye terk edildiği görülür. Marxizm’in ideolojik tutku ve saplantıları gerçeklerden ayrılmasına neden olur. Bu nedenle yorum ve açılım yönünden Marxizm anlamını yitirir. Cemiyete, her şeyin çıkara dayalı olduğu bir ruh hali aşılanır. İnsan ve toplumun mânevi dokusu, derinliğine zayıflatılır ve iç âlemi örtülür. Amaçlar, idealler, ruhlar, maddenin etrafında düğümlenir, dünyevîleşilir. Bu nedenle kendini aşamaz, adeta ayağındaki maddi prangalarla dünyaya bağlanmıştır. İnsan böylece kendini yabancı bir dünyada yaşamaya mahkum eder. Marx bu yabancılaşmanın nedeni olarak, ruhsal – manevi boşluk yerine, üretimin baskısını görür. Üretilen her şey bir meta, alınıp – satılan mallar dünyasını oluşturur. İnsan da bu dünyanın adeta oyuncağı konumuna gelir. Tabiattaki binlerce şeyden sadece biridir insan. Yabancıdır. Marx, bu yabancılaşmanın aşılması için bir ahlâk, bir sistem getirmez. İnsanın özüne ilişkin bir şey veremez, mahiyetini belirleyemez. İdealleştirdiği mükemmel insandan ne kast ettiği anlaşılmaz. Ona göre kurulacak olan “Komünal Toplumda” tüm problemler aşılacak, dünya cennete dönecektir.¹²⁸

Marxizm, bireyi toplumsal fayda adına, devlet karşısında kişiliğinden koparır. Onu adeta feda eder. Bu yanı onu faşizme benzetir. Komünist bir toplumda, sözde sermaye sınıfı yoktur; ancak geniş emekçi kitlelerinin üstünde devlet mülkiyetinden ve tek partinin sınırsız yetkilerinden sonuna kadar yararlanan hâkim bir sınıf vardır.¹²⁹

¹²⁶ Bulaç, *a.g.e.*, 73 – 74.

¹²⁷ Tozlu, *a.g.e.*, 135; Bulaç, *a.g.e.*, 74 – 77; Akarsu, *a.g.e.*, 39; Aron, *a.g.e.*, 9.

¹²⁸ Tozlu, *a.g.e.*, 93 – 94.

¹²⁹ Bulaç, *a.g.e.*, 89.

Marx ve Engels'in insan konusunda yazdıkları bütün eserlerde, insandan “üstün nitelikler” ve “sonsuz yüce değerler”le dopdolu bir realite olarak söz edildiği görülür. O hürdür, düşünür, seçebilir, tabiat, tarih ve toplumdaki maddi sebep – sonuç ilişkisinden üstün “bağımsız bir neden”dir. Şeref duygusu, cesaret, yaratıcılık, hayırseverlik, inançları uğruna kendini feda etmeğe hazır oluşu ve sorumluluk duygusu ile ortaya çıkar. Kendi kaderini ve asli tabiatını tayin edici, halkına gönderilmiş bir peygamber ve kurtarıcıdır. Bu insanı tarif eden filozof Marx'tır. Din, mistizm, ahlâk felsefesi ve özellikle on yedinci yüzyıl hümanizmini ile on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki Alman ahlâki sosyalizminden doğrudan ya da dolaylı yoldan aldığı etkilerle kendi hümanizmini kurmuştur. Marx, kendi hümanizminde “mistik” hatta “manevi” bir anlamdan söz etmiştir.¹³⁰

Ancak filozof Marx'ın bu düşünceleri sosyolog Marx'ta tamamen tersine dönmektedir. Adeta ilahi bir konuma getirdiği insanı alaşağı etmektedir. Filozof Marx'a göre, tanrıyı, tarihi ve öyle ki kendini bile yaratan ve tabiatı kendi ben bilincine ve egemen iradesine itaat ettiren güçlü yaratıcı gidiyor; sosyolog Marx'ın dialektik materyalizmin kaçınılmaz ürünü olan, kendi ekonomik aletlerinin kulu durumundaki insanı karşımıza çıkıyor. Bu durumda filozof Marx'ın “tanrı insanı”, sosyolog Marx'ta “mal – meta insan” şekline dönüşmüştür.¹³¹ Yani filozof Marx'ın çizdiği insan profili ile sosyolog Marx'ın çizdiği profil arasında derin bir çelişki vardır.

Söylemini genelde eşitsizliğe ve eşitsizlik kaynaklı derin çelişkilere yaslayan Marxizmin, eşitliğin sağlanması hususunda ortaya koyduğu bir şey yoktur. Pratiği esas almasına rağmen, pratikteki başarısızlığı tüm dünyada gözlenmiştir. Marxizme dayalı devletler kısa bir süre sonra adalet getireceklerine, zulüm imparatorlukları durumuna gelmişlerdir. Şiar edinilen insan sevgisi, adalet ve eşitlik sözde kalmış, haksızlık ve sömürü devam etmiştir. Fikirilere ve aykırı söylemlere hayat hakkı verilmemiş, kendi içinde yeni sınıflar oluşturmuştur. Bu yeni sınıflar emekçinin emeğine değil, ama ürettiğine ortak olmuşlardır.¹³²

¹³⁰ Şeriati, *a.g.e.*, 87 – 88.

¹³¹ Şeriati, *a.g.e.*, 88.

¹³² Tozlu, *a.g.e.*, 95.

Devlete tanınan sınırsız yetki ve tek parti yönetimi açısından faşizm ile komünizmin benzerliği vardır. Ancak komünizm “enternasyonal (uluslararası)” faşizm “nasyonal (milli)” bir karakterdedir.

Faşizmin felsefesi milliyetçilik, ekonomik uygulaması devletçilik, dış politikası ise savaştır. Batı toplumunun ve tarihinin bir ürünüdür. Irk kuramına dayanır. Irkın yüceltilmesi faşizmde temel ilkedir. Yaşamayı için milli hislerin uyandırılması, diğer milletlerin aşağılanması gerekir. Demokrasiyi aşağılar, aristokrasiyi yüceltir. Devlet herkes tarafından değil, seçilmiş elitlerce yönetilmelidir. Fert ile devlet birdir. Ferdin idaresi devlettir. Faşizme göre evrensel ahlâki bir ifade olan Devlet, hakkı yaratır. Bu yönüyle faşizm, Hegel’in görüşleri ile paralellik gösterir. Bireyler önemsizdir. Onlara önem kazandıran devlete yaptıkları hizmetlerdir.¹³³

Komünist ve Faşist rejimler genelde politik faaliyetleri tekelinde tutan tek parti yönetimini kabul ederler. Ayrıca ideoloji ve terörü birleştirirler. Her iki rejim de muhaliflerine karşı terörden az ya da çok yaralanırlar. Ortak noktalarından birisi de ideolojilerine düşman olan bireyleri en büyük suçlu olarak göstermeleridir.¹³⁴

Sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmeler sonucunda ortaya çıkan ideoloji ve düşünceler hem kendi içlerinde hem de birbirleri ile derin çelişkiler yaşamalarına rağmen insanlığı kurtarma iddiasındadırlar. En büyük çelişki ise insanlığı kurtarma iddiasındaki ideolojileri benimsemiş birey ve kitlelerin, ideoloji adına giriştikleri savaşlar ve neden oldukları insan kayıplarıdır. Dünya tarihi incelenirse bu minvalde gerçekleşmiş pek çok olaya rastlanabilir.

İnsanın varlığı ve insanla ilgili olaylar - olgular değerlendirilirken sadece bir açıdan ele alınmamalı yaşama yön veren farklı açılar göz önünde bulundurulmalıdır. İnsanın doğumu ile ölümü arasındaki yaşam serüvenine hükmeden sadece ekonomi veya başka bir faaliyet değildir. O aynı zamanda seven, aşık olan, acısı olan, umut ve ihtiras sahibi, ideâli ve inancı olan bir varlıktır. Tüm bu özellikleri ile ele alınmalı öyle değerlendirilmelidir. Bu özelliklerden soyutlanırsa sadece maddedir. Oysa ki madde ve ruh, varlığın iki temel yapısı, kökü ve konusudur. Birini görmemezlikten gelmek manasızdır. Tüm bunlar bir belirti ve alamettir. Okunmalı, anlamlandırılmalı böylece doğruya ulaşılmalıdır.¹³⁵

¹³³ Bulaç, *a.g.e.*, 135 – 136.

¹³⁴ Aron, *a.g.e.*, 233.

¹³⁵ Tozlu, *a.g.e.*, 94.

Netice itibariyle ideolojik ve ekonomik yaklaşımların dünyada meydana gelen olay ve olgulara bakış açısı birbirinden farklıdır. Örneğin Kapitalizm her şeyi üretim ve tüketim ekseninde ele alır, Faşizm ise ırkların üstünlüğünü savunur. Hepsinde ortak bir nokta vardır: İnsan. Bu görüş ve düşünceler yaşama ve uygulanma şansı bulmak için kendi fikirleri doğrultusunda şekillenmiş insan tipine ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle kapitalist sistemin okullarında iyi kapitalistler, faşist sistemin okullarında iyi faşistler yetiştirilmeye çalışılır. Vatandaşlarına sağladıkları hak ve hürriyetler de bakış açıları dışında olamaz.

İdeolojik ve ekonomik yaklaşımlar incelendiğinde insan tanımlarının ve insana bakış açılarının hep yarım ve eksik kaldığı gözlemlenir. Onlar insanın maddi boyutunu ele alırlar. Ruh, duygu ve maneviyatını görmezden gelirler. İnsanı et ve kemik yığını ruhsuz bir düşünen varlık olarak görürler. Bu durumda onların insan ile ilgili olarak ortaya attıkları tüm fikirler de insana bakış açıları gibi yarım ve sağlıklı olmaz. Fikirleri ve ideolojileri uygulama şansı bulduğunda büyük insanî buhranlara ve çalkantılara neden olur. Çünkü insanlık kaybettiği öteki yarısını, ruhunu, maneviyâtını arar. Buhran ve çalkantılar bu arayış bitene kadar devam edecektir.

3.2. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Temel hak ve hürriyetler, tarihsel süreçte zorunlu bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Temel hakların ortaya çıkışı, insanın doğası gereğidir. Özellikleri ve olanakları bakımından diğer varlıklardan farklı ve üstün olan insanoğlu, bu fark ve üstünlüğü nispetinde, onuruna ve özelliklerine uygun bir yaşam sürmelidir. Bu durum insan haklarının ve bunun bir ifadesi olan insan hakları kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsan hakları kısaca, insanın insan olduğu için sahip olduğu, temel haklardır.

İnsan hakları, en genel ifadeyle kişinin insan olarak var olmasından kaynaklanan yadsınamaz ve vazgeçilemez doğal kazanımlarını ifade eder. İnsan haklarının kaynağı, insanın kendi doğasıdır.¹³⁶

İnsan hakları, bütün kişilerin “insan” olmak itibarıyla sahip olduğu en üstün ahlâki haklardır. Kişinin insan haklarına sahip olması, onun mensubiyetine, doğuştan getirdiği özelliklerine ve kazanılmış donanımlarına bağlı olarak değişmez.¹³⁷

İnsan hakları, insanın varoluşu ile başlayan dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez nitelikte, kişiliğe bağlı haklar olduğundan insan haklarından vazgeçmek, insanlıktan yoksun kalmak anlamındadır. İnsan hakları bütün insanlar için ortak değerler, gerçekleştirilmesi beklenen ortak ideallerdir. Devlet veya bir başka gücün bu hakları keyfi olarak sınırlandırmaması, ortadan kaldırmaması beklenir.

Demek ki temel hak ve hürriyetler deyimi insan için vazgeçilmez (olmazsa olmaz) hak ve hürriyetleri ifade eder. İnsan, tabiatı itibarıyla bir takım haklara ve hürriyetlere sahiptir. İnsanın yaşaması, kendini geliştirmesi ve üretim faaliyetlerine girişmesi bütün bu haklar çerçevesinde ortaya çıkar. Bunlar başkaları tarafından verilmiş haklar olmayıp doğuştan vardır. Toplumsal sistemlerin sağlıklı işlemesi insanları bu yeteneklerini kullanmalarına bağlıdır.¹³⁸

İnsan haklarıyla zaman zaman eş anlamda kullanılan özgürlük ise, “herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir koşula bağlı olmama durumu, her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi isteğine ve kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu”dur.¹³⁹ O halde insan hakları ve özgürlük kavramları birbirini tamamlayan kavramlardır. Söz konusu kavramların ortaya çıkması ve gelişmesi oldukça uzun bir zaman almıştır.

İlk dönemlerdeki hak kavramı ile günümüzdeki hak kavramı arasında tarihsel süreçte ortaya çıkan büyük ayrılıklar vardır. Tarihsel süreç içerisinde hak kavramı yeni boyutlar kazanmış ve giderek kapsamı genişlemiştir. Önceleri doğa ve doğuştan

¹³⁶ İhsan Dağı – Necati Polat, *Herkes İçin Demokrasi ve İnsan Hakları*, Ankara, 2004, 37.

¹³⁷ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, Ankara, 2000, 31.

¹³⁸ Doğan, *a.g.e.*, 239.

¹³⁹ Kapani, *a.g.e.*, 13.

gelme gibi açılardan değerlendirilen hak kavramı doğal yapı dışında daha sağlam ve elle tutulur bir temele oturtulmuştur.¹⁴⁰

Hür ve demokratik toplumlarda kişilere tanınan haklar ve hürriyetler çeşitli, kavramlarla adlandırılmaktadır. Bu konuda “ferdi haklar” (kişi hakları) veya “ferdi hürriyetler” (kişi hürriyetleri), “insan hakları”, “temel haklar” ve “kamu hürriyetleri” kavramları kullanılmaktadır. Çoğu zaman hiçbir ayırım yapılmaksızın tamamen eş anlamda kullanılan bu kavramlar arasında bazı farklar vardır. “Ferdî haklar” veya “ferdi hürriyetler” deyiimiyle, XVIII. yüzyılın ferdiyetçi doktrini arasında fikir ve kavram bağlantısı olduğuna şüphe yoktur. O günden beri hayli gelişmeler kaydeden ve zamanımızda geniş bir sosyal içerik kazanmış olan hak ve hürriyetlerin bu kavramla karşılandığını söylemek güçtür. “İnsan hakları”, bu alandaki kavramların en geniş anlamlısıdır. Bu kavram, insanlığın belli bir gelişme çağında, teorik olarak bütün insanlara tanınması gereken ideal bir haklar listesini ihtiva eder. “İnsan hakları” deyince, daha çok “olması gereken” haklar anlaşılır. “Kamu hürriyetleri” kavramı ise, insan haklarının devlet tarafından tanınmış ve pozitif hukuka girmiş olan bölümünü ifade eder. Bunlara kamu hürriyetleri denilmesi, sadece bir sınıfa ve zümreye değil, istisnasız olarak herkese (kamuya) tanınmış olmasından ve dolayısıyla birey – devlet ilişkilerini düzenleyen kamu hukukunun bir kolunu teşkil etmesindendir. “Kamu hürriyetleri” kavramı yerine kullanılan “temel haklar” deyiimi ise, Alman Hukuk Terminolojisi’nden gelmiştir. Günümüzde yaygın olarak bu terim kullanılmaktadır.¹⁴¹

Batı’da temel hak ve hürriyetler, “klasik hak ve özgürlükler”den başlayarak, “sosyal ve ekonomik haklar”a varan uzun bir gelişim çizgisini izlemiştir.

Hakların ele alınış önceliği toplumdan topluma, ideolojik bakış açısına göre değişiklik gösterir. Batı kaynaklı liberal düşünce geleneğinde siyasal ve medeni haklar ön plana çıkarken, sosyalist görüş ekonomik ve sosyal hakların, üçüncü dünya ülkeleri ise ulusal bağımsızlık ve kalkınma gibi kolektif hakların üzerinde dururlar.¹⁴² İnsan haklarının sayısı belirli olmayıp, hemen her dönem yeni yeni haklar ortaya

¹⁴⁰ Çeçen, *a.g.e.*, 24 – 25.

¹⁴¹ Kapani, *a.g.e.*, 13 – 14.

¹⁴² Dağı – Polat, *a.g.e.*, 37.

çıkılmaktadır. Toplumsal gelişmeyle beraber insanlar yeni yeni haklar edinir, haklar toplumlara göre değişim gösterir, yeni haklar eski hakları arka planda bırakır.¹⁴³

Klasik özgürlükler deyince, insanın insan olarak sahip olduğu özgürlükler anlaşılır. Batı’da insanın salt insan olarak, doğuştan bazı hakları ve özgürlükleri olduğu ve devletin bunlara hiçbir zaman dokunamayacağı düşüncesinin bir sistem olarak ortaya çıkışı, XVII. yüzyıla rastlar. Gerçi o zamana değin, insan haysiyet ve değerini belirten, ona baskı ve zulüm yapılmaması gerektiğini ileri süren çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Ancak bunlar, hiçbir zaman, XVII. yüzyılda olduğu kadar açık, derli – toplu, kısacası sistemli bir öğreti niteliğini almamıştır. Bu öğretiye bireysel haklar öğretisi denir.¹⁴⁴

Hızla değişen dünya koşulları ve ekonomik koşullar karşısında birbirine bağlı iki gerçek kendini kabul ettirir. Birincisi, 1789 modeli haklar ve özgürlükler listesinin bütün insanlara özgürlük sağlamak bakımından yetersiz kaldığı, bu listeye yeni bazı haklar eklemenin gerekli olduğu görülür. “Klasik” hak ve özgürlüklerin yanı sıra “sosyal ve iktisadi haklar” böyle doğmuştur. Kişilere tanınan bu yeni haklar karşısında devleti de yeni görevlerin beklediği kabul edilir. Bundan böyle devlet, bireyciliğin insafsız koşulları altında ezilen yurttaşların sefaletine seyirci kalamaz; ister istemez müdahalede bulunacak, yurttaşlara hiç değilse en az geçim ve yaşama koşulları sağlamak için gerekli önlemleri alacaktır.¹⁴⁵

Ünlü Alman hukukçusu Georges Jellinek, temel hak ve hürriyetleri sistematize ederek üç kısma ayırmıştır. Birinci grupta, “*koruyucu hak ve ödevler*”, ikinci grupta “*isteme hakları*”, üçüncü grupta ise, “*katılma hak ve özgürlükleri*” vardır.

Koruyucu hak ve özgürlükler denince, kişinin devletçe aşılmayacak ve dokunulmayacak özel alanının sınırlarını çizen haklar ve özgürlükler anlaşılır. Bunlara “negatif statü hakları”da denilir. Bunlar devlete, negatif bir tutum, sadece bir karışmama ve “gölge etmeme” ödevi yüklerler. Bu haklar şunlardır: *Kişî dokunulmazlığı, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme özgürlüğü, seyahat ve yerleşme özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, bilim ve*

¹⁴³ Çeçen, a.g.e., 19.

¹⁴⁴ Tanilli, a.g.e., 161.

¹⁴⁵ Tanilli, a.g.e., 164 – 165.

*sanat özgürlüğü, basın ve yayın özgürlükleri, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, dernek kurma hakkı, düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü, mülkiyet hakkı.*¹⁴⁶

Ayrıca bu hakların ve özgürlüklerin korunması için bir takım güvenceler, haklar ve özgürlükler de vardır. Kişi güvenliği, hak arama özgürlüğü, kanunî yargı yolu, cezaların yasal ve kişisel olması, zorlama yasağı ve ispat hakkı gibi.

İsteme hakları, yurttaşlara, devletten olumlu bir davranış, bir hizmet ve yardım isteme olanaklarını tanır ve bunun karşılığında devlete, ekonomik ve sosyal alanda belirli ödevler yükler. Bu haklar, “pozitif statü hakları” diye de adlandırılır. Sosyal ve ekonomik haklar da denilen bu hakların başlıcaları şunlardır: Ailenin korunması, eğitim ve öğretim hakkı, çalışma ile ilgili haklar (toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt hakkı, ücrette adalet, sağlık çevre ve konut hakkı), sosyal güvenlik hakkı, tüketicinin korunması.¹⁴⁷

Katılma hakları ve özgürlükleri deyince, esas bakımından referandum, seçme ve seçilme yollarıyla yurttaşlara toplum yönetiminde söz sahibi olma bu yönetime katılma yetkisini veren siyasal hak ve özgürlükler anlaşılır. Bu haklar ve özgürlüklere “aktif statü hakları” denir. Bunlar: vatandaşlık, seçme ve seçilme, siyasi faaliyette bulunma, kamu hizmetlerine girme ve dilekçe hakkı gibi haklardır.¹⁴⁸

İnsan hakları ile ilgili olarak yapılan genel tanımlamalar hususunda farklı görüş ve düşünceler de mevcuttur. Kavramsal olarak ortaya atılan insan hakları tanımlarının, egemen kültürün isteği doğrultusunda ve onu merkez alan tanımlar olduğu ileri sürülmektedir.

İnsan haklarına ilişkin bugün elimizde bulunan kavramsal model, Batı’da çizilen çerçeve ile sınırlıdır. Modernitenin yeryüzünde kurduğu egemenlik oranında, insan hakları ile modernite arasında mutlak bir özdeşlik kurulmuştur. Oysa ki bu çerçeveyi çizen temel faktörler, Avrupa ve onun uzantısı olan Amerika’nın tarihi tecrübesi ve siyasi kültüründen bağımsız değildir. Bu tecrübe ve kültürün oluşumu da, tamamen Batı’ya özgü Katolik Roma Kilisesi’nin devlet düzeni olan teokrasi, yıllarca süren mezhep savaşları, feodalite, mutlakiyetçi yönetimler, sınıf kavgaları, sömürgecilik ve sanayi devrimi ile birlikte salt askeri ve siyasi nüfuz alanlarını

¹⁴⁶ Remzi Y. Kınal, *Vatandaşlık Bilgisi*, Ankara, 2002, 146; Tanilli, *a.g.e.*, 172 – 173.

¹⁴⁷ Kınal, *a.g.e.*, 154; Tanilli, *a.g.e.*, 176.

¹⁴⁸ Kınal, *a.g.e.*, 158; Tanilli, *a.g.e.*, 176 – 177.

ekonomik, sosyal ve kültürel değişimleri öngörmesi olgularından ayrı düşünülemez.¹⁴⁹

İnsan haklarına ilişkin yapılacak değerlendirmeler, öncelikle kavramsal bir sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Diğer bir ifade ile insan denilen varlığın doğal ve fitri hakları ile, Batılı kavramsal model arasına bir çizgi çizilememektedir. Bunun nedeni biraz da kavramın içeriğinin Batı tarafından doldurularak evrenselleştirilmesinde yatmaktadır. Batı kültürünün dünyada kurduğu egemenlik nedeniyle insan hakları ve Batı, zihinlerde aynı hale gelmiş ve birbirine ait kavramlar olarak görülmüşlerdir.¹⁵⁰

“Hukukun üstünlüğü” ve “hukuk devleti” kavramı, modern liberal siyaset felsefesinin sosyo – politik örgütlenmeye ilişkin olarak öngördüğü temel değerlerden birini ifade etmektedir. Hukuk devleti doktrinine esas katkısı yapanlar liberal düşünürlerdir. Hukuk devleti üstündeki vurgunun siyasal teorisinin liberal kanadından gelmesinin nedenini anlamak zor değildir. Çünkü, liberal filozofların ana hedefi devlet iktidarını sınırlandırmaktır. Liberal felsefe, devleti kendinden önce gelen kimi üstün ilkelerle kayıtlamak (sınırlamak) suretiyle ahlâkîleştirmek, onu kaba bir güç örgütü olmaktan çıkarıp, bir bakıma “ehlileştirmek” ister. Devleti ahlâkîleştirmenin diğer ayağını da, “insan hakları” oluşturur. Liberal anlayışta devlet kendinden bir varlık değil, araçsal bir varlıktır. Esasen devletin meşruluğundan ayrı bir varlığı söz konusu değildir; çünkü kendisine meşruluk veren değerler ve kayıtlardan soyutlandığında devletten arta kalan sadece kaba güçtür.¹⁵¹

Devletin gelişmiş bir hizmet organizasyonu olduğu düşünülürse; bu organizasyonun insan haklarını koruma ve gözetme gibi asli bir unsuru da olduğu ortaya çıkar. Koruma ve kollama gibi bir unsurun temel yasa olan anayasada çerçevesinin çizilmesi bir gerekliliktir. Anayasada temel insan haklarının belirtilmesi öteki yasaların ona göre şekillenmesine zemin hazırlar. Anayasa bir anlamda devlet denilen aracın kullanma kılavuzudur. Devlet gücünün kişi hakları karşısında sınırlanması anayasa ve ona bağlı yasalar ile mümkün olur.

¹⁴⁹ Aktaran: Yıldız, *a.g.e.*, 16.

¹⁵⁰ Yıldız, *a.g.e.*, 16.

¹⁵¹ Erdoğan, *Dersimiz Özgürlük*, 41 – 42.

3.2.1. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER KARŞISINDA DEVLET

İnsan hakları ve devlet ilişkisi sürekli olarak tartışılan bir konudur. Devlete öncelik verenlerin insan haklarına; insan haklarına öncelik verenlerin devlete bakış açıları genelde olumsuzdur. Toplum düzeni açısından insan haklarının tanınması devletin sınırlandırılması anlamına gelir. Bir anlamda insan haklarını varlığı devletin yokluğu olarak da görülebilir.¹⁵²

Kim tarafından kullanılırsa kullanılsın devlet iktidarının sınırsız olmadığı fikri, çok eski zamanlardan beri ileri sürülür. Henüz modern anlamda kişi hakları ve hürriyet kavramları düşünce hayatında gün ışığına çıkmadan önce, siyaset felsefesi alanında kafa yoran düşünürler, devletin üstün iktidarını hiç değilse keyfilikten kurtarmanın yollarını aramışlardır. Bunlardan kimisi adalet ve hakkaniyet ilkelerini sınır olarak göstermiş, kimisi ahlâk ve fazilet ölçülerinden söz etmiş, kimisi halkın ve toplumun iyiliğini ileri sürmüş, kimisi de iktidarı ilahi kanunlar ile sınırlamıştır. Tarihsel süreç içerisinde en koyu mutlak rejim savunucuları bile, hiçbir zaman zulmün taraftarı olmamışlar ve keyfi idareyi övmemişlerdir. Antik düşünürlerden günümüz modern düşünürlerine kadar geniş bir yelpazede, hâkim olan düşünce devlet kudretinin büsbütün başıboş bırakılmamasıdır.¹⁵³

Ünlü düşünür ve filozofların devletin sınırlanması ile ilgili görüşlerine çeşitli örnekler verilebilir. Aristo'ya göre, devlet en yüce topluluktur. İnsanın kişiliğini tümüyle gerçekleştirmesi için devlet içinde yaşaması gerekir. İnsandaki ahlâki yön devlet içinde ortaya çıkar. Devlet iyi kanunlar yapmakla yükümlüdür. Halkın iyiliğini düşünmeli, bir sınıfın veya herhangi bir gücün hizmetinde olmamalıdır. Devletin amacı fertleri ve toplumu mesut etmek ve insanları yetenekleri istikametinde geliştirmektir.¹⁵⁴

Fârâbî'ye göre ideâl devlet (Fâdıl Devlet), insanlarını mutluluğa ulaştıran devlettir.¹⁵⁵ Devletteki uyum kainattaki uyuma benzemeli ve devlet halkını sadece

¹⁵² Çeçen, *a.g.e.*, 44.

¹⁵³ Kapani, *a.g.e.*, 249.

¹⁵⁴ William Ebenstein, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çev: İsmet Özel, İstanbul, 1996, 33; Tozlu, *a.g.e.*, 112 - 113.

¹⁵⁵ Bayraklı, *a.g.e.*, 151

maddi bakımdan değil her açıdan mutlu etmelidir.¹⁵⁶ Devlet âdaleti sağlar ve terbiye eder.

İbn-i Haldun’a göre devlet, halkına her istediğini yaptırılmaz. Devlet zâlim bir güç değildir. Halka şefkatle muamele etmeli, onu korumalı ve isteklerine cevap vermelidir. Halkın refah ve mutluluğunu sağlamalı bu yönde gayret göstermelidir. Halkın ekonomik durumunu gözetmeli, hastahaneler açmalı, kimsesizlere yardım etmelidir.¹⁵⁷ Devlet ebedi değildir, günü ve zamanı geldiğinde ortadan kalkar. Devlet insanoğlu için doğal bir yükselme aşamasıdır. İnsanın iyi bir şekilde yaşaması, devlet içinde ve bir arada olmak ile mümkündür.¹⁵⁸

Jean Bodin, devleti egemenlik olarak görür. Ancak Bodin’e göre egemenlik, asla zulme varan bir uygulama olmamalıdır. Güçlü yönetimin meşruiyetinin ispatı; hakka uygunluktur. Devlet toplumun manevi değerlerine riayet edip onları geliştirmelidir.¹⁵⁹

Montesquie, her şeye müdahale eden ve yaşamı çekilmez kılan devlet anlayışına karşıdır. Kanunlar, düzeni devam ettirme yanında, sadece “yasakçı” değildirler. Kanunlar geliştirici, terbiye edici olmalıdır. Devlet içerisinde hürriyetin tamlığı için yasama, yürütme ve yargıyı ayırır.¹⁶⁰ Montesquie’ya göre, devlet kanun ve nizamı sağlamalı, fertlerin hürriyet ve mülkiyetlerini korumalı, ama hayata müdahale etmemelidir.¹⁶¹

Marx ve Marxizm, devleti sermaye sınıfının örgütlü gücü ve sömürünün aracı olarak görürler. Onların özlemini duydukları yönetim şeklinde sınıfsal eşitlik, tam özgürlük vardır.

Klasik liberalistlerden J. Locke’a göre hükümetler, bireylerin can ve mal özgürlüğünü güvence altına almalıdır. Çünkü devlet, bireyler için vardır ve bireylerin birbirleriyle yaptıkları sözleşmeden türemiştir.¹⁶² Locke’a göre, insanların devletten önce ve onun hukukundan da üstün birtakım doğal hakları vardır. Şu halde, devlet, kendisince bağışlanmamış olan, kendinden önce varolan bu doğal haklara bağlıdır ve

¹⁵⁶ Hammond, *a.g.e.*, 74 – 75.

¹⁵⁷ Tozlu, *a.g.e.*, 121.

¹⁵⁸ Ülger, *a.g.e.*, 160, 171.

¹⁵⁹ Tozlu, *a.g.e.*, 123; Gökberk, *a.g.e.*, 43.

¹⁶⁰ Tozlu, *a.g.e.*, 128.

¹⁶¹ Ebenstein, *a.g.e.*, 195.

¹⁶² Tozlu, *a.g.e.*, 136; Erdoğan, *Türkiye Özgürleşebilir mi?*, 3.

onlara saygı gösterip korumak zorundadır.¹⁶³ Devlet katı bir egemenlik anlayışına saplanmamalı, onu kuran toplumun amaçlarını gerçekleştirecek bir yapıda olmalıdır.¹⁶⁴

Hayek'e göre, devlet gücü, bireyin kendini geliştirmesini engelleyecek şekilde olmamalıdır. Toplumsal gelişme için bireyler kendilerini geliştirmelidirler. Bireyler hukukun dışında kalan bir şeye boyun eğmemeli, evrensel hukuk kuralları geçerli olmalıdır.¹⁶⁵

Popper, insan haklarını kısıtlayan önceden hesaplanmış öngörüye dayalı ideolojik kalıpları ve buna dayalı devlet düzenlerini reddeder. Bireysel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına karşı çıkar. Faşizm, komünizm gibi ideolojileri, insan hakları açısından tehlikeli görür.¹⁶⁶

Hugo Grotius, doğal hukuku savunur. Devlette ilk olan hukuktur; devlet, daha sonra hukuku korumak için oluşturulmuştur. Hukuk devletin sınırlarında bitmez, öteye geçer devletlerarası geçerlilik kazanır. Hukuk kuralları devletlere, insanlara göre değişmezler.¹⁶⁷

Görüldüğü gibi devlet iktidarının sınırlaması ile ilgili olarak geçmişten günümüze pek çok fikir ortaya atılmıştır. Bunların bir kısmı ortaya atıldığı dönemde geçerli oldukları gibi, bazıları günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Doğu-İslam düşüncesinde de devlet gücünü sınırlaması ile ilgili pek çok tarihsel kayıt ve uygulamaya rastlanabilir. Gerek Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'da, gerekse peygamber ve halifelerin yaşamlarında temel haklara riayet ve devlet otoritesinin sınırlanmasına yönelik düzenleme ve uygulamalar mevcuttur.

Devlet gücünü sınırlamak bakımından devlet başkanında ahlâk, kabiliyet ve liyakat gibi bazı özellik ve sıfatların bulunması bir tür sınırlamadır. Böylece, iktidarın kötüye kullanılması ihtimali azalacak, hukuki sınırlama yollarına başvurma zorunluluğu söz konusu olmayacaktır.¹⁶⁸

Devlet ve fert ilişkisinde dengenin sağlanması için bazı önemli noktalar vardır. Yöneticilerin keyfi uygulamalara sapmaması, âdil olması, tebaanın tüm hukukuna

¹⁶³ Tanilli, *a.g.e.*, 162.

¹⁶⁴ Ebenstein, *a.g.e.*, 183.

¹⁶⁵ Tozlu, *a.g.e.*, 136 - 137.

¹⁶⁶ Tozlu, *a.g.e.*, 137.

¹⁶⁷ Gökberk *a.g.e.*, 43; Tozlu *a.g.e.*, 144.

¹⁶⁸ Halis Demir, *a.g.e.*, 244.

riayet etmesi güçlü bir içsellığe, ayrıca yaptıklarının hesabını bir gün vereceği inancına bağlıdır. Bundan dolayı İslâm anlayışında, hürriyetler, inançlar korunmuş, baskı ve ayrımcılık yasaklanmıştır. Yöneticilerin adalete aykırı uygulamaları, güce dayanarak her şeyi yapabilme istekleri sınırlandırılmış, topluma ve bireye zarar verecek muameleleri kaldırılmıştır. İslâmi anlayışta adaletten uzaklaşmak, devlet başkanının görevden uzaklaştırılması için sebep teşkil eder.¹⁶⁹ Sadece yöneticiler değil, tüm kurum ve kuruluşlar âdil olmalıdır.¹⁷⁰

İslâmi düşüncedeki ideal devlet, her iki dünyada mutluluğu gaye edindiğinden sömürü ve yıkımı amaçlamaz. Devlet kuruluşu itibari ile belli bir amaca odaklandığından, daha başlangıçta gücünü belli ölçülerde sınırlamıştır. Devletin fonksiyonları, gerçekleştirmek istediği amaca göre belirir. Amaç fert ve toplumun, tebaanın refahı, insan hak ve hürriyetleri, onuru ise, devlet bu yönde donanım sağlayacak, bunların yerine getirilmesinde titiz olacaktır. Bu düzen de toplumsal barışı, anarşi ve düzensizliğe son vermeyi gerektirir. Böylelikle otorite ve egemenlik kanunilikle birlikte yürütülecek, sapkın davranışlara, uygulamalara izin verilmeyecektir. Böyle bir devlette halk ile yönetici iç içe olduğundan, ayırım yapılmadığından; tecavüz ve baskının devletçe, yöneticilerce yürütülmesi söz konusu olamaz. Devlette en büyük tehlike yönetici ile halkın yabancılaşmasıdır.¹⁷¹

İdeolojisi ne olursa olsun devlet hukuki bir çerçeveye oturmalı ve öyle kalmalıdır. Devletin egemenliği ve otoritesi de hukuki prensiplere uygun kullanılmalıdır. Bu durum sağlanırsa yöneten - yönetilen ilişkisi baskı, tecavüz ve keyfilikten arındırılır, kanunileşir.¹⁷²

Bütün çağlarda devlet gücünün sınırlanması ve sınırlama yöntemleri tartışılmıştır. Modern devlet ise yeni idare biçimleri, kayıt tutma teknikleri ve teknoloji imkanlarıyla fertlerin her türlü ilişkilerini gözetlemekte, depolamakta, gerekli gördüğü zaman kullanmakta ve fertlere tanıdığı serbest alanları istediği zaman geri alabilmektedir. Bugün devlet gücü, geçmişteki kralların bile hayal edemeyeceği yerlere gelmiştir, insanlar devletin elinde adeta birer oyuncak haline

¹⁶⁹ Aktaran: Tozlu, *a.g.e.*, 149 -150.

¹⁷⁰ Tozlu, *a.g.e.*, 150.

¹⁷¹ Aktaran: Tozlu, *a.g.e.*, 150.

¹⁷² Aktaran : Tozlu, *a.g.e.*, 151.

gelebilmektedir. Vatandaşların devletten beklediklerinin çoğalmasa da onun kuvvetlenmesine sebep olmaktadır.¹⁷³

Sınırlı devlet, görev alanı sınırlanmış veya daraltılmış devlettir. Klasik liberal anlayışta devletin görev alanı “hukuk ve düzen”in sağlanması ile sınırlıdır. Bunun somut olarak ifadesi, ulusal savunma, iç güvenlik ve kamu düzeni ile adaletin sağlanmasıdır.¹⁷⁴

Hikmet-i Hükümet yani hükümetin varlık nedeni devletin iyiliği ve sağlığıdır. Hikmet-i Hükümet felsefesi doğal hukuk anlayışına açıkça ters düşmektedir. Çünkü hikmet-i hükümet devlet yönetiminin kendine mahsus doğasından kaynaklanan kaçınılmaz gereklerini ortaya koyarken, doğal hukuk bu zaruretlele çoğu zaman uyuşmayan ve onlara da hakim olması istenen bir takım evrensel üstün ilkelere öncelik verir. Hikmet-i Hükümet devletin bekâsını ve onun bir güç organizasyonu olmasını hareket noktası almakta, doğal hukuk ise devlet iktidarını evrensel ahlâki ilkelerle kuşatmak istemektedir.¹⁷⁵

Hukuk devleti ise sosyo - politik sistemin yapı ve işleyiş bakımından hangi esaslara dayanması gerektiğiyle ilgili siyasi bir idealdir. Bu idealde devlet meşruluğunu bir güç organizasyonu olmasından almaz; devleti meşru kılan üstün bir hukukilik anlayışı ve evrensel normlar manzumesine dayanmasıdır. Bunun doğal sonucu olarak; hukuk devletinde, devlet hukukla bağlanır ve hukukla verilen yetkiler ölçüsünde ve çerçevesinde faaliyette bulunabilir. Hukuk devletinde kaba kuvvet ve keyfilik yerine önceden belirlenmiş, herkes için geçerli kurallar vardır; Hikmet-i Hükümet yerine hukukun üstünlüğü vardır. Bu anlayışa göre, hukuk yoksa devlette yoktur; hukukun olmadığı yerde varolan sadece örgütlü şiddettir.¹⁷⁶

Hukuk devleti sadece kendini sınırlayan devlet değildir. Hukuk devleti aynı zamanda kişilere hukuk güvenliği sağlayan devlet anlamına da gelir. Hukuk devleti herkese eşit muamele yapma yükümlülüğü altında olan devlettir.¹⁷⁷ Burada hukuk devletinin tanımını yaparken onu “Kanun Devleti”nden ayırmak gerekir. Çünkü yapılan her kanun evrensel hukuk normlarına uymayabilir. Kanunlar insanilikten

¹⁷³ Halis Demir, a.g.e., s. 37.

¹⁷⁴ Mustafa Erdoğan, a.g.e., 9.

¹⁷⁵ Erdoğan, *Dersimiz Özgürlük*, 33.

¹⁷⁶ Erdoğan, a.g.e., 35.

¹⁷⁷ Erdoğan, a.g.e., 35.

sınırlarak, egemen gücün baskı aracı haline gelebilir. Oysa hukuk devleti düşüncesi, devlet iktidarını hukuki yollardan kısıtlayacak bir ahlâkilik düşüncesine dayanır.

Fransız hukukçulardan Léon Duguit de eşitlik ve hürriyetlerin vazgeçilmez olduğunu belirterek, bunlar adına devleti idare edenlerin sınırlanmaları üzerinde durur. Duguit'e göre devlet, idaresini zorla tebaasına kabul ettirir. Bu gözle görünen bir gerçektir. Devletin iradesi sınırlandırılmazsa insandan ve onun haklarından bahsetmek mümkün değildir. İnsan hak ve hürriyetlerine müdahale eden bir devlet baskıcı ve gayri insani olarak görülür ve olumlu bakılmaz.¹⁷⁸

Devlet gücünün sınırlanması konusunda gündeme gelen konulardan bazıları şunlardır; bu problemi hukuk tek başına çözebilir mi? Konunun sınırları kim tarafından ve nasıl belirlenecektir? Devletin egemenlik unsuru ile insan hakları nasıl bağdaştırılacaktır? Hukuk tarafından belirlenecek sınırların ihlali hakkında ne yapılacaktır? Ayrıca devlet gücünün sınırlanmasının ekonomik boyutu da dikkate değer bir konudur. Devlet gücünün müdahaleciliğinin önlenmesi, özellikle liberal ekonominin temel dayanaklarından.

İnsan topluluklarının belli bir gelişimden sonra devlet düzenine geçmeleri ile beraber, devlet – hukuk bağlantısı gündeme gelmiştir. İnsanların hak ve özgürlüklerinin güvenceye kavuşturulması sürecinde devletin hukukla bağlı kılınması zorunluluğu ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹

Hukuki sınırlamayla, hukuk ve hukuk müesseselerinin oluşturduğu sınırlar anlaşılmaktadır. Burada iki türlü kendini sınırlama vardır: Birincisi devlet birtakım kurallara uymayı kendi kendine taahhüt eder. İkincisi, devletin teşkilatı, yapısı, kuruluşu, unsurlar arası denge ve organların karşılıklı kontrolü sınırlama mahiyeti taşır.¹⁸⁰

Devlet gücünü sınırlayan hukuki faktörler ve müesseseler olarak, anayasa, kuvvetler ayrılığı, seçim, çift meclis sistemi, devlet başkanının vetosu, yargı denetimi ve halk tarafından denetim sayılabilir.¹⁸¹

İnsan haklarını korumada ve devlet gücünü sınırlamada önemli faktörlerden biri anayasaların varlığıdır. Anayasa devletin temel yapısını, yönetim biçimini,

¹⁷⁸ Tozlu, *a.g.e.*, 144.

¹⁷⁹ Çeçen, *a.g.e.*, 22.

¹⁸⁰ Kapani, *a.g.e.*, 259.

¹⁸¹ Aktaran: Halis Demir, *a.g.e.*, 38.

yasama - yürütme - yargı organlarını, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini ve vatandaşların hak, özgürlük ve görevlerini düzenleyen kurallar bütünüdür.¹⁸² Anayasanın iki özelliği ön plana çıkar; anayasa devlet gücünü organize eder, temel hakları teminat altına alır. Devletin yapısı, işleyişi ve devlet gücünün kullanım şeklini tayin eder.¹⁸³

İnsan hak ve özgürlüklerinin anayasal güvenceye alınması, bireyin siyaset otorite karşısında sahip olduğu alanın tescilidir ve devletin eylem alanının hak ve özgürlüklere ilişkin sınırını çizer.¹⁸⁴

“Anayasalaşmanın tarihi, iktidar ve idare yerinde bulunanların mutlak gücünü sınırlama çabasının tarihidir.”¹⁸⁵ Yeni olan, anayasanın devlet yetkilerini sınırlama ve insan haklarını koruma fonksiyonlarıdır. Anayasayı koruma görevini ise halk yerine getirir.

Devlet gücünün sınırlama yöntemlerinden biri de yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin ayrı organlar tarafından yerine getirilmesidir.¹⁸⁶ Yasama kanun çıkaracak, yürütme uygulayacak, yargı ise uyuşmazlıkları çözümleyecek, böylece iktidar birden çok organ arasında paylaştırılıp sınırlandırılacaktır. Güçlerin birbirini kontrolü esasına dayalı bir düzen amaçlanmışsa bile, tam olarak gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü yürütme ve yasama erkleri çoğu zaman birlikte hareket etmekte ve ayrılık kağıt üzerinde kalmaktadır.

Güçler ayrılığı ilkesinin savunucularından Montesquie’ya göre, bir devlette yasama, yürütme ve yargı birbirinden ayrılmamış ise, özgürlükten bahsedilemez. Bu ayrılık hürriyetlerin garantisi anlamına gelir.¹⁸⁷ İktidarın iktidarı sınırlaması mantığı vardır. Böylece muazzam devlet gücü kontrol altına alınacaktır. Yasama organı çıkaracağı evrensel hukuka uygun kanunlar ile temel hak ve hürriyetlerin gelişmesine katkıda bulunacak, yürütme organı belirlenen sınırlar çerçevesinde temel hak ve hürriyetlere zarar vermeden hizmet götürecektir; yargı ise uygulamaların kanunlara uygunluğunu kontrol edecektir. Hatta günümüzde yasama ve yürütme

¹⁸² Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 7. Baskı, Ankara, 1991, 33.

¹⁸³ Aktaran: Halis Demir, *a.g.e.*, 39.

¹⁸⁴ Dağı – Polat, *a.g.e.*, 39.

¹⁸⁵ Yahya K. Zabunoğlu, *Devlet Kudretinin Sınırlanması*, Ankara, 1963, 199.

¹⁸⁶ Kapani, *a.g.e.*, 285.

¹⁸⁷ Tozlu, *a.g.e.*, 128; Halis Demir, *a.g.e.*, 42., Kapani, *a.g.e.*, 285.

organlarının uygulamaları ve kararları anayasal yargı yolu ile denetlenmektedir. Yargı fonksiyonu yerine getirilmezse hak ihlalleri ortaya çıkar.

Tüm denetim organlarına rağmen, ahlâkî denetleme de inkâr edilemeyecek bir öneme sahiptir. Kapani'ye göre "... Hukukun sağlayamadığı gerçek güvenceyi, idare edenlerin ve toplumun ahlâkî değerlerinde aramak gerekir."¹⁸⁸

Günümüzde sıkça kullanılan denetim mekanizmalarından biri de Kamu Denetçiliğidir. Avrupalıların "ombudsman" dediği, kamu denetçileri bağımsız olarak hareket eder; yönetimin hukuka uygun hareket edip etmediğini denetler ve gördüğü eksiklikler karşısında kamuoyunu harekete geçirir. İdari bir işlem kanuna uygun olsa bile, hukuka uygun değilse çözümler üretir ve idareye tavsiyelerde bulunur.¹⁸⁹

Devleti denetleyen önemli mekanizmalardan biri de kamuoyu mekanizmasıdır. Kamu oyu, belli bir zamanda ortaya çıkan belli bir sorun hakkında, sorunla ilgilenen toplumda oluşan genel kanaattir. Kamuoyu, devleti anayasal çerçevede kendisine tanınan, referandum, halk vetosu ve halk girişimi gibi yollarla sınırlayabilir.¹⁹⁰

Devlet gücünü sınırlayan faktörlerden birisi de seçimdir. Çünkü yapılan seçimlerle, idare edenler halk tarafından denetlenir. İdare edenler, belli sürelerde seçmenlere hesap verirler. Hesap veremediklerinde iktidardan uzaklaştırılırlar.¹⁹¹ İktidardan uzaklaştırılma korkusu, idarecilerde bir sakınma duygusu yaratır ve belli bir sınırlamaya neden olur. Ayrıca seçilecek olanın niteliği ve seçilebilme yeterliliği belirli bir standart oluşturur.¹⁹² Diğer sınırlayıcılarla karşılaştırıldığında seçim daha etkisizdir. Ayrıca seçilmiş kişi bazı durumlarda şahsi menfaati için hareket edebilmekte ve seçmeni umursamamaktadır.

Devlet gücünü kişi hakları ile sınırlandırması 18. yüzyılın doğal hukukçularının çabalarıyla olmuştur. Çünkü bu şahıslar devleti hukukla sınırlama çabasındadırlar. Doğal hukukçulara göre devlet gücü mutlak değildir. Belli sınırları vardır. Bu sınırlar doğuştan sahip olunan, doğal haklar ve hürriyetlerdir. Bu hakları insanlara devlet vermemiştir. İnsan olunmasından dolayı sahip olunan haklardır.¹⁹³ Ayrıca toplum bir sözleşme ile hakları koruma görevini devlete vermiştir.

¹⁸⁸ Kapani, *a.g.e.*, 263.

¹⁸⁹ Aktaran: Halis Demir, *a.g.e.*, 99.

¹⁹⁰ Kapani, *a.g.e.*, 268 - 298., a.y., *Politika Bilimine Giriş*, 13. Baskı, Ankara, 2001, 146.

¹⁹¹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 281 - 282.

¹⁹² Aktaran: Halis Demir, *a.g.e.*, 108.

¹⁹³ Kapani, *a.g.e.*, s. 250.

İnsan haklarının devlet ile ilişkisi dikkate alındığında şöyle bir durum ortaya çıkar: Birinci kuşak haklar; insan hakları, özgürlük ve siyasi haklardır, devlete karşı korunması gerekir. Devlet bu alanda kişiyi serbest bırakmalı, toplumsal alana müdahale etmemelidir. İkinci kuşak haklar; sosyal, ekonomik ve kültürel haklardır. Bu haklar ile devletlere, insanların maddi, manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama görevi verir. Üçüncü kuşak haklar; çevre, gelişme, barış ve insanlığın ortak mal varlığına saygı hakkıdır, bütün insanlık arasında dayanışmayı hedefler.¹⁹⁴

İnsan hakları devleti sınırlarken, devletin vatandaşı koruma görevi de vardır. Ancak burada koruma talebi, devleti müdahaleci bir konuma getirebilir. Dolayısıyla insan hakları ile devlet gücü çatışmaktadır. İnsan haklarının fazlaca sınırlandırılması zorbalığa, otoritenin zayıflaması ise anarşiye yol açar. Temel haklar güçlü kişiler, kurumlar ve idare organlarının ihlal edilebilir. İnsan hakları devlete ve toplumdaki fertlere karşı, devlet tarafından korunmalı, tedbirler alınmalıdır.¹⁹⁵

Hiçbir hak kişiye başka kişilerin haklarına veya kamu haklarına zarar verme yetkisi vermez. Devlet kamu düzenini korumak için gerektiği oranda haklara müdahale edebilir.¹⁹⁶ Kamu düzeninin korunması toplumun genel menfaati açısından önemlidir. Ancak koruma durumunun abartılması devleti müdahaleci duruma sokar.

Hukuk devletlerinde bireyler iktidarın keyfi tutumlarına karşı birtakım hukuki güvencelere sahip olmalıdırlar. Bu ise her şeyden önce sivil özgürlüklerin anayasal ve fiili olarak güvence altında olması durumunu ortaya çıkarır.¹⁹⁷

Tarihsel süreçte yönetim şekli ne olursa olsun devletlerin gücü ile ilgili sınırlamalar olmuştur. Çünkü devletin oluşumunda birinci derecede etkili olan insan mefhumu en temel faktördür. İnsandan uzaklaşan ve insaniliği dikkate almayan devletler, yönetim şekli ne olursa olsun batmaya mahkumdur. “Devlet insanların ve toplumların hayrına bir oluşumdur”.¹⁹⁸ Dolayısıyla kendisini sınırlaması da insanın hayrına bir girişim olarak düşünülmelidir.

¹⁹⁴ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, 6. Baskı, Ankara, 2002, 142, 152, 28, 254, 31, 32.

¹⁹⁵ Zabunoğlu, *a.g.e.*, 16., 80 -81.

¹⁹⁶ Kaboğlu, *a.g.e.*, 104.

¹⁹⁷ Erdoğan, *a.g.e.*, 47.

¹⁹⁸ Tozlu, *a.g.e.*, 151.

3.2.2. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN HUKUKİ METİNLERDEKİ YERİ

Akıl ve irade sahibi olan insanoğlu tarihsel süreç içerisinde doğal olarak sahip olduğu hakları güvence altına almak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunların başında haklarını belge ve sözleşmelerle güvence altına alma gayreti göze çarpmaktadır. Temel hakların güvence altına alınması çabası geçmişten günümüze büyük bir gelişim çizgisi takip etmiştir.

Tarih boyunca insan hakları ile ilgili savaşlar verilmiş; bir yandan da kazanılan haklar, siyasal ve hukuksal belgelerle güvence altına alınmıştır. Bu belgeler geçmişten günümüze değin insan haklarının gelişimine paralel olarak içerik değiştirerek, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek duruma gelmiştir.¹⁹⁹

Bugün geçerli olan ve uygulanan insan hakları kavramı tanımını Batı kaynaklı düşüncelerden alır. Günümüzdeki içeriğini ve anlamını Batıda kazanan insan hakları kavramının bire bir karşılığını Batı dışındaki düşüncelerde bulmak güçtür. Ancak bu durum Batı dışındaki düşüncelerde insan hakları olmadığı anlamına gelmez.

Şöyle ki, Kutsal kitaplarda insanın maddi ve manevi kişiliğine müdahale anlamına gelebilecek her türlü insanlık dışı eylem yasaklanmıştır. Kutsal kitapların hemen hepsinde temel hak ve hürriyetlere yönelik atıflar vardır. Emir ve yasaklar şeklindeki bu atıflarda temel amaç insanı korumak ve mutlu bir şekilde yaşamasını sağlamaktır.

İlahi öğretiler bir yandan toplumsal sınıfları ortadan kaldırmaya, zengin – fakir arasındaki farkı en aza indirmeye çalışıp, sermayenin egemenliğini önlemeye yönelik yaptırımları içerirken, öte yandan temel hakları ortadan kaldırmaya yönelik eylemleri yasaklıyor ve bunların ihlâl edilmesini önleyen yaptırımlar koyuyordu.²⁰⁰

Temel hak ve hürriyetlere getirilen güvence ve devlet gücünün sınırlanması bakımından Hz. Muhammed döneminde ortaya çıkan iki belge dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi Medine Vesikası'dır. Bu belge ile Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlara inanç ve ibadet özgürlüğü tanınarak, kendi yasalarına göre yargılanma

¹⁹⁹ Çeçen, *a.g.e.*, 194.

²⁰⁰ Yıldız, *a.g.e.*, 70.

hakkı verilmiştir.²⁰¹ 7. yüzyılda Avrupa ve dünyanın başka coğrafyalarına bakılacak olursa, Medine vesikasının çağına göre çok ileri bir belge olduğu fark edilecektir. İkinci belge ise Veda Hutbesi'dir. Bu hutbe tüm insanlığa yöneliktir. Birlik, kardeşlik ve insan özgürlüğünü, insanlar arasındaki üstünlüğün takvada olduğunu belirtir. Irkın, rengin veya cinsiyetin bir insanı daha üstün ya da aşağı saymak için temel alınmasına şiddetle karşı çıkar. Yaşama hakkı, sosyal güvenlik ve mülkiyet hakkı da vurgulanır. Yasa önünde kadın ve erkeğin eşitliği, erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları ve kadınların erkekler üzerindeki hakları açıkça belirtilir.²⁰² İnsanlar arasında eşitlik sağlamayı, hak ve özgürlükleri korumayı hayata geçiren Hz. Muhammed, bu düşüncelerini Veda Hutbesinde evrensel kriterler haline getirmiştir.²⁰³

İnsan hakları ile ilgili ilk düşünceler eski Yunan ve Roma'da gündeme gelmiş ve o dönemde yaşayan düşünürler tarafından ele alınmıştır. Kişi hak ve özgürlüklerinin düşünsel kökenleri eski Yunan düşüncesinde bulunabilir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus bu dönemde düşünsel olarak insan haklarının ele alınmasına karşın, hakların pratik yaşamda gerçekleştiğini söylemenin olanaksızlığıdır.²⁰⁴

Öte yandan Batıda insan haklarına ilişkin ilk ve en eski uygulamaları Antik Yunan'da aramak bir teamül halini almıştır. Dolayısıyla insan hakları tarihine ilişkin ilk değerlendirmeler öncelikle antik Yunan'ın site devletlerinden başlatılır. Bunun en önemli nedeni, demokrasi ile insan hakları arasında kurulan birebir ilişki ve demokrasinin de önemli ölçüde ilk ve en eski örneğinin antik Yunan'ın site devletlerinde görüldüğü varsayımıdır. Kuşkusuz bu iz sürmede, Aydınlanma sonrası, demokrasi ile insan hakları arasında kurulan birebir ilişkinin asıl belirleyici olduğunu dikkate almak gerekir.²⁰⁵

Demokrasinin ana yurdu olarak bilinen Yunan site devletlerinde, bugünkü anlamda bir insan hakları anlayışından ziyade, bütünüyle siyasî alana indirgenmiş bir hak anlayışından söz etmek daha doğru olur. Sitenin yönetimine katılma biçiminde tezahür eden siyasî haklardan ise herkesin yararlanabildiğini söylemek mümkün

²⁰¹ M. Salih Arı, "İslam Siyaset Geleneğinde Tolerans", Bilge Adam Dergisi, 8. Sayı, Van, 2004, 21.

²⁰² Sadık, a.g.m., 120.

²⁰³ Ebubekir Çakar, "Veda hutbesi ve Değişen Referanslarımız", Bilge Adam Dergisi, 8. Sayı, Van, 2004, 36.

²⁰⁴ Çeçen, a.g.e., 63.

²⁰⁵ Yıldız, a.g.e., 36.

değildir. Yönetime katılanlar çok az sayıdaki bir oligarşik zümreden ibarettir. Örneğin, yaklaşık 500 bin kişi vatandaş statüsündeydi ve bunlardan da ancak belli bir statüye sahip olanlar yönetime katılabiliyorlardı.²⁰⁶

Yunan sitelerinde, site vatandaşları seçme ve seçilme hakları ile yönetime katılmışlardır. Ancak kadınlar ve köleler bu haklardan yoksun bırakılmıştır. Eski Roma'daki uygulamalar da bundan farklı değildir. Her ikisinde de halk egemenliği bulunmuyordu. Bu yüzden ilkçağa ilişkin kayda değer gelişmelerden pek söz edilemez.

Ortaçağ ile yeni bir dönem başlamış ve devletin sınırsız hukuk sistemi yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Ortaçağ tam bir özgürlük dönemi olmasa da, insanların kişilik kazandığı bir dönemdir. Bu dönemde din olgusunun ön plana geçmesi ve dinsel nitelikli devletlerin kurulması insan düşüncesine önem kazandırır. Bunun kaynağı tanrı kavramının gündeme gelmesidir. Tanrı ile beraber onun kulları olan insanların da bazı hak ve özgürlüklere sahip olması gündeme gelir.²⁰⁷

Ortaçağ'da az da olsa insan haklarını geliştirme çabalarının sürdüğüne şahit olmaktayız. İnsan haklarının gelişmesi, 1215 tarihli Magna Carta Libertatum (Büyük Hürriyet Fermanı), 1689 tarihli İngiliz Haklar Bildirisi, 1775 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789 tarihli Fransız Vatandaş ve İnsan Hakları Bildirgesi'nin yayınlanması ile hız kazanmıştır.²⁰⁸

Batı insan hakları tarihinde en eski belgenin, İngiltere Kralı Yurtsuz Jean ile feodal beyler arasında imzalan Magna Carta (Büyük Berat) olduğu kabul edilmektedir. Bu belge 1215 yılında en büyük feodal olan kral ile diğer feodaller arasında, birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını belirleyen bir belge olarak düzenlenmiştir. Birisi giriş olmak üzere 64 maddeden oluşan bu belgenin 65. maddesi, anlaşmaya taraf olan 25 baronun, kralın anlaşmaya riayet etmemesi halinde, baronların halkın desteğini alarak krala karşı direnebileceklerini hükme bağlıyordu.²⁰⁹

Böylece kralların yetkilerini feodal beyler karşısında da olsa ilk kez sınırlayan belge olan Magna Carta Libertatum (1215) insan haklarına ilişkin akla ilk gelen

²⁰⁶ Yıldız, *a.g.e.*, 36-37.

²⁰⁷ Çeçen, *a.g.e.*, 34.

²⁰⁸ Kepenekçi, "*Türkiye'de Genel Ortaöğretim Kurumlarında İnsan Hakları Eğitimi.*" Ankara, 1999, 14.

²⁰⁹ Yıldız, *a.g.e.*, 46.

belgedir. İngiltere Kralını, feodal beylerle karşı karşıya oturarak böyle bir belge imzalamak zorunda bırakan gelişmeler arasında en önemlileri Norman istilas, feodal beylerin güç kazanması, kralların zorbaca tutumları ve o dönemde yaşanan fiyat artışlarıdır.²¹⁰

Magna Carta Libertatum'un getirdiği önemli düzenlemelerden bazıları şunlardır: Her şeyden önce Magna Carta kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkını tanımıştır. Buna göre kral ülke yasalarına uygun olarak verilmiş bir hüküm olmaksızın kimseyi tutuklayamayacak, hapsedemeyecek, mallarına el koymayacak, “yasa dışı” ilan edemeyecek, sürgüne gönderemeyecek ve herhangi bir şekilde kötü muameleye maruz bırakamayacaktır (m. 39). Dikkat edilirse bu hak yalnızca “özgür kişilere” tanınmıştır ve 13. yüzyıl'ın başlarında pek az özgür kişi vardır. Ayrıca kral 52. madde ile kanuni bir hüküm olmaksızın toprakları, şatoları, hakları ve özgürlükleri ellerinden alınmış kimselere bütün bunları iade edeceği sözünü vermiştir. Bir başka önemli hüküm bugünkü ceza hukukunun temellerinden olan suç ve cezanın orantınlığı ilkesidir. Buna göre özgür bir kişi işlediği küçük bir suç için buna uygun bir para cezasına çarptırılacak, ağır bir suç işlemişse, yaşamına son vermemek kaydı ile yine bu suça uygun bir cezaya çarptırılacaktır (m. 20). Görüldüğü üzere bu hüküm de yalnızca özgür kişileri kapsamaktadır. 40. madde ile adaletin satın alınabilir nitelikte olmadığı, kimseye karşı hak ve adaleti yerine getirmekten kaçınılmayacağı ve adaletin geciktirilmeyeceğini hükme bağlanmaktadır. 45. madde adaleti sağlayabilmek amacıyla yargıçların ve idari görevlilerin yasaları iyi bilen kişiler arasından seçileceğini garanti etmektedir. 12. madde ile kralın, feodal düzenin öngördüğü olağan yardımlar ve para istekleri dışında (kral için kefalet akçesi toplanması, kralın büyük oğlunun şövalye olması, büyük kızının evlenmesi vb.) olağandışı yardım isteğinde bulunması yasaklanmıştır. 9. madde taşınabilir malları borcunu ödemeye yeterli olduğu sürece borçlunun topraklarına ve gelirine el konulmasını yasaklamaktadır. 41. madde ile de tüccarlara ticaret özgürlüğü tanınmaktadır. 61. madde ile bu fermada tanınan hakların ve özgürlüklerin ihlal edilmesi durumunda baronlara isyan hakkı tanınmaktadır.²¹¹

Görüldüğü üzere Magna Carta Libertatum çok önemli hükümler içermektedir ve her ne kadar bu fermada tanınan hak ve özgürlüklerden yalnızca “özgür kişiler”

²¹⁰ Akal, *a.g.e.*, 31.

²¹¹ Akal, *a.g.e.*, 33.

gibi son derece sınırlı bir kategori yaralanacak olsa da, kralın iktidarı ilk kez başka bir sosyal güç karşısında sınırlandırılmaktadır. Bu yüzden, Magna Carta İngiltere’de kamu özgürlüklerinin miladı olarak görülür.

II. Charles’tan sonra İngiltere tahtına geçen II. Jacques, parlamentonun yetki alanını krallık aleyhine genişletmesinden dolayı rahatsızlık duymaktadır. II. Jacques’ın parlamentoya karşı tavır olarak mutlak monarşiyi yeniden tesis etme yolundaki girişimleri kralla parlamento arasındaki gerilimi tırmandırır. Ancak bu kez devrim kansız bir şekilde gerçekleşir. Kralın ordusu parlamento kuvvetleri karşısında yenik düşer ve I. Charles’ın başına gelenleri bilen II. Jacques çareyi Haklar Bildirisi’ni kabul etmekte bulur.²¹²

Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası’nın birlikte hazırladıkları Haklar Bildirisi bireyleri ilgilendiren ve daha önceki belgelerde dile getirilen suç ve cezanın orantınlılığı ilkesi, dilekçe hakkı vb. bazı ilke ve haklara yer vermiştir. Ancak asıl katkısı kral ve parlamentonun yetki alanı ile ilgili düzenlemeler konusundadır. Haklar Bildirisi 13. yüzyıl’dan itibaren danışmanlıktan yasama iktidarını kralla paylaşmaya doğru gelişen çizgi üzerinde parlamentonun geldiği son noktayı temsil eder. Parlamento bundan böyle yasa yapma ve vergi koyma tekeline sahip olacaktır. Yasama iktidarını kendi tekeline alması kralı bu çok önemli alandan dışlaması anlamına gelmektedir. Artık yasa yapıcı organ parlamentodur. Krala düşen yalnızca parlamentonun hazırladığı yasayı hiçbir değişiklik yapmaksızın yürürlüğe koymaktan ibarettir. Kralın kendi gücüne dayanarak parlamentonun izni olmaksızın yasaların uygulanmasını durdurması (ius dispendensi) ve vergi koyması artık yasaya aykırıdır. Bu arada parlamento üyeleri serbest seçimle belirlenecektir. Parlamento çatısı altında mutlak bir ifade özgürlüğü olduğu kabul edilmiştir. Kimse parlamentoda yapılan tartışmalarda ileri sürdüğü görüşler nedeniyle yargılanmayacaktır. Ayrıca kralın barış zamanında daimi bir ordu bulundurabilmesi parlamentonun onayına bağlı kılınmıştır. Parlamento yolsuzlukları önlemek amacıyla sık sık toplanacaktır.²¹³

Yetki alanı Haklar Bildirisi ile iyice genişleyen parlamento bu kadarla da yetinmeyecektir. 1701 yılında kabul edilen “Act of Settlement”a göre kral, parlamentonun onayı olmaksızın Avam Kamarası tarafından suçlandırılan bir

²¹² Akal, *a.g.e.*, 38.

²¹³ Akal, *a.g.e.*, 38-39.

bakanın Lordlar Kamarası tarafından yargılanarak cezaya çarptırılmasını önleyemez. Her şeyden önemlisi kral artık parlamentonun onayı olmaksızın savaş açamaz ve hatta İngiltere'yi terkedemez bile. Böylelikle kral İngiltere'de çok erken bir tarihte sembolik bir yetki alanına hapsedilmektedir.

Amerikan Haklar Bildirgeleri, Batı insan hakları tarihinde önemli bir yer işgal eder. Bir köle tüccarı olan Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan Bağımsızlık Bildirgesi, büyük ölçüde İngiliz düşünürü John Locke'un siyaset kuramına dayanır. Bildirgede insanın doğal hakları ve toplumsal sözleşme yoluyla yönetim kuramı dile getirilir.²¹⁴

1774'te Virginia'da yapılan bir kongrede 13 İngiliz kolonisi birleşerek İngiltere'ye karşı koyma kararı aldı. Bu arada İngiltere kolonilere asker sevk etmeye başladı. İlk silahlı çatışmalar 1775'te başladı. Çatışmalar başladıktan kısa bir süre sonra Philadelphia'da ikinci bir kongre toplandı ve düzenli bir ordu kurulmasına ve başına da Virginia'lı zengin bir tarım işletmecisi olan George Washington'un getirilmesine karar verdi. 1776 yılının başından itibaren Kongre'de bağımsızlık eğilimleri açığa çıktı ve Virginia temsilcileri 13 İngiliz kolonisinin artık bağımsızlıklarını ilan etmesi gerektiğini ileri sürdüler. Kongre Haziran başından itibaren bağımsızlık konusunu görüşmeye başladı ve Bağımsızlık Bildirisi'ni hazırlamak üzere beş kişilik bir komite belirlendi. Thomas Jefferson'un kaleme aldığı Bağımsızlık Bildirisi 4 Temmuz 1776'da Kongre tarafından kabul ve ilan edildi.²¹⁵

7 Haziran 1776'da, Virginia temsilcisi Richard Henri Lee, bağımsızlığın ilan edilmesi yolunda bir tasarı önerdi. Bu arada Virginia Konvansiyonu, 12 Haziran 1776'da bir Haklar Bildirgesi yayınladı. On altı maddeden oluşan bu bildirgenin ilk maddesine göre tüm insanlar doğuştan eşit, özgür ve bağımsızdırlar. Doğuştan edindikleri belli hakları vardır. Yaşama ve özgürlük haklarıyla, mülk edinme, mutluluk ve güvenlik haklarını içeren bu haklar, hiç bir anlaşmayla devredilemez ve vazgeçilemez haklarıdır.²¹⁶

Doğal hukuka dayalı bir anlayışın ürünü olan Bağımsızlık Bildirisi'ne göre insanların doğuştan gelen bir takım hakları vardır. Bu haklar vazgeçilmez ve

²¹⁴ Yıldız, *a.g.e.*, 54.

²¹⁵ Akal, *a.g.e.*, 42-43.

²¹⁶ Yıldız, *a.g.e.*, 53-54.

başkasına devredilemez nitelikte olan haklardır. Bildiriye göre bu haklar yaşam hakkı, özgürlük hakkı ve mutluluğunu arama hakkıdır. Bu haklar, doğuştan sahip olunan haklar olduğu gibi devletlerin de önde gelen haklardır. Devletler bu hakların sağlanması için kurulmuştur. Ayrıca “idare edenler idare edilenlerin rızasını almalıdır” denilerek hükümetin bir meşruiyet temeli üzerine oturması gerektiği kabul edilmiştir. Temel amacı insan haklarını korumak olan hükümet, bu amacına aykırı davranırsa bu hükümeti değiştirerek yerine yenisini koymak milletin hem hakkıdır, hem de görevi...Bildirinin sonunda despotizme karşı ayaklanan koloniler halkının Amerika Birleşik Devletleri adı altında bağımsız bir devlet kurmaya karar verdikleri de belirtiliyordu. Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ile insanların doğuştan bir takım haklara sahip oldukları inancı ve demokrasinin temel ilkeleri Fransız Devrimi’nden de önce ilk kez bir belgede dile geliyordu. Bu bakımdan çok büyük bir önem taşımaktadır. Yurttaşlar bu Bildiri’de belirtilen hakları ihlal eden devlete karşı başkaldırmak ve egemen bir devlet kurmak hakkına sahiplerse de, söz konusu haklar devlete karşı garanti altına alınmamıştır. Bu da Amerikan bağımsızlık Bildirisi’nin eksik kalan yönüdür.²¹⁷

12 Haziran 1776’da Virginia halkı temsilcilerinin kabul ettiği Virginia Haklar Bildirisi, Bağımsızlık Bildirisi gibi doğal hukuka dayalı bir anlayışın ve liberal düşünür John Locke’un etkisinin izlerini taşır. Bildiriye göre bütün insanlar doğuştan eşit ve özgürdür. İktidarın kaynağı halktır. Bu yüzden iktidarı kullananlar halka karşı sorumludurlar. Siyasi iktidarın amacı toplumun ortak yararını sağlamaktır. Halk bu konuda başarısız olan iktidarı değiştirebilir veya ortadan kaldırabilir. Bildiri’nin 5. maddesi ile yasama, yürütme ve yargı organlarının birbirinden ayrılmasının öngören kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir.

Bildiri’nin 8. maddesi kişi güvenliği ile ilgili önemli bir hüküm içermektedir.. “Buna göre, ceza davalarında kişinin kendisine yöneltilen suçlamanın sebep ve niteliğini öğrenmek, suçlayan ve tanıklarla yüzleştirmek, lehine delil göstermek ve jüri önünde duruşmanın süratle yapılmasını isteme hakkı vardır. Hiç kimse kendi aleyhinde tanıklık etmeye zorlanamaz.” Seçimlerin serbestliği, vergi yükünün temsil esasına bağlanmış olması, basın özgürlüğü ve din ve vicdan özgürlüğü de Virginia Haklar Bildirisi’nin düzenlediği önemli hususlardandır. Genel olarak

²¹⁷ Akal, *a.g.e.*, 43.

Amerikan belgelerinde görülen doğal hukukçu yaklaşım, İngiliz belgelerinden farklı olarak evrensel bir niteliğe bürünmelerine, bu yüzden de daha sonra hazırlanan belgelere etki etmelerine neden olmuştur. Özellikle insan hakları deyince ilk akla gelen belgelerden biri olan 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi bu belgelerden esinlenerek hazırlanacaktır.²¹⁸

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin içerdiği haklar ve özgürlükler, İngiliz belgelerinin tersine yalnızca Fransız yurttaşları için değil bütün insanlar için tanınmıştır. Bundan dolayı evrensel bir karakter taşır. Bildiri, İngiliz ve Amerikan belgeleri gibi doğal hukuka dayalı bir anlayışla yazılmıştır. Doğal haklar, insanın yalnızca insan olmak sıfatıyla doğuştan itibaren sahip olduğu devredilmez ve kutsal nitelikteki haklardır. Bu haklar Bildiri'nin 2. maddesinde özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakları olarak sayılmıştır. Özgürlük, Bildiri'de üzerinde en çok durulan haktır. 10. maddeye göre kimse dinsel nitelikte bile olsa (bu ibare Aydınlanma geleneğinin dine bakış açısını da yansıtır) inançlarından dolayı rahatsız edilemez. Meğerki bu inançların açığa vurulması kamu düzenini bozsun. 11. madde ile düşünce ve ifade özgürlüğü garanti altına alınmıştır. 7. maddeye göre yasanın gösterdiği durumlar dışında kimse suçlanamaz veya tutuklanamaz. Keyfi emirler verilmesini isteyenler, verenler bu emirleri yerine getirenler cezalandırılır. Bu madde ile kişi güvenliği koruma altına alınmıştır. 8. madde suçların ve cezaların kanuniliği ilkesini öngörür. Aynı madde yasaların geriye yürüyemeyeceğini, 9. madde ise suçlu olduğu kanıtlanıncaya kadar herkesin masum olduğunu (masumiyet karinesi) öngörür ki tüm bunlar çağdaş ceza hukukunun en temel ilkelerindedir. Eşitlik, doğal haklar arasında sayılmamıştır ama Bildiri'nin 1. maddesi insanların özgür ve eşit doğduklarını ve öyle kaldıklarını öngörür. Bu eşitlik yasa önünde (m. 6), kamu görevlerine girmede (m. 6) ve vergi vermede (m. 13) eşitliktir. İleride Marksizm'in öngöreceği gibi ekonomik anlamda mutlak bir eşitlik değil.²¹⁹

Genellikle Batı insan hakları tarihinde en önemli dönüm noktalarından birisinin Fransız Devrimi'nin ardından ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi olduğu kabul edilir. Burjuvazinin öncülüğünde gerçekleştirilen Fransız Devrimi akabinde bir bildirge ilan edilerek, insanın doğuştan getirdiği vazgeçilmez hakları olduğu tescil

²¹⁸ Akal, *a.g.e.*, 44.

²¹⁹ Akal, *a.g.e.*, 50.

edildi. 17 maddeden müteşekkil olan bildirge, insanların, hem insan olarak, hem de Fransız vatandaşı olarak sahip olduğu hakları kapsıyordu.²²⁰

Bildiri, hak ve özgürlüklerin sınırını da yasa olarak belirler. “Özgürlük, bir başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme gücüdür; bundan ötürü her insanın haklarının ve özgürlüklerinin sınırı, toplumun diğer üyelerinin aynı haklardan yararlanmalarını sağlayan sınırdır. Bu sınırlar ise ancak yasa ile belirlenebilir” (m. 49). Yasa koyucu sınırlama konusunda dilediğince hareket edemez. Çünkü Bildiri’nin 2. maddesine göre “her siyasal toplumun amacı, insanın doğal ve zaman aşımı ile ortadan kalkmayan haklarının korunmasıdır.” Ayrıca 5. maddeye göre yasa ancak toplum için zararlı eylemleri yasaklayabilir. Yasa koyucu bu amaçlara ters düşemez. Aksi taktirde 2. maddede öngörülen baskıya karşı direnme hakkı doğar.²²¹

Bildiri 3. maddesi ile egemenliğin ulusa ait olduğunu belirlemektedir. Hiç kimse ulustan kaynaklanmayan bir iktidarı kullanamaz. Buna kral da dahildir. Ulusun egemen olması yasama iktidarına dolaylı yoldan da olsa katılımını gerektirdiği için ulusal egemenlik ilkesi siyasal katılımı ve dolayısıyla siyasal hakları da beraberinde getirecektir. 6. maddeye göre bütün yurttaşlar bizzat veya temsilcileri aracılığıyla yasanın yapılmasına katılma hakkına sahiptirler. Çünkü yasa, “genel iradenin ifadesidir”. Bildiri 16. madde ile yasama, yürütme ve yargı organlarının birbirinden ayrılması anlamına gelen kuvvetler ayrılığı ilkesini getirmiştir. Böylece bu üç iktidarın her birini diğerini sınırlamasıyla bireyin devlet karşısındaki güvenliği koruma altına alınmıştır.²²²

Bildirge, önemli ölçüde, kendisinden kısa bir zaman önce ilan edilmiş olan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’nden ve J. J. Rousseau’nun düşüncelerinden etkilenmiştir. Ancak, bildirge 3. maddesinde egemenliği halk yerine millet gibi soyut bir varlığa ait kılarak, egemenlik konusunda Rousseau’dan ziyade Siyes’in düşüncelerinden esinlenmiştir.²²³

²²⁰ Yıldız, *a.g.e.*, 56.

²²¹ Akal, *a.g.e.*, 50.

²²² Akal, *a.g.e.*, 51.

²²³ Yıldız, *a.g.e.*, 56.

3.2.2.1. BM Antlaşması

1914 – 1918 yılları arasında yaşanan ve milyonlarca insanın ölümü ile sonuçlanan I. Dünya Savaşı, insanlık tarihinin yaşadığı en korkunç olaylardan biriydi. Sanayileşme ile başlayan hammadde ve pazaryeri arayışı Emperyalist ülkelerin silahlanmaları ve dünyayı kana bulamaları sonucunu doğurmuştur.

İnsanlığın bir daha aynı acıları yaşamaması için 1920’de “Uluslar Topluluğu” kuruldu ise de 1939 yılında, birincisinden daha şiddetli ve kanlı bir savaşa engel olunamadı. 1944 yılına gelindiğinde ABD’nin öncülüğünde; uluslararası ekonomik, toplumsal ve insancıl sorunları çözmek, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı duyulmasını sağlamak görevini üstlenecek bir örgütün yani Birleşmiş Milletlerin kurulması öngörülmüştür.²²⁴

24 Ekim 1945’te kurulan Birleşmiş Milletlerin amacı; savaşlardan gelecek nesilleri korumak, kişilerin onur ve değerini korumak, temel insan haklarını korumak olarak belirtilebilir. Bu antlaşma ile insan haklarının önemi vurgulanmış, ancak insan haklarını güvenceye alabilecek, koruyup geliştirebilecek bir mekanizmanın oluşumu metinde yer almamıştır.²²⁵

BM üyesi devletler “uluslar arasında barışçı ve dostça ilişkiler yaratmak amacıyla, BM yasasının 55. maddesinde sayılan ve insan hakları ve temel özgürlüklere evrensel ve fiili saygıyı içeren koşulları yaratmak üzere” hareket etmeyi taahhüt ederler. BM içerisinde faaliyet gösteren İnsan Hakları Konseyi insan hakları ile ilgili işlerin idaresinden ve takibinden sorumludur.²²⁶ Bu konsey 10 Aralık 1948’de “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”ni yayınlamıştır.

BM’yi oluşturan devletler içerisinde Güvenlik Konseyinin 5 daimi üyesi olan ABD, Çin, Fransa, İngiltere ve Rusya dünya üzerinde temel hak ve hürriyetlerin korunması rolünü üstlenseler de, tarihlerindeki tartışmalı uygulama ve olayları açıklamaları çok da kolay olmayacaktır. Amerika’nın Irak ve Afganistan hukuksuzluğu, Çin’in Tiananmen katliamı, Rusya’nın Grozni yıkımı, İngiltere ve Fransa’nın sömürgelerdeki katliamları insanlığın hafızasında canlılığını koruyan ve “tarih oldu” denemeyecek kadar yakın zamanda gerçekleşmiş olaylardır. Temel

²²⁴ Cafer Demir, *a.g.e.*, 46.

²²⁵ Cafer Demir, *a.g.e.*, 46; Akal, *a.g.e.*, 53; Doğan, *a.g.e.*, 275.

²²⁶ Jean Luc Mathieu, *Uluslararası Alanda İnsan Hakları*, Çev: Galip Üstün, İstanbul, 1994, 21.

haklar karşısında devlet gücünün sınırlanması ilkesi bu ülkeler açısından kendi vatandaşları söz konusu olduğunda geçerli, öteki insanlar söz konusu olduğunda geçersizdir. Bu ve benzeri durumların insan hak ve özgürlüklerinin evrensel düzeyde korunması düşüncesine gölge düşürecek mahiyette olduğu söylenebilir.

3.2.2.2. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi

Bu bildirge 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul ve ilan edilmiştir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin önsözü ve otuz maddeden oluşan metni incelendiği zaman, bunun, çağdaş demokratik anayasalarda yer alan insan haklarını ve temel özgürlükleri geniş bir biçimde kapsadığı ve – gene çağdaş görüşe uygun olarak – klasik özgürlüklerle “yeni” (sosyal ve ekonomik) hakların bir sentezini gerçekleştirmeye çalıştığı görülür.²²⁷

Bildiri, önce insanın kişiliğine bağlı haklarını ve siyasal özgürlüklerini açıklamaktadır (md. 1-22). Bunların büyük bir bölümü, on sekizinci yüzyıldan bu yana tekrar edilegelen “klasik” haklardır. Bu arada, başta yaşama hakkı olmak üzere, kişi güvenliği, işkence yasağı, kölelik yasağı, keyfe bağlı tutuklamanın önlenmesi, kanun önünde eşitlik, özel hayatın korunması, konut dokunulmazlığı, din, vicdan, düşünce ve inanç özgürlükleri, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü, herkesin doğrudan doğruya veya serbestçe seçilmiş temsilcileri aracılığıyla ülkesinin yönetimine katılma hakkı, genel ve eşit oy ilkesi gibi temel hak ve ilkelerin yer aldığını görüyoruz. Bunların dışında, önemli bir yenilik olarak, genellikle ulusal bildirilerde ve anayasalarda yer almayan bazı haklar da uluslararası açıdan ele alınarak formüllendirilmiştir. Örneğin, Bildiride sayılan hak ve özgürlüklerden, bağımsız olsun veya olmasın, uluslararası siyasi ve hukuki statüsüne bakılmaksızın bütün ülkelerde yaşayan insanların yararlanabilecekleri, herkesin herhangi bir devletin ülkesi içinde serbestçe dolaşım ve yerleşme hakkına sahip bulunduğu, herkesin zulüm karşısında başka ülkelere sığınmak ve bu ülkelere “mülteci

²²⁷ Münci Kapani, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Ankara, 1987, 23.

muamelesi” görmek hakkına sahip olduğu yolundaki hükümler bu arada sayılabilir.²²⁸

Evrensel Bildiri, kişinin klasik hak ve özgürlüklerini sıraladıktan sonra, onu toplumsal çevre içinde ele alarak ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını açıklıyor. Bu bölümde (md. 22 – 28) sosyal güvenlik hakkı, çalışma ve işsizlikten korunma hakkı, sendika özgürlüğü, ücretli tatil, dinlenme hakkı gibi “yeni” hakların yer aldığı görülür. Böylece Evrensel Bildiri, insanın özgür ve bağımsız oluşunun, sadece klasik özgürlüklerin tanınması ile gerçekleşmeyeceği, bunun tam olarak sağlanabilmesi için, kişinin ekonomik ve sosyal baskılardan kurtarılmasının gerekli olduğu yolundaki çağdaş görüşü benimsenmiştir.²²⁹

Bildirinin son iki maddesinde (29 – 30) hakların kullanılması ve düzenlenmesi ile ilgili hükümler yer alıyor. Burada, önce kişilerin de topluma karşı ödevleri bulunduğu belirtildikten sonra, herkese tanınmış olan hak ve özgürlüklerin hangi nedenlerle ve ne ölçüde sınırlanabileceği gösterilmiştir. Ayrıca, bunların Birleşmiş Milletler amaç ve ilkelerine aykırı olarak kullanılmayacağına da işaret edilmiştir. Son madde ise önemli bir genel ilke getiriyor: Buna göre, Bildirinin hiçbir hükmü, açıklanan hak ve özgürlüklerin bir devlet, zümre ya da kişi tarafından yok edilmesine yönelik herhangi bir eylem ve davranışa girişmeye hak kazandırır biçiminde yorumlanamaz. Başka bir deyişle, “özgürlüğü yok etme özgürlüğü “ devlet de dahil, hiçbir grup ya da kişi için söz konusu olamayacaktır.²³⁰

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde birinci amaç, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı gerçekleştirmek; ikinci amaç ise insan haklarını ve temel özgürlüklerin evrensel ve eylemsel olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaktır.

3.2.2.3. Medeni ve Siyasi Haklarla İlgili Uluslararası Sözleşme

1966’da kabul edilen bu sözleşme İnsan Hakları evrensel Bildirgesinin büyük bölümünü oluşturan yurttaşlık haklarını ve siyasal hakları çok daha açık ve belirgin biçimde işlemektedir. Yaşama hakkı ve ölüm cezasının sınırlandırılması, işkence ve

²²⁸ Kapani, *a.g.e.*, 23 – 24.

²²⁹ Kapani, *a.g.e.*, 24.

²³⁰ Kapani, *a.g.e.*, 24 – 25.

zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı; rıza olmaksızın tıbbi ya da bilimsel deneylere tabi tutulamama, kölelik ve köle ticareti yasağı, kulluk yasağı, zorla çalıştırma yasağı, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı, özgürlüğünden yoksun bırakılanların insanca muamele görmesi, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, ülkeden çıkma ve ülkeye girme özgürlüğü, yabancıların hukuksuzca sınır dışı edilme yasağı, adil yargılanma hakkı, haksız mahkumiyetten ötürü tazminat hakkı, hukuk önünde kişi olarak tanınma hakkı, özel yaşamın, ailenin, konut ve haberleşmenin zoraki ve hukuk dışı müdahalelere karşı korunması hakkı, düşünce özgürlüğü, ifade özgürlüğü, vicdan ve din özgürlüğü, savaş propagandası yasağı, ayrımcılığı, düşmanlığı veya şiddeti kışkırtan milli, ırksal veya dini nefret savunuculuğu yasağı, toplanma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, sendika kurma ve sendikaya girme hakkı; ailenin korunması, evlenme ve aile kurma hakkı, çocuğun ayırım yapılmaksızın koruyucu önlemlere sahip olma hakkı, çocuğun isim hakkı, çocuğun vatandaşlık hakkı, vatandaşların kamu işlerine katılma hakkı, vatandaşların seçme ve seçilme hakkı, kamu hizmetine girme hakkı, hukuk önünde eşitlik ayrımcılık yasağı, azınlık hakları gibi haklar güvence altına alınmıştır.²³¹

Sözleşmeye uyulup uyulmadığı konusunda denetleme mekanizması İnsan Hakları Komitesi'dir. Komite üyeleri insan hakları konusunda uzman kişilerdir.

3.2.2.4. Ekonomik, Sosyal, Kültürel Haklar İle İlgili Sözleşme

1966'da kabul edilen bu sözleşme ile düzenlenen başlıca haklar, özgürlükler ve ilkeler şunlardır: Çalışma hakkı, çalışma koşullarının adil elverişli, sağlıklı ve güvenli olması hakkı, izin hakkı, ücretli tatil hakkı, dinlenme hakkı, eşit işe eşit ücret ilkesi, sendika kurma ve üye olma hakkı, sendikaların federasyon konfederasyon kurma hakkı, konfederasyonların uluslar arası sendikal örgütler kurma ve örgütlere katılma hakkı, sendikaların serbestçe faaliyette bulunma hakkı, grev hakkı, sosyal sigorta ve sosyal güvenlik hakkı, ailenin korunması hakkı, annelerin doğum ile ilgili hakları, ayırım olmaksızın çocuk ve gençlerin korunması hakkı, çocuk ve gençlerin ekonomik statüye karşı korunma hakkı, çocuk ve gençlerin ahlâkına, sağlığına zarar

²³¹ Mathieu, *a.g.e.*, 27 – 28; Akal, *a.g.e.*, 56 – 57; Cafer Demir, *a.g.e.*, 87 – 107.

veren veya yaşamlarını tehlikeye sokan gelişmelerine engel olan işlerde çalıştırılma yasağı, yeterli beslenme hakkı, yaşam standardını geliştirme hakkı, giyim hakkı, konut hakkı, yeterli yaşam standardına sahip olma hakkı, eğitim hakkı, ilköğretimin zorunlu ve ücretsiz olması, ortaöğretimde ücretsiz eğitimin yaygınlaştırılması, yüksek öğretime girilmede eşitlik, kültürel yaşama katılma hakkı, bilimsel gelişmelerden yararlanma hakkı, bilimsel gelişme ve yaratıcı faaliyetler için özgürlük hakkı, açlıktan kurtulma hakkı, fiziksel ve ruhsal sağlık standartlarından yararlanma hakkı.²³²

Sözleşmeye imza atan devletler ırk, dil, din, cinsiyet ayrımı yapmaksızın, tüm hakları garanti altına alma sözü vermişlerdir. Ayrıca kaynaklarını insanlık için kullanıp, besin kaynaklarının adil dağılımını sağlayacaklardır. Ancak günümüzde de görülüyor ki tüm bunlar kağıt üzerinde kalmış ve maalesef uygulanamamıştır.

1965 yılında BM Genel Kurulu tüm ırk ayrımlarıyla ilgili uluslararası sözleşmeyi kabul etmiştir. Yine ırk ayrımı ile ilgili olarak 30 Kasım 1973'te kabul edilip, 1976'da yürürlüğe giren ırk ayrımı suçunun ortadan kaldırılmasıyla ilgili uluslararası sözleşme imzalanmıştır. 1985'te de Sporda Irk Ayrımına Karşı Uluslararası Sözleşme Kabul edilmiştir.²³³

3.2.2.5. İşkenceye Karşı Sözleşme

Sözleşmenin temelleri İHEB ve Medeni ve Siyasi Haklarla ilgili Uluslar arası Sözleşme ile atılmıştır. 1984'te kabul edilmiş, 1987'de yürürlüğe girmiştir. İşkence; fiziksel veya manevi olarak ağır acı ve ızdırap veren, bilerek ve isteyerek yapılan bir eylem olarak kabul edilmiştir. Devletlerin işkenceyi önlemek amacıyla her türlü tedbir almaları gerektiğinden önemle bahsedilmiştir. Ayrıca sözleşmeye uyulup uyulmadığının takibi için İşkenceye Karşı Komite kurulmuştur.²³⁴

BM Genel Kurulu, kadınlar ile erkekler arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmak amacıyla 18 Aralık 1979'da Kadınlara Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması

²³² Akal, *a.g.e.*, 60; Mathieu, *a.g.e.*, 28 – 29; Cafer Demir, *a.g.e.*, 108 – 118.

²³³ Mathieu, *a.g.e.*, 30.

²³⁴ Akal, *a.g.e.*, 63-64; Mathieu, *a.g.e.*, 33 – 34; Cafer Demir, *a.g.e.*, 195-202.

sözleşmesini kabul etmiştir. Kadınlara yönelik cinsiyet temeli üstüne kurulu her türlü ayırım, dışta tutma veya sınırlandırma hedef alınıp, önlenmeye çalışılmıştır.²³⁵

Bunlar dışında temel hak ve hürriyetlerin korunması ile ilgili olarak başka sözleşmeler de vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:²³⁶

Köleliğin, Köle Ticaretinin ve Köleliğe Benzer Uygulama ve Kurumların Ortadan Kaldırılmasına Dair Ek Sözleşme(1956)

Zorla Çalıştırmanın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (1957)

Eğitim de Her Türlü Ayrımcılığı Dair Sözleşme (1960)

İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaya karşı Sözleşmesi (1984)

Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989)

Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi (1992)

Sömürge Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Tanıma Bildirgesi (1960)

BM İnsan Çevresi Konferansı ve Stockholm Deklarasyonu (1972)

BM Tutuklanan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Prensipler Bütünü (1988)

BM Olağanüstü ve silahlı çatışma Hallerinde kadın ve Çocuklarının Korunmasına Dair Bildiri (1974)

İnsan hakları Savunucularının Korunması Projesi (1998)

Örgütlenme Özgürlüğü ve Örgütlenme Haklarının Korunmasına İlişkin Sözleşme (1948)

3.2.2.6. Avrupa Konseyi

Avrupalı 10 devletin 5 Mayıs 1949 yılında kurduğu konseyin amacı Avrupa Birliğini geliştirmek, insan haklarını korumak, ekonomik kalkınmaya yardımcı olmaktır. Konsey insan haklarına ilişkin olarak, kişisel ve siyasi özgürlükleri korumak ve geliştirmek, üye ülkelerin barış içinde yaşamasını sağlamak ve belirtilen amaçlara ilişkin işbirliğini gerçekleştirmek gibi görevler üstlenmiştir.²³⁷

²³⁵ Mathieu, *a.g.e.*, 31 – 32.

²³⁶ Cafer Demir, *a.g.e.*, 119.

²³⁷ Doğan, *a.g.e.*, 276 – 277; Akal, *a.g.e.*, 66; Cafer Demir, *a.g.e.*, 281-292.

3.2.2.7. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (tam adıyla “İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme”) Konsey üyesi devletlerin dışişleri bakanlarınca 4 Kasım 1950’de Roma’da imzalanmış ve on devletin onaylamasından sonra 3 Eylül 1953’te yürürlüğe girmiştir. Sözleşmeye taraf olan devletlerin sayısı sonraki katılmalarla bugün 21’e yükselmiş bulunuyor. Türkiye de 10 Mart 1954’te kabul edilen bir kanunla Sözleşmeyi onaylamış bulunmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile ek protokollerde yer alan haklar listesi, İnsan Hakları Evrensel Bildirisindeki liste ile karşılaştırılacak olursa, arada iki bakımdan önemli fark bulunduğu görülür. Bir defa, sözleşmedeki liste kapsam bakımından Evrensel Bildiri’deki listeye göre daha dar tutulmuştur: Burada sadece “klasik haklar” diye anılan kişi hakları ile siyasal haklara yer verilmiş, sosyal ve ekonomik haklar hiç ele alınmamıştır (Bu kategoriye giren haklar, ileride görüleceği gibi, daha sonra -18 Ekim 1961’de – Torino’da imzalanan ayrı bir anlaşma ile düzenlenmiştir). İkinci fark olarak, Avrupa Sözleşmesi’nde, Evrensel Bildiri’de olduğu gibi hak ve özgürlüklerin sadece genel formüller halinde açıklanmasıyla yetinilmeyerek, bunların mümkün olduğu kadar geniş ve somut bir biçimde tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi yoluna gidilmiştir.²³⁸

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin en önemli özelliği, kapsadığı hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlamak amacıyla getirdiği denetim mekanizmasında kendini gösterir. Bu mekanizma içinde üç organ yer almaktadır: İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Mahkemesi, Bakanlar Komitesi.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin giriş bölümünde, üye devletler arasındaki sıkı iş birliği kurma amacına ulaşma yollarından birinin insan haklarını ve temel özgürlükleri korumak ve geliştirmek olduğu vurgulanmıştır. Okullarda insan hakları öğretimi yapılması, Sözleşme’nin imzalanması ve onaylanması nedeniyle üstlenilen yükümlülüklerin kaçınılmaz bir sonucudur.

Avrupa Konseyi’ne üyeliğin temellerinden birini oluşturan insan haklarına saygı, kişiler açısından hakların bilinmesi hakkını, devlet açısından da öğretim ve eğitim yoluyla tanıtılması yükümlülüğünü içerir. Avrupa Konseyi’ne üyeliğin

²³⁸ Kapani, *a.g.e.*, 42 – 43.

doğurduğu yükümlülükler arasında insan haklarını koruma ve geliştirme ile insan haklarından herkesin yararlanmasını sağlamak yer almaktadır.²³⁹

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde düzenlenen haklar, özgürlükler ve yasaklamaların başlıcaları şunlardır: Yaşam hakkı ve ölüm cezası yasağı; işkence, insanlık dışı veya alçaltıcı muamele ve ceza yasağı; kölelik ve zorla çalıştırma yasağı; kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı; âdil yargılanma hakkı; özel ve aile yaşamına saygı hakkı; düşünce, din ve vicdan özgürlüğü; ifade özgürlüğü; toplanma ve örgütlenme hakkı; seçim hakkı; evlenme hakkı; ayrımcılık yasağı; mülkiyet hakkı; eğitim hakkı; seçim hakkı; sosyal ve yerleşme hakkı; vatandaşların sınır dışı edilmesi yasağı ve vatandaşın ülkesine girme ve çıkma hakkı; yabancıların topluca sınır dışı edilmesi yasağı; ceza yargılanmasında temyiz hakkı; eşlerin eşitliği; hakların kötüye kullanılması yasağı.²⁴⁰

3.2.2.8. Avrupa İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi

1987 yılında kabul edilen sözleşmenin asıl adı Avrupa İşkencenin ve İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Ceza Muamelenin Önlenmesi Sözleşmesidir. Sözleşmenin temel amacı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesindeki işkence yasağını daha etkin hale getirmektir. Sözleşmeye göre oluşturulan bir izleme komitesi önceden haber vermeksizin bazı ziyaretler yaparak; hürriyetinden yoksun bırakılmış kimselerin işkence görüp görmediğini kontrol eder. İlgili devletler de bu duruma izin verip, anlayış gösterirler. Komite izlenimlerini bir raporla ilgili devlete bildirir ve devlet rıza gösterirse rapor yayımlanır. Sözleşmenin devletlere yönelik tek yaptırımını da bu rapordur.²⁴¹

Avrupa Sosyal Şartı: Avrupa insan Hakları sözleşmesinde eksik bırakılan sosyal haklarla ilgili bir düzenleme olup, 1961 yılında kabul edilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi yaşama hakkı, işkence yasağı gibi klasik hakları dile getirmiş, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından bazı eksik noktalar kalmıştır. Sosyal şart eksik noktaların tamamlanması için yapılmıştır. Avrupa sosyal şartı ile düzenlenen hak ve özgürlükler şöyle sıralanabilir; çalışma hakkı, adil, güvenli ve

²³⁹ Kepenekçi, *a.g.e.*, 25.

²⁴⁰ Akal, *a.g.e.*, 67.

²⁴¹ Mathieu, *a.g.e.*, 72; Akal, *a.g.e.*, 71 – 72.

sağlıklı çalışma koşullarına sahip olma hakkı, adil ücret hakkı, fazla mesaide ek ücret hakkı, işe son verilmeden önce makul sürede bildirme hakkı, çalışan ve işverenlerin örgütlenme özgürlüğü, çalışanların ve işverenlerin toplu pazarlık hakkı, çocuk ve gençlerin özel korunma hakkı, çalışan gençlerin ve çırakların adil ücret hakkı, çalışan kadınlara özel korunma hakkı, hamile kadınların özel korunma hakkı, herkesin mesleğe yöneltme hakkı, herkesin mesleki eğitim hakkı, herkese sağlık hakkı, çalışanların ve baktıklarının sosyal güvenlik hakkı, imkanı olmayanların sosyal yardım ve sağlık yardım alma hakkı, sosyal refah hizmetlerinden yararlanma hakkı, özgürlüklerle ilgili haklar, ailenin korunması hakkı, çocuk ve gençlerin korunması hakkı, diğer ülkelerde iş bulma hakkı, çalışan göçmenlerin ve ailelerinin korunma ve yardım hakkı.²⁴²

Avrupa Sosyal Şartı ilgili devletlere bazı yükümlülükler de yüklemektedir. Çalışma koşullarının iyileştirilmesi istihdam olanaklarının genişletilmesi, çalışma saatlerinin makul ölçüde düzenlenmesi, işveren ve çalışan görüşmelerini teşvik, kadınlarla ilgili düzenlemeler v.b. pek çok yükümlülük getirilmiştir. İlgili ülkeleri denetleme görevi yürüten “Bağımsız Uzmanlar Komitesi” uzman kişilerden oluşmaktadır. Devletin hazırladığı raporlar uzmanlar kurulu tarafından incelenir. Gerekirse ilgili devlete sorular sorulur. Uzman kurulun incelemeleri doğrultusunda bulunan eksiklik ve aksaklıklar ilgili devlete bildirilir. Devletlerde bunu dikkate alır ve düzenlemeler yaparlar.²⁴³

3.2.2.9. Helsinki Nihâi Senedi

1975’te kabul edilen ve diğer adı Helsinki Son Belgesi olan belgeye göre; ülkeler hak ve ödevlere göre davranmayı kabul eder. İnsan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterir ve ayırım gözetmezler, azınlıkların yasa önündeki eşitlik haklarına saygı gösterirler. Milletlerarası antlaşmalarda insan hakları ile ilgili yükümlülükleri yerine getirirler.²⁴⁴

²⁴² Mathieu, *a.g.e.*, 86 – 87; Akal, *a.g.e.*, 73 – 74 – 75; Cemal Demir, *a.g.e.*, 293 – 312.

²⁴³ Akal, *a.g.e.*, 77 – 78.

²⁴⁴ Doğan, *a.g.e.*, 281 – 282.

3.2.2.10. Paris Şartı

21 Kasım 1990 tarihinde kabul edilen ve tam adı Avrupa Geleceği için Paris Şartı olan belgeye göre, Avrupa’da insan hakları, demokrasi, hukuk devleti ve barışa dayalı yeni bir dönemin başladığı ilan edilmiştir. Bu belgede insanların doğuştan sahip olduğu vazgeçilmez, dokunulmaz ve devredilmez haklarının olduğu belirtilerek; devletlerin birincil sorumluluğunun bunları korumak ve geliştirmek olduğu ortaya konur. İnsan haklarına saygı ve işlerlik kazandırılmasının özgürlük ve barışın temeli olduğu da belirtilmiştir. Belgede temel hak ve hürriyetleri oluşturan klasik haklar (koruyucu hak ve ödevler), isteme hakları (Sosyal ve iktisadi hak ve ödevler), katılma hak ve özgürlükleri (siyasi hak ve ödevler) güvence altına alınmış, azınlıklarla ilgili hakların korunacağı belirtilmiştir. Hakların ihlali durumunda ise tüm ülkelerin ulusal ve uluslararası alanda her türlü etkin çareye başvurmaları istenmiştir.²⁴⁵

Bunlar dışında oluşturulan bazı sözleşmeler şunlardır:

Gözden geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı (1996)

Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı (1992)

Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşmesi (1995)

Avrupa Kıtası dışında Amerika ve Afrika’da da insan haklarını korumak için kurulan örgütler ve yayınlanan belgeler mevcuttur. Belgelerden bazıları şunlardır:

Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi (1948)

Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (1969)

Amerikalılar Arası İşkencenin Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi (1985)

Kadınlara Karşı Şiddetin Önlenmesi, Cezalandırılması ve ortadan Kaldırılmasına Dair Amerikalılar Arası Sözleşme (1994)

Afrika İnsan Hakları Şartı (1981)

Temel hak ve hürriyetlerin uluslararası alanda çeşitli belge, sözleşme ve metinlerle güvence altına alınması, özellikle 20. yüzyılda insanlığın uğradığı yıkım ve felaketlerin bir sonucudur. 20. yy’ ın ilk yarısında meydana gelen 1. ve 2. Dünya Savaşları gelişen silah ve savaş teknolojisi sayesinde milyonlarca insanın ölmesiyle

²⁴⁵ Doğan, *a.g.e.*, 281; Cafer Demir, *a.g.e.*, 368 – 369.

sonuçlanmıştır. Bu yıkım ve felaketler, dünya genelinde barışı sağlayacak bazı kuruluşlara ve bağlayıcı sözleşmelere ihtiyaç duyulmasını gerektirmiştir.

18. yüzyılda Amerika’da ve Avrupa’da yayınlanan yurttaşlık ve hak belgelerini bu alanlarda mihenk taşı olarak görme gibi bir yanılgıya kapılmamak gerekir. Çünkü bu belgelerden asırlarca önce temel hak ve hürriyetleri koruyucu girişimlerde bulunulmuş, antlaşmalar yapılmış ve dini metinlerde de bu konu genişçe yer bulmuştur. İlahi kitaplarda ve peygamberlerin yaşamlarında hak ve özgürlükleri koruyucu örneklerle rastlanabilir. Ayrıca filozofların ve aydınlarında insan hakları ile ilgili olarak asırlar sonrasına bile ışık tutacak görüş ve düşünceleri vardır.

Günümüzde ismini söylemekte zorlandığımız yüzlerce belge olmasına karşın, bu belgelere uyma konusunda özellikle büyük devletlerin pervasızca hareket ettikleri görülmektedir. Bu devletler, hukukun gücüne göre hareket etmeyip, güçlerinden doğan bir hukuk icat ederek, evrensel hak ve hürriyetleri hiçe saymaktadırlar. Kendilerince kategorize ettikleri dünya siteminde, 2. ve 3. dünya ülkeleri üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunabilmektedirler. Böyle bir durum ise korkunç sonuçlar doğurur. Hali hazırda uygulanan haklar sistemi, büyük devletlerin politikaları sonucu güvenilirliğini yitirmiş ve şüpheyile bakılır hale gelmiştir. Dünyada yaşanan kaos ve bunalımların altında da bu durum yatmaktadır.

BÖLÜM IV

4. BULGULAR ve YORUM

4.1. TÜRK ANAYASALARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Türk Anayasalarında Temel Hak ve Hürriyetler konusuna girmeden önce devlet ve anayasa kavramlarını kısaca ele almak gerekir.

İnsan toplumlarında yönetenler – yönetilenler farklılaşmasının meydana gelmesi ile beraber, devlet olgusu ortaya çıkmıştır. Nüfusun artması sonucu ortaya çıkan kargaşa ve düzensizlik durumu karşısında insanlar kendilerini güvence altına almak ve haklarını koruyabilmek için, insanüstü bir güç olarak devlete ihtiyaç duymuşlardır.²⁴⁶

Devlet, en geniş anlamda, başkalarıyla siyasi bir dirlik oluşturacak şekilde insanların örgütlenmesidir. Bu anlamda devlet, başka gruplar ve kurumlarla kişilerin kendisine tabi olduğu, bütün bir toplum için karar almaya yetkili kurumlar bütününe işaret eder.²⁴⁷

Tarihin akışı içerisinde insan ihtiyaçları sonucu ortaya çıkan en önemli oluşumlardan biri de devlet denilen gelişmiş hizmet organizasyonudur. İlk insandan günümüze yaşanan tecrübelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kalabalıklaşıp çoğalan toplumlar, karmaşa ve düzensizliği önlemek için çaba göstermiş, bu çabalar devleti doğurmuştur.

Devlet hangi açıdan ele alınırsa alınsın, hangi yönden tahlil edilirse edilsin şu sonuca varılır: Devlet, insanın ve toplumun hayrına bir oluşumdur. Tüm devlet teorileri, anlayışları bu filtreden geçirilerek anlamlandırılmalıdır.²⁴⁸

Anayasa ise, devletin temel kuruluş ve örgütlenmesi ile bireylerin hak ve özgürlüklerini düzenleyen temel kanundur. Yapılış amacı, devletin temel kuruluşu ile ilgili yazılı ve yazısız bütün kuralları dağınıklıktan kurtarıp, tek metin halinde

²⁴⁶ Çeçen, *a.g.e.*, 93.

²⁴⁷ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Ankara, 2001, 289.

²⁴⁸ Tozlu, *a.g.e.*, 151.

kaynaştırmak, ahenkli ve tutarlı bir bütün meydana getirmektir. Bu eğilim köklerini akılcılık anlayışından alır ve bu anlayışı benimseyen insanlar, anayasayı toplum ile kendileri arasında yapılan ve karşılıklı hak ve ödevleri belirleyen bir sözleşme olarak görürler. Çünkü kanunlara ve yönetmeliklere üstün bir hukuk belgesi olarak Anayasanın kamu, yetkililerini bağlayacağı ve bireylere de bir güven getireceği düşünülür.²⁴⁹

Hukuk devletlerinde, toplumu oluşturan insanların üzerinde düşünce birliğine vardıkları bir anayasa ve buna bağlı bir düzen olması gerekir. Devletin tüm organları ve bu organların işleyiş düzenleri, temel hak ve özgürlükler anayasa ile belli bir düzene bağlanır ve böylelikle halkın görüş ve isteklerine uygun bir durum ortaya çıkar.²⁵⁰

Anayasa, kanunların kendisinden üretildiği bir kaynak olmayıp, esas itibariyle siyasal alana ilişkindir. İnsan hakları ile devlet örgütlenmesinin dayandığı ilkeleri gösterir. Anayasanın amacı yönetenlerin olası tecavüzlerine karşı halkın hukukunu korumaktır.²⁵¹

Anayasacılık düşüncesinin özü, devlet iktidarının kapsam, nitelik ve kullanımı bakımından yazılı bir anayasa ile sınırlandırılmasıdır. Anayasal bir devlette; temel haklar anayasal olarak korunup güvence altına alınır, devlet iktidarının kullanımı belli kurallara bağlanır, devletin temel işlevleri belli organlar arasında paylaşılır ve bütün bunların nihaî güvencesi olarak bağımsız mahkemeler kurulur.²⁵²

Anayasalar ile ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Tarihin her döneminde yazılı metinlerle, anayasalarla uygulamalar arasında büyük boşluklar görülmüştür. İktidarlar her ne kadar rejimlerin özelliklerini yazılı metinlere dayasalar da gerçekte uygulamaları çok farklıdır. Bu yüzden Duverger, “hukukla olay, yasaların metniyle ruhu, mevzuatla uygulama arasındaki boşluk giderek büyümektedir. Gerçekte dünyadaki anayasaların birçoğu göstermelidir. Tanımını yaptıkları rejimin yürürlükteki rejimle hiçbir ilgisi yoktur; üstelik bu anayasalar rejimi gizleyen birer

²⁴⁹ Doğan, *a.g.e.*, 212.

²⁵⁰ Çeçen, *a.g.e.*, 107.

²⁵¹ Mustafa Erdoğan, *a.g.e.*, 3.

²⁵² Mustafa Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, 119.

paravan görevi yaparlar.”²⁵³ demektir. Bu görüş tarihsel süreç içerisinde anayasalar ile yapılan uygulamalar arasında paralellikten ziyade çelişkiler olduğunu ortaya koymaktadır.

Devlet ve anayasaya ilişkin bu belirlemelerden sonra, Türk Anayasalarında temel hak ve hürriyetler konusunun nasıl ele alındığını irdelemeğe çalışalım;

4.1.1. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Bu bölümde İslamiyet’in kabulünden önceki Türk toplumu ile Osmanlı devletinin Sened-i İttifaka kadar olan dönemi, Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I.Meşrutiyet, II.Meşrutiyet Dönemleri ele alınacaktır.

4.1.1.1. ESKİ TÜRKLERDE TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Türk tarihi incelendiği vakit her toplumda olduğu gibi, adı insan hakları olarak ifade edilmemiş olsa bile, bazı düzenlemeler olduğu görülür. Örneğin Orta Asya Türk Tarihi incelenirse, Töre adı verilen, devlet ile halk arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların var olduğu görülür. Türk devletlerinde o dönemde devletin tebaası, yani halk, hak ve hürriyetlerini isteme ve bunu yöneticilerden bekleme hakkına sahipti. Türk tarihinde halkın bu talepleri, amme (kamu) hukukunu, hükümdarın vazifelerini belirleyen ve cezai hükümleri ile dikkati çeken törenin tatbiki ile yerine getiriliyordu. Aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukuki – sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden umumiyetle “kanun” manasına alınan Töre (törü), eski Türk sosyal hayatını düzenleyen “mecburi” kaideler bütünüdür. Orhun Kitabeleri’nde Töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun 6’sında il ile birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de yine il ile alakası açıkça belirir. Bu da gösteriyor ki Türk devletinin kuruluşunda keyfilik ve başıboşluktan ziyade, özel kanunlara (töre hükümleri) tabi olma durumu vardır. Devletin varlığı,

²⁵³ Tozlu, *a.g.e.*, 148.

Törenin varlığına bağlıydı. Hatta hakan ailesi ile, ileri gelen idarecileri Museviliği kabul eden Hazar Türkleri'nde bile, hukuk işleri Hahamlık esaslarına göre değil, Töre hükümlerine göre düzenleniyordu. Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Bir sosyal – hukuki normlar toplamı olarak Töre, çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Bu suretle hayatîyetini sirayet ettirdiği türlü şartlar içinde sürekli etkinliğini koruyordu. Devletlerin teorilerle değil, fakat sosyal gerçeklere uygun şekilde idare edilebileceğini çoktan anlamış olan Türk hükümdarları yerine ve zamanın icatlarına göre ve “meclis”lerin tasvibi alınmak üzere, töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı. Yani Töre statik (durağan) değil, dinamik bir yapıda idi. Bununla beraber Törenin anayasa hükmünde, değişmez prensipleri vardı ki, bunlar Kutadgu Bilig'deki kayıtlardan tespit edildiği kadarı ile şunlardan ibaretti: *Könilik (âdalet)*, *Uz'luk (iyilik, faydalılık)*, *Tüz'lük (eşitlik)* ve *Kişilik (insanlık, üniversalılık)*.²⁵⁴

Eski Türklerde idareci, hakan Töre'nin üzerine çıkamaz. Töre fertlerde olduğu gibi, “hakan”da da içselleşmiştir. Töre kutsaldır. Nizamın omurgasıdır. Yazılı olmayan prensipleri, ilişkileri tanzim ruhudur. Tüm topluma sinmiştir. Devletten de öncedir. Bu yüzden “Töre”ye uyulmak mecburiyeti vardır. Uyulmazsa il (devlet)'in dağılacağı, yok olacağı inancı vicdanlarda yer etmiştir. Bu durumda “Töre” kanuniliğin de esasıdır. Bütün bu ruh hali ve yapılanım, egemenliği sınırlar. Yönetimin “Hakan”dan başlayarak keyfilliğini, sapkınlığını önler.²⁵⁵ Bu durumda, Töre ile keyfîlik önlenir, egemenlik sınırlanır ve insan hakları bakımından önemli güvenceler getirilir.

İslâmiyet'in kabulü ile başlayan Türk – İslâm Tarihi döneminde insan haklarına ilişkin kavramlar, hem Töreden hem de İslâm Dini'nin buyruklarından kaynaklanıyordu. İslâm'da insan hakları kavramı, “Eşref-i Mahlukat” tabiri ile dile getirilir. “Yaratılanların en şerefli” olarak nitelendirilen insan, bu nedenle öteki varlıklardan ayrılır ve şerefli olmasından dolayı, bazı haklara sahip olur.

²⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 7. Baskı, İstanbul, 1991, 233 – 234 – 235.

²⁵⁵ Aktaran: Tozlu, *a.g.e.*, 150.

4.1.1.2. OSMANLI DEVLETİNDE TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Osmanlı tarihi iyi incelenirse kuruluş, yükselme ve diğer dönemlerde insan haklarına ve insanlığın gelişimine dair pek çok olumlu örneğe ve uygulamalara rastlanabilir. Temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi konusunda Sened-i İttifak'tan önceki dönemden ziyade, ağırlıklı olarak Sened-i İttifak sonrasındaki gelişmeler ele alınacaktır. Bunun temel nedeni Arsel'inde²⁵⁶ değindiği gibi “devlet iktidarını sınırlandırmayı amaçlayan bir girişim olarak, Sened-i İttifak'ın Türk tarihinde ilk anayasal belge” olmasıdır. Temel hak ve hürriyetlerin gelişimini ilk anayasal belge olma niteliğini taşıyan Sened-i İttifak'tan başlatmak genel bir temayüldür. Ancak bu durum, Sened-i İttifaktan (1808) önce Osmanlı Devleti'nde insan hakları olmadığı anlamına gelmez. İnsana ve onun hak ve hürriyetlerine olan saygının tarihi gelişimi açısından, Batı ile Doğu ve daha doğrusu Osmanlı devleti ile diğer çağdaşı olan devletlerin durumu birbirinden tamamen farklıdır. Kamu hukuku kitaplarında anlatılan ve öğretilen, insanların hak ve hürriyetlerine ait gelişmeler ve hatta 1215 Magna Carta ile 1789 Fransız İhtilali'nin bu açıdan arz ettiği önem, sadece Osmanlı Devleti dışındaki ve daha doğrusu İslâm ülkeleri dışındaki devletler açısından doğrudur. Bazı iddiaların tersine, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, 1856 tarihli Islahat Fermanı ve 1876 tarihli Kanun-î esasi, insana ait hak ve hürriyetleri ilk defa kabul etmemiş, eskiden beri varolan hak ve hürriyetleri sadece yazılı hale getirmiştir. Özellikle Yükselme Devrinde, Osmanlı padişahlarının hukuka karşı duydukları saygıları ve adaleti icradaki titizlikleri, inkâr edilemez tarihi bir gerçektir.²⁵⁷

²⁵⁶ İlhan Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Ankara, 1965, 17.

²⁵⁷ Ahmet Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999, 402.

4.1.1.2.1. Senedi İttifak Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde hukuk sistemi iki kaynağa dayanmaktadır. Birincisi şer'i hukuk denilen ve kaynağını İslam Dini'nden alan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanların hepsine yansıtılabilen kurallar bütünüdür. İkincisi ise kaynağını Türk Tarihi'nden ve fethedilen bölgelerin akla yatkın kaidelerinden alan örfi hukuktur. Osmanlıların çıkarmış oldukları kanunnâmelerde şer'i ve örfi kanunlar birlikte kullanmıştır.²⁵⁸ Hukuk işlerinden kadı verilen ve sıkı bir fıkıh (İslâm hukuku) eğitimi görmüş kimseler sorumluydu. Osmanlı vatandaşları, kadıların vermiş olduğu hükümler ile ilgili temyiz başvurularını kazasker, divan veya bizzat padişahın kendisine yapabilirlerdir.²⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde insana Allah'ın mahluku, muhterem ve aziz bir varlık olarak bakılır. Yunus Emre'nin "Yaratılanı severiz, yaratandan ötürü" şeklindeki şiarı, özellikle Yükselme Devri'nde açık bir şekilde Osmanlı Devleti'nde hakim olan dünya görüşünü yansıtan bir şiardır. Osmanlı Devleti'nde insan bir yana, hayvan hakları ile ilgili belgelere bile rastlamak mümkündür. Buna örnek olarak II. Bayezit döneminde 1502 yılında yapılmış İstanbul Belediye Kanunnamesi gösterilebilir.²⁶⁰ Hayvanların hukukuna bile tecavüzü yasaklayan bir idareye sahip olan Osmanlı Devleti'nin, insanların şahsi kusurlarından kaynaklanan suiistimaller dışında insanların hak ve hürriyetlerine müdahalede bulunması düşük bir olasılıktır.²⁶¹

Osmanlı tarihinde hukuksal anlamda ortaya çıkan boşlukların giderilmesi için pek çok kanunnâme çıkarılmıştır. Bu kanunnâmeler ile sosyal, siyasal ve ekonomik yaşama ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu kanunnâmelere örnek olarak Fatih Kanunnâmesi ve Kanuni Sultan Süleyman kanunnâmesi gösterilebilir. Bu kanunnâmeler temel hak ve hürriyetlerin korunmasına ilişkin düzenlemelerde içermektedir. Örneğin Fatih Kanunnâmesi'nde adam öldürmek yasaklanarak yaşama

²⁵⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi XIII. Cilt, 390-391.

²⁵⁹ Fethi Gedikli "Türklerde Hukuk", Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2005, 226.

²⁶⁰ "...Ve ayağı yaramaz bargiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin göreler. Ve ağır yük urmayalar; zira dilsüz canavardır. Her kangısında eksik bulunursa, sahibine tamam etdüre. Etmeyenin ve eslemeyenin gereği gibi hakkından gele", "fil – cümle bu zikr olunanlardan gayrı her ne kim Allahu Teala yaratmıştır, hepsinin hukukunu muhtesip görüp gözetse gerektir, şer'i hüküm vardır."

²⁶¹ Akgündüz, a.g.e., 404.

hakkı, kişilere yönelik saldırılar engellenerek kişi dokunulmazlığı, hırsızlık yasaklanarak mal güvencesi sağlanmaya çalışılmıştır.²⁶²

Osmanlı hukukunda temel hak ve hürriyetler fikri, modern siyasi düşünce fikrinin geçirdiği safhaları yaşamamıştır. Zira İslâm hukukunun kabul ettiği hak ve hürriyetler başlangıçtan beri vardır ve tabii haktır. Osmanlı Devleti’nde düşünce özgürlüğü, mülkiyet hakkı, siyasal hak ve özgürlükler gibi bazı temel hak ve hürriyetlerin Batı tarzında gelişme göstermemesi, ülkenin sosyo – kültürel ve siyasi şartlarının farklılığı ile açıklanabilir. Örneğin Osmanlı Devlet’inde toprağın devletin malı sayılması ve hukuk sisteminin buna göre düzenlenmesi kişilerin mülkiyet edinmesine engel olmuştur.

İnsanın maddi, mânevî ve iktisadî varlığı üzerinde sahip olduğu haklara ve hürriyetlere “bireysel hak ve hürriyetler” diyoruz. İnsana ait bu hak ve hürriyetler, kişinin güvenliği ilkesi ile birlikte yürürler ve birbirlerini tamamlarlar. Batı’da bireysel hak ve hürriyetlerin gündeme gelmesi için, kişiyi haksız olarak tutuklamaya karşı koruma amacını güden XVIII yy’a ait belgeleri beklemek gerekir. İnsan hayatının, sağlığının, vücudunun korunması, namus ve şerefının muhafazası, özel hayatın gizliliklerinin gözetilmesi vb. bireysel haklar, Batı hukuk sistemlerinde ancak 19. yy.’da gündeme gelmeye başlamıştır. İlk defa konuyla ilgili hüküm ihtiva eden İsviçre Medeni Kanunu dahi 1912 tarihlidir. Osmanlı Devleti’nde ise Kur’an-ı Kerim’in “bir masumun hayatı ve kanı, bütün insanlık için dahi feda edilemez” düsturu ve Hz. Peygamberin İslâm’ın ilk haklar ve hürriyetler bildirisi demek olan Veda Hutbesi’nde ifade ettiği “*Ey insanlar! Bu günleriniz nasıl mukaddes, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ve üzerinde bulunduğunuz şu belde nasıl mukaddes bir belde ise, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyle mukaddestir, dokunulmazdır ve her türlü tecavüzden korunmuştur.*” şeklinde emirleri esas alınarak insana ait hak ve hürriyetler tanzim olunmuştur. Yukarıda Fatih Kanunnâmesi’nde görüldüğü gibi bu hak ve hürriyetlerin nasıl düzenlendiğini kanunnâmelerin maddeleri ve fıkıh kitaplarındaki şer’i hükümler arasında görmek mümkün olduğu gibi, eski mahkeme kararları demek olan şer’iye sicillerinde de çokça görmek mümkündür.²⁶³

²⁶² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XIII. Cilt, 392-395.

²⁶³ Akgündüz, *a.g.e.*, 403 – 404.

4.1.1.2.2. Sened-i İttifak

Osmanlı açısından 19. yy zorluklarla dolu bir yüzyıldır. Üç kıtaya hükmeden Cihan İmparatorluğu, eski gücünden çok şey kaybetmiş art arda gelen yenilgiler sonucunda devletin eski gücüne varması için çareler aranmaya başlanmıştır. Bunun sonucundan Osmanlı Devleti'nde ıslahat yapma fikri ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın ıslahatçı padişahlarından 3. Selim'in tahttan indirilmesi ve kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) ordusunun dağıtılması 19. yy'ın ilk çeyreğinde gerçekleşen önemli olaylardır. III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra onun tarafını tutanlar Alemdar Mustafa Paşa liderliğinde bir araya gelerek, padişahı tekrar başa geçirmeye çalışılsa da, padişah yeniçerilerce katledildi. Bunun üzerine Alemdar ve taraftarlarının desteği ile II. Mahmut tahta çıktı. II. Mahmut'un ilk dönemlerinde Alemdar Mustafa Paşa ve taraftarları asıl siyasi güç haline geldiler.²⁶⁴ Bu durum Osmanlı padişahı II. Mahmut'u rahatsız etmiş ve yeniçerilerin ayaklanarak Alemdar Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırmalarına müdahale etmemiştir.

Alemdar Mustafa Paşa, taşrada bulunan ve yarı bağımsız hareket eden ayan ve hanedanları kontrol altına almak durumunda idi. Ülkede merkezi birlik ve otoriteyi kurmak, reformlara yeniden başlayabilmek için ayan ve hanedanları itaat altına almak gerekliydi. Bunun karşılığında bunlara birtakım güvenceler vermek amacıyla "Hükümetin tayin ettiği ayanlar ile mukavele yapmaya" karar verdi.²⁶⁵ Bir anlamda Sened-i İttifak zorunluluklar sonucu doğmuş bir belgedir. II. Mahmud, III. Selim'in akıbetine uğramamak için kendini sağlama alma ihtiyacı duymuştur. Bu nedenle istemediği halde Ayanlar ile bir mukavele yapmıştır.

Alemdar'ın çağrısı ile yapılan toplantıya ayanların pek çoğu bağımsızlıklarının sınırlanacağını düşünerek katılmamışlardır. Toplantıya katılanların sadece bir kısmı "Sened-i İttifak" adı verilen protokolü imzalayıp mühürlemişlerdir.

Sened-i İttifak padişah ile ayanların karşılıklı olarak yapması gerekenleri belirten bir belge olmasına rağmen, temel hak ve hürriyetleri ilgilendiren bazı

²⁶⁴ Karal, *a.g.e.*, 87 – 89.

²⁶⁵ Aktaran: Tanör, *a.g.e.*, 42.

maddeleri de içermektedir. Sened-i İttifak'ta hukuki anlamda genel kazanımlar, yönetici kullar ve reaya (halk) ile ilgili güvencelerdir. Bunlar; sadrazamın keyfi eylemlerinin yasaklanması (şart 4), yoksulların ve reayanın korunması, vergilerin haksız ve ezici olmaması (şart 7), reayaya zulmün yasaklanması (şart 5 ve 7), suç işlenmesi durumunda soruşturma yapılmadan ceza verilmemesi, cezaların suça göre sadrazam tarafından verilmesi (şart 8), ayaklanan kişilerin de soruşturma yapılmadan idam edilmemesi (şart 6) gibi noktalarda belirir.²⁶⁶

Sened-i İttifak incelendiğinde sadece merkez ve taşrayı ilgilendiren kazanımlardan ziyade, geneli ve kamuyu ilgilendiren kazanımların olduğu görülür. Genel kazanımlar diyebileceğimiz keyfiliğin yasaklanması, kişi dokunulmazlığı, suçlarda ve cezalarda yasallık ilkesinin aranması gibi kazanımlar, gözden kaçırılmayacak derecede önemlidir.²⁶⁷

Sened-i İttifak'ın yukarıda belirtilen şartlarını incelediğimizde, kişi dokunulmazlığı, kişi hürriyeti ve güvenliği, konut dokunulmazlığı, hak arama hürriyeti, cezaların kanunsal ve kişisel olması, ispat halkı, zorlama yasağı gibi modern anlamda anayasalarda yer bulmuş haklar ile paralellik gösterdiği görülecektir. Örneğin soruşturma yapılmadan ceza verilmesi, kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgilidir. Yine cezaların suça göre olması da kanunsal ve kişisel olduğunu gösterir. Vergilerin haksız ve ezici olmaması sosyal ve ekonomik hakları anımsatır. Ayaklanan kişilere soruşturma yapılmadan ceza verilmemesi maddesi yaşama hakkını güvenceye alır.

Sened-i İttifak, tarihimizde merkezi otoritenin iktidarının sınırlandırılması bakımından olumlu bir ilerleme sayılır. Anayasalı devlet rejimine geçişte önemli aşamalardan biri olarak görülür.²⁶⁸ Direkt olarak modern bir insan hakları belgesi gibi değerlendirmek yanlış olsa da içeriği bakımından incelediğimizde insan haklarına uygun maddeler taşıdığı görülecektir.

Sened-i İttifak, başlı başına bir anayasa değildir. Padişahın yetkilerini kısıtlayan ilk belge olarak görülmesi de tartışılabilir. Çünkü padişah ülkeyi “şer’i ve

²⁶⁶ Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu”, *BELLETEN*, XXVII – 112, Ankara, 1964, 607.

²⁶⁷ Tanör, *a.g.e.*, 47.

²⁶⁸ Yavuz Adaban – Bahri Savcı, *Türkiye’de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, 1959, 19.

örfi” kanunlara göre idare ettiğinden zaten sınırlanmış ve bu kanunlar tarafından kontrol edilen bir yetkisi vardır. Bunun dışında kalan yaklaşımlar, yani Sened-i İttifak’ı “Monarşinin yetkilerinin kısıtlandığı ilk belge” olarak gören yaklaşımlar ise Türk kültürüne yabancı olan “Batılı hak modeli” ile ilgili yaklaşımlardır. Bu hak modeli İngiltere’deki Magna Carta ile Sened-i İttifak’ı aynı kefeye koyarak, İngiltere ve Osmanlı Devleti’ndeki sosyal, siyasal ve kültürel yapının farklılığını göz ardı etmektedir. İngiltere kralının sınırsız yetkileri, Osmanlı padişahında sınırlanmış ve padişah bu sınırlayıcılara göre hareket etmiştir.

II. Mahmud dönemi, Osmanlı dağılma ve parçalanma dönemi içerisinde siyasi, hukuki, sosyal, kültürel alanlarda pek çok ıslahatın yapıldığı, hatta yenilikçiliğinden dolayı, II. Mahmud’un “Gavur Padişah” olarak adlandırıldığı bir dönemdir. Bu dönemde sosyal ve hukuksal anlamda yapılan yeniliklere günümüz bakış açısı ile bakılırsa, söz konusu yeniliklerin insan hakları bakımından olumlu sonuçlara zemin hazırladığı sonucuna varılabilir.

II. Mahmud döneminde yönetici zümrenin seçimi noktasında yeni bir uygulama başlatılır. Yani sadrazamlığa ve diğer mevkilere sarayda yetiştirilen köleler veya devşirmeler değil de, halk arasında yetişmiş, yabancı dil bilen kişiler atanmaya başlanır. Müsadere* usulünün kaldırılması da bunların görev güvenceleri ve kişisel güvenlikleri açısından ileri bir adımdır ve kuşkusuz bu durum yönetilenlerin de yararına olan bir uygulamadır. Yine aynı dönemde Memurine Mahsus Ceza Kanunu, memurların işleyebilecekleri suçları ve bunların cezalarını saymakta, kanunsuz ceza verilmeyeceğini ve keyfi cezaların kaldırıldığını açıklamaktadır.²⁶⁹

Devlet – toplum ilişkilerinin gelişimi açısından bu dönemin diğer önemli bir özelliği, mülkiyet hakkı ile din - vicdan özgürlüğü ve eşitlik alanında getirilen yeniliklerdir. Örneğin Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra devlet hizmetinde bulunmuş kişilerin mallarına el konması (Müsadere usulü) kaldırılarak bunların mülkiyet ve miras haklarına güvence getirilmesi, hukuki ve ekonomik durumlarının düzeltilmesi gibi.²⁷⁰ Öte yandan uyruklar arasında din ve mezhep farkları nedeniyle

* Müsadere: Ölen yöneticinin mallarına devletin el koyması usulü.

²⁶⁹ Karal, *a.g.e.*, VII, 285 – 280.

²⁷⁰ Üçok –Mumcu, *a.g.e.*, 306 – 309.

ayrım yapılmaması ilkesinin benimsenmesi de din ve vicdan özgürlüğü ve eşitlik yolunda ilerlendiğini gösterir. Bu da gösteriyor ki, bu dönemde bazı hak ve özgürlükler güvence altına alınmıştır (Mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü).

Bazı tarihçiler bu dönemi bir yüzyıl kadar sonra kurulacak Cumhuriyet rejiminin ilk aşaması olarak görür. II. Mahmud'u Atatürk'e benzetirler.²⁷¹ Çünkü bu dönemde yönetilenler reaya olmaktan çıkıp “halk” olmuş, kapıkulluğu kalkmış “sivil bürokrasi” oluşturulmuştur.

4.1.1.2.3. Tanzimat Fermanı

Tanzimat Fermanı, Osmanlı'nın yoğun olarak çalkantılar yaşadığı bir dönemde yapılmıştır. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanına müteakip, Osmanlı Devleti büyük devletlerin denge politikaları arasında sıkışıp kalmış; Padişah Abdülmecit'in girişimi ile Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde büyükelçilik yapmış olan Mustafa Reşit Paşa'yı ıslahat yapması için görevlendirilmiştir. Mustafa Reşit Paşa Avrupa'yı yakından tanıyan, Avrupa'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını bilen bir devlet adamıdır, hazırlamış olduğu ferman Gülhane Park'ında okunduğu için “Gülhane Hatt-ı Humayunu” da denir. İşte Gülhane Hattı Humayunu ile başlayan bu döneme, “Tanzimat Dönemi (1839-1876)” denilmektedir. Tanzimat Fermanı'nın hazırlanması Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyabilmek, Avrupalı Devletlerin desteğini sağlamak, azınlıkların kanun önünde Müslümanlar ile eşit olduğunu göstererek, azınlık isyanlarını önlemek amaçlarını taşır. Yani yapılış aşamasında halktan gelen bir talepten ziyade, devletin içinde bulunduğu iç ve dış sorunlar etkili olmuştur.

Müslüman olmayanlar, “Millet Sistemi”nin de sağladığı bazı korunaklar sayesinde dinsel özgürlüklerinden yararlanıyorlardı, bunların şer'î hükümlerden dolayı, Müslümanlarla yasa önünde eşitlik hakları yoktu. Ayrıca günlük yaşamda da birtakım küçültücü muamelelerle (gavur, zımni gibi lakaplar) karşılaşıyorlardı. Yasa

²⁷¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, 128 – 150 – 154 – 172.

önünde eşitlikten kasıt, şer'î hukukta Müslüman ve Hristiyanların eşit sayılmamasıdır.

Devlette meydana gelen bozulmanın bir yansıması olarak ortaya çıkan yozlaşmış yöneticiler, köylünün ürün fazlasına el koyduğundan, köylü ihtiyacından fazlasını üretmiyordu. Yönetimin uyguladığı tekel ve müsadere (zoralm) köylü üzerinde bir başka baskı unsurudur. Vergiler ağır ve keyfidir. Vergiler iltizam usulü ile kiralandığı için mültezimler keyfi davranışlar ile halkı sömürüyor, angarya uygulaması gibi ilkelikler yapıyordu. Tüm bu olumsuz uygulamaların nedeni 17. yy itibarıyla devletin kendini yenileyememesi ve geçmişte başarıyla uyguladığı ekonomik, sosyal ve siyasal sistemi zamanın gelişmelerine uyarlayamamasıdır.²⁷²

Kişilerin askerlik hizmetine alınmasında keyfilik, ordunun halka ve silah altındakilere karşı muamelelerinde zorbalık egemendi. Yalnız Müslümanlar askerlik yapar, diğerleri de bir vergi (cizye) karşılığında bundan ayrı tutulurdu. Müslümanların hepsi askerlik yapmazdı, askere alınma, zamana ve ihtiyaca göre keyfi ve zorbaca usullerle yürütülüyordu. Askerlik yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra 15 yıl olarak belirlenmiş, sonra da 7 yıla indirilmiştir. III. Selim dönemi askeri reformlarına karşın Osmanlı orduları isyancı köylüleri “esir” alıyor, köle olarak kullanıyor ve satabiliyordu.²⁷³

İçinde bulunduğu iç ve dış koşullar Osmanlı Devleti’ni dağılma ve parçalanma sürecine sokmuş, devletin merkezinde meydana gelen yozlaşma ve bozulma taşra ve eyaletlere de aksetmiştir. Geçmişte üç kıtaya adaletle hükmeden dünyanın en etkili gücü konumundaki “Devlet-i Ebed Müddet”, bu dönemde varlığını büyük devletlerin birbirleriyle olan denge politikalarına dayandırmıştır

Osmanlı Devleti’nin içte ve dışta yaşadığı kötü dönemin atlatılması yönünde çözümler üreten kişilerden birisi de Paris ve Londra gibi Avrupa’nın önemli başkentlerinde büyükelçilik yapmış Mustafa Reşit Paşa’dır. Mustafa Reşit Paşa’ya göre, Osmanlı Devleti’nin geri kalmasının nedeni eski tarz yönetimi devam ettirmesinden ileri geliyordu. Avrupa’daki parlamenter sistemi görmüş ve mutlakiyet yönetiminin sınırlandırılması gerektiğine inanmıştı. Ülkenin kurtuluşunun ve

²⁷² Tanör, a.g.e., 76.

²⁷³ Karal, a.g.e., V. 200; a.y., a.g.e., IV, 188 – 199 – 274.

düzelmesinin geniş çaplı reformlar yapılması ile gerçekleşeceğini düşünüyordu. Ayrıca başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin de reformlar karşılığında Osmanlı Devleti'ni destekleyeceklerine dair söz almıştı. Avrupa devletlerin bu dönemde üzerinde durduğu asıl mesele Osmanlı vatandaşı olan gayr-i müslimler ile Müslümanlar arasında, gayr-i Müslimler aleyhine olan dengesizliğin düzeltilmesi ve eşitliğin sağlanmasıdır.²⁷⁴

Tanzimat'ın görevi ilk olarak dağılma halindeki kitleleri yenilikler çevresinde toplamak, devlet faaliyetlerini hukuki güvence esasına dayayarak, düzeni ve merkezi gücü yeniden kurmaktır. Tanzimat'ın ikinci görevi ise bu toparlanmayı, kişi benliğini ezen sınırlamaları azaltarak ve bir “ferdi hürriyet sahası” yaratarak gerçekleştirmektir.²⁷⁵ Çünkü entegre olunmaya çalışılan Batı'daki uygulamalar bu yöndeydi.

1839 yılına kadar İslam hukukunun egemen olduğu ve boşlukların padişah kanunnâmeleri ile doldurulduğu Osmanlı hukuk sistemine ilk defa Tanzimat fermanı ile Batı hukukundan alıntılar yapılmaya başlanmıştır. Bu durumu ortaya çıkaran siyasal, ekonomik, sosyal ve hukuki nedenler vardır. Batılı devletler kendi hukuk sistemlerini Osmanlı'ya kabul yönünde zaman zaman baskı yapmışlar, Osmanlı devlet adamları Batı'daki hukuksal gelişmelerin etkisinde kalmışlar, Osmanlı ile Avrupa arasında yoğun ticari ilişkiler ortaya çıkmış ve bunların sonucunda da Batı hukukundan alıntılar yapılmıştır.²⁷⁶

Tanzimat Fermanı, Sened-i İttifak gibi şartlardan veya maddelerden oluşmamıştır. Tanzimat Fermanı ile bir yandan bir çok temel hak ve hürriyetler kabul edilmiş, diğer yandan devlet iktidarının kullanımı ve sınırlanması ile ilgili birçok ilke kabul edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda düzyazı ve karmaşık bir şekilde ele alınan hakları ve ilkeleri şu şekilde özetleyebiliriz:²⁷⁷

1- Mali Güce Göre Vergi Alınması (Her Ferdin Emlak ve Kudretine Göre Vergi Vermesi) İlkesi: Gelirlerin peşin para karşılığı kişilere devredilmesi anlamına

²⁷⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI. Cilt, 438-439.

²⁷⁵ Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanını Tahlili”, TANZİMAT, I, İstanbul, 1940, 33 – 34 – 45.

²⁷⁶ Gedikli, a.g.m., 237.

²⁷⁷ Bingöl, a.g.e., 28-29; www.anayasa.gen.tr.

gelen iltizam usulü kaldırılarak, mültezimlerin halkı ezdiği belirtilmiş ve herkesten mali gücüne göre vergi alınması ilkesi kabul edilmiştir.

2- Devlet Harcamalarının Kanuniliği İlkesi: Devlet giderlerinin yasal çerçeve içerisinde yapılması ilkesi benimsenmiştir.

3- Askere Almada Adalet İlkesi: Vatan savunması için askere gitmenin farize-i zimmet (halkın görevi) olduğu belirtilmiş. Ülkenin her bölgesinden eşit sayıda asker alınacağı ve askerlik süresinin ömür boyu değil, 4-5 yıl olacağı belirtilmiştir.

4- Ceza Yargılanmasına İlişkin Güvenceler: Suç işleyenlerin davaları kanunlara uygun olarak alenen görülecek ve bu şekilde yapılmış bir mahkemenin kararı olmadıkça hiç kimsenin idam edilemeyeceği belirtilmiştir. Kişilere yargılanma hakkı tanınmış, yargılanmadan kimseye ceza verilmemesi ilkesi getirilmiştir.

5- Can Güvenliği (Emniyet-i Can): Kişilerin can emniyeti tanınmış ve bu konuda yeni kanunlar yapılması gerektiği belirtilmiştir. Can güvenliğinin sağlanması için keyfi nedenlerle cezalandırılmama, adil ve açık yargılama, yargısız ceza verilmemesi ilkeleri benimsenmiştir.

6- Irz ve Namus Dokunulmazlığı (Mahfuziyet-i Irz ve Namus): Irz ve namus dokunulmazlığı tanınarak, hiç kimsenin bir başkasının ırz ve namusuna dokunmaması hükmü getirilmiştir. Aynı zamanda şeref ve haysiyet dokunulmazlığı da sağlanmıştır.

7- Mülkiyet Hakkı (Mahfuziyet-i Mal): Herkesin malına ve mülküne tam bir serbestlik içinde sahip ve mutasarrıf olması ve buna dışardan müdahale edilmemesi ilkesi kabul edilmiştir.

8- Müsadere Yasağı: Kişiler öldüğünde mallarına el konulması yasaklanmıştır. Suçların şahsiliği ilkesi benimsenerek, mirasçıların hakları korunmuştur.

9- Eşitlik İlkesi: Sayılan haklar din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaası için geçerli kılınmıştır.

Tanzimat fermanı ile iktidarın kendini sınırladığını görmekteyiz. Çünkü yapılan yasalar, kendini yapanları ve uygulayanları sınırlayacaktır. Fermanı yapan

padişah, en başta kendisinin buna riayet edeceğine dair yemin etmiştir. Kamusal yaşam yeni yasalarla düzenlenecek, keyfi işlemlere yer bırakmayacaktır. Bu yolla herkesin yasa önünde eşitliği sağlanacak, memurların yasal çerçevede iş görmeleri gerçekleşecek, buna uymayan görevliler yine yasalar çerçevesinde cezalandırılacaktır. Keyfi cezalara son verilmesi, mahkemelerde duruşmaların açıklığının sağlanması, vergi ve askerlik görevlerinin adil yasalarca yeniden düzenlenmesi gibi noktalar, aynı çerçevede yer alan önlemlerdir. Bütün bunlara yasal yönetime geçiş denebilir. Ayrıca devletin vatandaşlarına eşit davranması gibi bir yenilikte yapılmıştır. Tanzimat Fermanına yapılan bir ek fermanla “Vezirden çobana kadar herkesin eşit olduğu” bildirilmiş.²⁷⁸ Böylece uyrukların eşitliğinin kabul edilmesiyle Müslüman/Müslüman olmayan eşitliği de benimsenmiş oluyordu.²⁷⁹

Tanzimat fermanını insan hakları bakımından inceleyecek olursak; ferman, kişi hak ve özgürlükleri bakımından eksik ama derli toplu ilk Osmanlı belgesidir. Eksiklikler; düşünce, basın, dernek, toplanma, çalışma, sözleşme, ticaret ve sanayi özgürlükleri gibi konulara ilişkindir. Eksikliklerin nedeni Padişah ve M. Reşit Paşa’nın düşünsel anlamda sınırlı olmalarından değil, o dönem toplumunun maddi ve sosyo – ekonomik yapısının geriliği ile bağlantılıdır. Bir başka neden de Osmanlı İmparatorluğu’nda liberalizmin henüz kökleşmemesi ve burjuva sınıfının hakimiyet tesis edememesidir.²⁸⁰ Ayrıca bahsi geçen hakların Osmanlı – Türk toplumunun ait olduğu kültürel ortamdaki konumları da bu durumu etkiler.

Tanınan hak ve dokunulmazlıklar arasında en başta kişi dokunulmazlığı ve güvenliği gelir. Bu, yasadışı nedenlerle suçlanmama ve cezalandırılmama, adil ve açık (aleni) usullerle yargılanma, şeref- haysiyet ve ırzın korunması gibi esasları içerir. Böylece, “kanunsuz suç ve ceza olmaz”, “yargılanmadan kimseye ceza verilmez” ilkeleri benimsemiş oluyordu. Padişah da örfi ceza verme yetkisinden vazgeçiyor, bunları mahkemelere bırakıyordu.²⁸¹

²⁷⁸ Enver Ziya Karal “*Gülhane Hattı Hümayununda Batının Etkisi*”, *BELLETEN*, XXVII – 112, Ankara, 1964, 598.

²⁷⁹ Tanör, *a.g.e.*, 89.

²⁸⁰ Abadan, *a.g.m.*, 53.

²⁸¹ Üçok – Mumcu, *a.g.e.*, 313; Timur Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku, *TANZİMAT*, I, İstanbul, 1940, 225 – 225.

Kişinin maddi ve ekonomik varlığının korunmasıyla ilgili olarak da, mal güvenliğinin kabul edildiği görülmektedir. Bunu kapsamına müsadere yasağı başta olmak üzere başka mülkiyet güvenceleri de girer. Vergilendirmede uygulanacak ilkeler de bu bağlamda düşünülmelidir (Adil ve eşit vergilendirme, harcamaların denetlenmesi vs).

Askerlik hizmetinin âdalet ve eşitlik ilkelerine göre düzenlemesi bir başka önemli yeniliktir (Askerlik ömür boyu değil 4-5 yıllık dönemler için olacak, vatandaşlar saptanan koşullar içerisinde askere çağrılacaktır). Bu konu insan hakları bağlamında değerlendirilebilir. Çünkü insanın gücünü aşan zorunlu bir durum ortadan kaldırılarak, daha insani bir hale getirilmiştir.

Can ve mal güvenliği, yöneticileri yakından ilgilendiriyordu. Mutlakiyete yol açan nedenlerden biri de ulema dışındaki bütün yöneticileri devletin kölesi sayan kul sistemi idi. Bunlar yargılanmadan mahkum veya idam edilebilirler, şu yada bu şekilde öldürüldüklerinde de malları mülkleri müsadere edilirdi. İşte can ve mal güvenliği, müsadere yasağı, idam ve zehirlemelere karşı önlemler bunları önlemek içindi. M. Reşit Paşa, padişah otoritesini kırmak ve karar yetkilerini bürokrasiye aktarmak istiyordu. Bu güvenceler bunu için gerekliydi.²⁸² Görülüyor ki, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu (G.H.H.) eşitlik konusunda da ilk esasları getirmiştir.”²⁸³

Öte yandan G.H.H., 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ile benzerlikler gösterir. Benzerlik noktaları kişisel dokunulmazlık ve güvenceler açısından açıktır. Aynı zamanda can güvenliği ve dokunulmazlığı, yasadışı nedenlerle suçlanmama, cezalandırılmama, mülkiyet güvenceleri, vergilendirme (adalet, eşitlik harcamada denetim) ve eşitlik ilkeleri, açısından da benzerlikler vardır.²⁸⁴

G.H.H., Osmanlı Devlet düzeninde ilk defa olarak bir padişahın kendi iradesiyle kendi yetkilerini ve iktidarını sınırladığı görülmektedir. Bu kendi kendini sınırlama özellikle “kişi hakları” ve yargı ilkeleri alanında belirgindir.

²⁸² Sina Akşin, “*Osmanlı Sarayının Yapısı ve İşlevi*”, X. Türk T. Kongresi, Ankara, 1994, 2066 – 2067.

²⁸³ İnalcık, *a.g.m.*, 615.

²⁸⁴ Karal, *a.g.m.*, 598.

Tanzimat fermanını bir anayasa olarak kabul edenlerin yanında, anayasa olmadığını iddia edenler de vardır. E. Z. Karal, Tanzimat fermanını 19. yüzyılda yapılmış Almanya, Avusturya ve İspanya anayasalarına benzetir. Ona göre Tanzimat fermanına anayasa niteliği veren hususlar şunlardır: “Hükümdarın ve hükümetin keyfi işlerine son verilmesi, doğal hakların eşit olarak tanınması, Meclis-i Ahkam-ı Adliye’nin yasa hazırlama ve devlet giderlerini denetlemeyle görevlendirilmesi, padişah ve devlet ileri gelenlerinin halk önünde ant içmesi, padişah fermanlarının mahkemelerde tescil edilip, Meclis-i Ahkam-ı Adliye’ye gönderilmesi ve buna aykırı uygulamaların yasaklanması.”²⁸⁵

Tanzimat Dönemi günümüz normlarına uygun temel hak ve hürriyetlere geçişte bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde Osmanlı toplum düzeninde yapılan köklü ıslahatların etkisi ile insanlar kulluk düzeyinden ülkeye yasal bağ ile bağlanmış “vatandaşlar” konumuna gelmişlerdir. Sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal anlamda değişimler yaşanmış, bu değişim ve dönüşüm günümüze etki edecek kadar köklü ve kalıcı olmuştur.

Özetle, Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılın ilk yarısında içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik buhranların çözülmesi çabalarının bir sonucu olarak ilan edilen 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, tartışmalı da olsa Türk Tarihinde anayasacılığın başlangıcı olarak kabul edilir. Fermanın ortaya çıkışı aşamasında, bir halk baskısı olduğu söylenemez. Daha çok Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan Ulusçuluk akımının neden olduğu azınlık isyanları ve politik çıkarları nedeniyle büyük devletlerin baskı yapması sonucu ilan edilmiştir. Ferman ile temel hak ve hürriyetlerin en başında gelen yaşama hakkı, kişi dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, eşitlik, can ve mal güvenliği gibi haklar yasal güvenceye kavuşturulmuştur. Tanzimat Fermanı ile padişah kendi rızası ile yetkilerini kısıtlamış ve kanun gücünün üstünlüğünü kabul etmiştir. Tanzimat’tan önce padişahın üstünlüğünü kabul ettiği sınırlayıcılar şer’i ve örfi kurallar iken, Tanzimat’tan sonra belirlenmiş yasalar sınırlayıcı duruma gelmiştir.

Tanzimat Dönemi’nde sadece siyasal alanda değişimler olmamış, sosyal, kültürel alanlarda da değişimler yaşanmıştır. Yabancı ve azınlık okulları ile yabancı

²⁸⁵ Karal, *a.g.m.*, 598 – 599.

kaynaklı yerli okullar hızlı bir şekilde yaygınlaşmış, bunun sonucunda klasik Osmanlı toplumunda çözümler olmuş ve Batılılaşma serüveni hız kazanmıştır. Değişim büyük ölçüde Rumeli ve İstanbul’da hissedilmiş, taşraya kayması ise zaman almıştır.

4.1.1.2.4. Islahat Fermanı

Tanzimat Dönemi içerisinde meydana gelen önemli gelişmelerden biri de 1856’da yayımlanan Islahat Fermanıdır. Islahat Fermanı, tamamen günün siyasi koşullarının dayatması sonucu kaleme alınmış bir fermanıdır. 1853-1856 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı’nda İngiltere, Fransa ve bir İtalyan krallığı olan Piyemonte, ülkesel çıkarları gereği siyasi nedenlerle Osmanlı Devleti’nin yanında savaşa girmişlerdir. Büyük devletlerin savaşa girmesi, Rusya’nın kısa sürede yenilgiyi kabul etmesine neden olmuştur. Yapılacak barış antlaşmasının şartlarını görüşmek üzere Viyana’da bir araya gelen büyük devletler Osmanlı Devleti’nden Bab-ı Âli’nin hükümlerlik haklarını bozmayacak şekilde Hristiyan tebaanın hak ve imtiyazlarını belirleyen bir fermanın çıkartılmasını istemişlerdir. Osmanlı Devleti’de, oluşan bu olumlu ortamda hem Avrupalı devletlere hoş görünmek, hem de imzalanacak antlaşmada kendi lehine maddeler kabul edilmesini sağlamak için Islahat Fermanını yayınlamıştır (28 Şubat 1856).²⁸⁶ Ancak fermanın içeriğinde sadece gayr-i müslim azınlıkların ele alınması, insan haklarının en temel ilkelerinden biri olan eşitlik ilkesini zedeler niteliktedir. Sadece bu durum bile fermanın yapıma aşamasındaki siyasi baskıları göz önüne serer.²⁸⁷

Islahat Fermanı, Osmanlı Devleti’ni Avrupa Devletler ailesine kabul etmek için ileri sürülmüş bir şart olarak düşünülebilir. Yabancı isteklerin düğüm noktası, gene Hristiyanlara tanınacak haklardı. Ancak bu yeniliklerin dış baskı sonucu yapılmadığını “kanıtlama” olanağını da padişaha tanımak istediklerinden, bu hususların uluslararası bir antlaşmada yer almasında diretmekten vazgeçip, iç hukuk

²⁸⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI, Konya, 1994, 479 – 480.

²⁸⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI, 480 – 481.

belgesi biçiminde yapılmasını kabul ettiler. Buna rağmen fermanın tamamen dış baskı ürünü olduğu kesindir. Yapılacak barış antlaşmasında Osmanlı Devleti lehine karar alınmasını sağlamak ve dış baskıyı en aza indirmek amacı taşır.²⁸⁸ Gayr-i Müslimler ve Osmanlıya bağlı diğer azınlıklara önceden de belirtildiği gibi şer'i ve örfi hukuk ile pek çok güvence getirilmiştir. Ancak bunlar Avrupa için yeterli değildir.

Tanzimat Fermanından daha kapsamlı olan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın Temel hak ve hürriyetlerle ilgili maddeleri şunlardır:

1- Islahat Fermanı Tanzimat Fermanının tanıdığı hak ve özgürlükleri, benimsediği esasları bir “kerre dahi tekit ve teyit kılar”.

2- Gayrimüslim tebaaya eskiden beri tanınmış haklar aynen sürmektedir (... tebaa-i gayr-i Müslime cemaatlerine ecdadı-îzamım taraflarından verilmiş ve sinîn-i âhirede îta ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyet-i ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp..”).

3- Gayrimüslim tebaanın ihtiyaçları “patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle” Bâb-ı Âliye “arz ve ifade” edilecektir.

4- Patriklerin seçim usulünün (usul-i intihabileri) ıslah olunacaktır.

5- Gayrimüslim din adamlarına devlet maaş bağlayacaktır (“...patriklere ve cemaat başlarına varidat-ı muayyene tahsis ve ruhban-ı sairinin dahi rütbe ve mansıplarına göre kendilerine bervecch-i hakkaniyet maaşlar tayin olunup..”).

6- Hıristiyan rahiplerin menkul ve gayrimenkul mallarına müdahalede bulunulmayacaktır.

7- Gayrimüslimler kendi işlerini görebilmeleri için her cemaat birer meclis seçebilecektir. (“... gayr-i Müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehap azadan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması...”).

8- Gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin, okul, hastane ve mezarlıklarının tamirlerine engel olunmayacak; yenilerinin yapılmasına izin verilecektir.

²⁸⁸ Karal, *a.g.e.*, V, 20; a.y., VI, 5.

9- “Bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemal-i serbesti ile icra olunmasını temin için” lazım olan tedbirler alınacaktır (Yani ibadet özgürlüğü tanınıyordu) .

10- Dini ve mezhebi yüzünden kimse aşağılanmayacak, mezhep, dil ve cinsiyet bakımından eşitlik olacaktır (“... mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sünuf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın âher sınıftan aşağı tutulmaması...”).

11- Din ve mezhep değiştirmek için kimse zorlanmayacak ve İslâm dininden çıkmanın cezası idam olmayacaktır (“...tebdil-i din ü mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması...”).

12- Devlet memurluğuna girişte din farkı gözetilmeyecektir (tebea-i Devlet-i aliyyemim cümlesi herhangi bir millettten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacakları...”)

13- Gayrimüslim tebaada devletin askerî ve mülkî okullarına kabul edileceklerdir (“... Saltanat -ı seniyyem tebaasında bulunanların cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i aliyyemin mekatib-i askeriyeye ve mülkiyesine kabul olunması...”).

14- Ticaret ve ceza davalarında eğer taraflardan biri Müslüman ve biri gayrimüslim veya bir yan gayrimüslim tebaa, diğer yan yabancı ise, yargılama karma mahkemelerce ve alenî olarak yapılacaktır (“...ehl-i İslâm ve Hıristiyan ve sair tebaa-yi gayr-i Müslime miyanesinde veyahut tebaa-i İseviyye ve sair tebaa-yi gayr-i Müslimeden mezahib-i muhtelifeye tâbi olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemi devaî muhtelit divanlara havale olunup...”). Ancak, iki gayrimüslimin arasındaki davaya ise taraflar isterlerse kendi patrikhaneleri bakabilecektir. Mahkemelerde şahitlik hususunda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik olacaktır.

15- İşkence ve eziyet ve bunlara benzer muamelelerin yapılması yasaktır ve bunları emreden amirler ve yapan memurların cezalandırılacaktır (“... mücazat-ı cismaniye ve eziyet ve işkence müşabih kaffe-i muamele dahi kamilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilafına vuku bulacak hareket şediden men ve zecir olunacağından maada bunun icrasını emreden memurin ile bilfiil icra eyleyen kesianın dahi ceza kanunnamesi iktizasınca tekdîr ve tedip olunması...”).

şartları iyileştirilecektir (“... usûl-i hapsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kaile zarfında ıslahına mübaşeret edilmesi...”).

16- Askerlik hizmetine gayrimüslim tebaa da kabul edilecektir (tebaa-ı gayrimüslime dahi ehali-i İslâm misillü hisse-i askeriyye itası”) Ancak askerlik hizmetine gitmek istemeyenler “bedel vermek ve nakden akçe ita etmek” usûlü ile bu görevden muaf olacaklardır.

17- Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında vergiler açısından da eşitlik olacaktır. Vergi alımında din ayrımı yapılmayacaktır (“... tebaa-i saltanat-i seniyemin kâffesi üzerine tarh olunacak vergi ve tekalif sınıf ve mezheplerine bakılmayacak bir surette ahz olunması...”).

18- Yabancılar Osmanlı toprakları üzerinde mülk edinme hakkına sahiptirler (“... ecnebiyyeye dahi tasarruf-ı emlak müsaadesinin itâ olunması...”).

19. Gayrimüslimler de eyalet meclislerine girecek ve Meclis-i Vâlâ’da temsil edilecektir. (Böylece gayrimüslimlerin siyasal temsil hakları o zamanın koşulları ölçüsünde kabul ediliyordu).²⁸⁹

Belirtilen maddelerden de anlaşılacağı üzere Islahat fermanının ana hedefi, Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasında her yönden tam bir eşitlik sağlamaktır. Din, vergi, askerlik, yargılama, eğitim, devlet memurluğu ve temsil alanında süregelen farklılıkları kaldırmaya yönelik maddeler bu durumu kanıtlar.

Islahat fermanının sadece yukarıdaki maddelerini yorumladığımız vakit bunların, temel insan haklarının en bilinenlerinden olan “*Kişi dokunulmazlığı, din ve vicdan özgürlüğü, kişi güvenliği, hak arama özgürlüğü, kanunsal yargı yolu, cezaların kanunsal ve kişisel olması, zorlama yasağı, ispat hakkı, mülkiyet hakkı, öğrenimin sağlanması*” gibi hakları birebir karşılayabildikleri görülebilir.

Islahat Fermanı ile dini temele dayalı ayrımcılığa son verilerek, dininden dolayı kimsenin aşağılanmaması öngörülmüştür. Din değiştirme hakkı kabul edilerek, İslamdan çıkmanın ölüm cezası ile cezalandırılmasına son verilmiştir. Vergi ve askerlik ile ilgili düzenlemeler yapılmış, gayr-i Müslimlere de askerlik yapma şartı getirilmiştir. Geçmişte Rumlar dışında memur olma hakkı olmayan gayr-i

²⁸⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI, Konya, 1994, 470.; www.anayasa.gen.tr.

Müslimlere devlet memuru olma hakkı verilmiştir. Gayr-i Müslimlere askeri ve mülki okullara girebilme hakkı da tanınmıştır. Siyasal anlamda da bazı haklar verildiği görülür, örneğin eyalet meclisleri ve meclis-i vâlâya girebilmeleri gibi...²⁹⁰ Islahat Fermanı ile Osmanlı tebaasına o dönem Avrupa ülkelerinin vatandaşlarına tanıdığı pek çok hak ve özgürlük tanınarak, devlet ve tebaa ilişkisinde tebaa lehine düzenlemeler yapılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde Müslüman olmayanların hak ve özgürlüklerinin ve yasa önünde eşitliğinin sağlanması için önemli adımlar atılmıştır. Tanzimat'a gelene dek gayr-i Müslimlerin dinsel yaşamları bir hoşgörü çerçevesi içinde korunmuştur. Şimdi bunlara "hak ve özgürlük" niteliği aşılanıyordu. Asıl önemlisi klasik sistemin kabul etmediği eşitlik hakkı tanınmış olmakla şariat esaslarından ve teokratik devlet ilkesinden kopuş başlıyordu.²⁹¹ Yani geçmişte dinsel yaşamlarında belli bir serbestlik içinde yaşayan Hıristiyanlara bu serbestlik belli sözleşmeler ve yazılı metinler güvencesi ile verilmemiş; Tanzimatla beraber din ve vicdan özgürlüğünün bir lütuf değil "hak" olduğu gereğine değinilmiştir. Hoşgörü temelinde verilen dinsel özgürlüklerin yasal güvenceye bağlanması ve bir hak olarak görülmesi sürecine girilmiştir.

Tanzimat Döneminde (1839-1876) yayınlanan GHH ve sonraki fermanlar ile iyi ve âdil yönetim, kişi güvenliği ve dokunulmazlığı, kişisel özgürlük ve eşitlik yönünden önemli düzenlemeler yapılmış ve bu alanlarda olumlu gelişmeler sağlanmıştır.

Bunların başta geleni ceza adaleti konusudur. Genellikle Osmanlı ceza yargılamasında savunma yoktu, duruşmalar kapalıydı, cezalar şiddetliydi. 1839'dan sonraki düzenlemelerde bu olumsuzluklar son bulmuştur. Bu dönemden sonra ceza yargılaması belli usullere bağlanarak, 1840 Ceza Kanunnamesi ile sadrazam ve valilerin keyfi ve takdiri cezalarına dayanan sistem son bulmuş; yargılamada yasallık, açıklık (aleniyet), tüm uyruklar arasında eşitlik ve hâkimlerin tarafsızlığı, yönünde ilerleme sağlanmıştır.²⁹² Padişahın örfi yetkisine dayanarak verdiği ölüm

²⁹⁰ www.anayasa.gen.tr; Tanör, *a.g.e.*, 96

²⁹¹ Tanör, *a.g.e.*, 100.

²⁹² Karal, *a.g.e.*, VI, 153.

cezaları kaldırılarak can güvenliği yolunda adımlar atılmış, bunun sonucunda keyfi ve gizli idamlar, işkenceler tamamen kaldırılmadıysa bile büyük çapta azalmıştır.²⁹³

1846'da köle pazarı kapatılarak, insan ticaretine son verilmiş, 1857'deki fermanla kölelik (esaret-i zenciye) yasaklanmıştır. Abdülaziz tahta çıktığında Harem kurmayacağını ilan etmiş,²⁹⁴ Askerlik ile ilgili düzenlemeler yapılmış, kur'a ve süre sınırı uygulanmaya başlanmıştır.

Din ve vicdan özgürlüğü konusunda özellikle 1856 Islahat fermanını müteakip, dış devletlerin de baskısı ile düzeltmelere gidilmiştir. Vergilendirmede eşitlik ilkesine ters düşen cizye vergisi, 1856'da askerlik bedeline çevrilmiş,²⁹⁵ Müslüman olmayanların kamu hizmetine alınmasına başlanmıştır. Müslüman olduktan sonra tekrar eski dinlerine dönenlere (Mürtet) uygulanan ölüm cezası 1844'te kaldırılmış, böylece devlet, vatandaşlarına dini bakımdan eşit mesafe almıştır. Bu durum şer'i devlet anlayışından uzaklaşma sonucunu doğurmuştur.

Mali alanlarda da temel haklara uygun düzenlemeler yapılarak, iltizam kaldırıldı, vergi almada âdalet sağlanması için tedbirler alındı. Faizcilik, haksız kazanç ve angaryacılık yasaklandı.

Düşünce özgürlüğüne gelince, düşünce özgürlüğü alanında emareler o dönem yeni yeni gelişmeye başlayan basın faaliyetlerinde görülmüştür. Bu dönemde devlet yöneticileri basın özgürlüğü ve yayın hakkını kısıtlamaya çalıştılar. 1857 Basmahane Nizamnamesi ile basımevi açılması, kitap basımı izin ve ruhsata bağlandı (md-1-5). Ülke ve devlet için "muzır olan" kitap ve broşürlerin toplatılmasında ve ilgili basımevlerinin kapatılmasında polis yetkili kılındı. Ardından 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi ile süreli yayınlar (gazete vb.) ruhsata bağlandı (md.1), devlete taarruz ve husumet düşüncesiyle yurtdışında basılan eserlerin ülkeye sokulması yasaklandı (md. 9). Hükümete gazete kapatma yetkisi verildi (md. 13-29). Padişah hakkında uygunsuz söz ve terimlerin (md. 15), vekillere ve dost devletlerin hükümdarlarına dokunur sözlerin kullanılmaması (md. 16-17), yabancı misyon üyelerini kötüleyici yayınların yapılması cezalandırılırdı (md. 21). 1876'da çıkarılan bir kararname ile gazetelerin sansürlenmesi kabul edildi. Tanzimat Dönemi'nde yayınlanan önemli

²⁹³ Taner Akcam, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, İstanbul, 1992, 177 – 178 – 216 – 254.

²⁹⁴ Karal, *a.g.e.*, VII, 3.

²⁹⁵ Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *TANZİMAT*, I, 629 – 632.

fermanlardan biri de âdalet fermanıdır. 1875 yılında Padişah Abdülaziz tarafından yayınlanan ferman, günün siyasal koşullarının baskısıyla yayınlanmıştır (Jön Türk Hareketi). Fermanda yargıya yürütmenin müdahale etmemesi (yargı bağımsızlığı), hâkimlerin yetenekli kişilerden seçilmesi, sebepsiz olarak yerlerinin değiştirilmemesi (hâkimlik teminatı), hâkimin hükmü olmadan tutuklama yapılmaması (kişi özgürlüğü ve dokunulmazlığı), vergilerin âdil olması (ekonomik haklar), angaryanın kaldırılması (insan onuruna yaraşır yaşama hakkı), Müslümanların, gayr-i Müslimler gibi bedelli askerlikten yararlanması gibi temel hak ve hürriyetleri güvenceye kavuşturan pek çok madde vardır.²⁹⁶

Görüldüğü gibi Tanzimat döneminde temel haklar kâğıt üzerinde kalmamış uygulama safhasına geçirilmiştir. Tanzimat dönemi klasik Osmanlı dönemine göre çok farklı bir dönemdir. Hatta modern bir yapıda oluşturulan kurumlar ilerde kurulacak genç Türkiye’yi bile etkilemiştir. Tanzimat döneminde meydana gelen zihniyet değişikliği, kendi başına bir toplumsal ve siyasal değer olarak “birey”in doğuşuna zemin hazırlamıştır. Birey bu görüntüsü ile kendi başına toplumsal bir değerdir ve siyasal sürecin önemli bir halkasını oluşturmaktadır.

4.1.1.2.5. I. Meşrutiyet Dönemi

I. Meşrutiyet’in ilan edilmesine zemin hazırlayan iç ve dış siyasal süreç, Osmanlı Devleti açısından oldukça sıkıntılı bir süreçtir. Dış politikada Rusya kaynaklı Panslavizm politikasının neden olduğu azınlık isyanları ile ortaya çıkan Balkan Bunalımı ve Avrupa devletlerinin baskısı, iç politikada ise Jön Türkler’in fikir ve çalışmaları sonucunda büyük problemler yaşanmış ve bu problemlerin aşılması için dönemin padişahı II. Abdülhamit, Meşrutiyet’i ilan etmiştir.²⁹⁷

Osmanlı Devletinin kurtuluşunu batı devletleri gibi yönetilmekte gören Jön Türklere meşrutiyet idaresini tesis etme sözü veren II. Abdülhamit, Jön Türklerin desteğini alarak tahta çıkmıştır. II. Abdülhamit tahta çıkar çıkmaz verdiği söz icabınca bir komisyon kurdurarak, anayasa çalışmalarını başlatmış, komisyonun

²⁹⁶ Bingöl, *a.g.e.*, 41.

²⁹⁷ Aybars, *a.g.e.*, 39.; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI, 38.

çalışmaları sonuncunda ilk Osmanlı Anayasası olan Kanun'î Esasi, 23.12. 1876 tarihli Hatt-ı Humayun ile yürürlüğe girmiştir.²⁹⁸

Meşrutî Monarşi, adından da anlaşılacağı üzere, şartlandırılmış monarşidir. Monarşinin yetkileri belli şartlara bağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde görüldüğü kadarı ile pekte sınırlandırma olmamıştır. 1876 Anayasası ile “parlamentolu” bir düzene geçilmiştir. Anayasa, “Meclis-i Umumi” adını taşıyan iki meclisi ile parlamentoyu oluşturmaktadır. Meclislerden “Heyet-i Ayan”ın üyeleri padişahça ve ömür boyunca görevde kalmak üzere atanmaktadır. “Heyet-i Mebusan”ın üyelerini ise “halk” seçmektedir. Ne var ki bu seçim “iki dereceli” ve “kısıtlı oy”a dayanan bir seçimdir.²⁹⁹ Görüldüğü gibi uygulamalar her ne kadar geçmişe göre gelişme ve değişme sağlamışsa da, demokrasi açısından pek de iç açıcı değildir. Çünkü “Heyet-i Ayan”ın atanması padişahın halkın üstünde bir güç olmaya devam ettiğinin göstergesidir. Ayrıca “kısıtlı oy” uygulaması demek toplumda sadece bazı kişilerin oy kullanabilmesi anlamını gelir ki, bu durum hem demokrasi hem de insan hakları açısından sakıncalı bir durumdur. Kısıtlı oy hem eşitlik hem de seçme ve seçilme haklarına aykırıdır. Ancak yine de geçmiş dönemlerle karşılaştırıldığında ileri bir aşama sayılır. Çünkü Osmanlı sosyo – politik sistemi böyle bir durumu ilk kez yaşamaktadır.

1876 Anayasası ile parlamenter sisteme geçildiği söylene de, aslında özünde durum böyle değildir. Çünkü bakanlar parlamentoya değil, padişaha karşı sorumludurlar. Yasama ve yürütmenin dizginleri padişahın elindedir.³⁰⁰ Bu durum seçilmişlerin halkı temsil etme ve halk adına karar alma sürecine gölge düşürmekte ve çarpık bir demokrasi anlayışı ortaya çıkarmaktadır.

1876 Anayasası'nın ilanı tıpkı Islahat Fermanı'nda olduğu gibi dış baskılar sonucunda olmuştur. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Avrupa'da meydana gelen 1830 ve 1848 ihtilalleri ile anayasacılık hareketleri yaygınlaşmış, ulus devletlerde artış, demokraside genişleme (genel oya yönelme) ve sosyal haklar iyiden iyiye konuşulur olmuştur. Bu durum, Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmuştur.³⁰¹

²⁹⁸ Bingöl, *a.g.e*, 53.

²⁹⁹ Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, Ankara, 1999, 90; Tanilli, *a.g.e*, 118.

³⁰⁰ Tanilli, *a.g.e*, 118.

³⁰¹ Tanör, *a.g.e*, 128.

Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasal amaçlarını gerçekleştirmek isteyen Rusya, bu doğrultuda Osmanlı uyruğu olan Hristiyan azınlıkların durumu gündeme getirmiş, aynı dönemde Batılı devletlerde Osmanlı'dan ıslahat talebinde bulunmuşlardır. İmparatorluğun iç sorunlarını görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans toplanması (Tersane Konferansı), dış baskıların boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Sadrazam Mithat Paşa, konferanstan önce alelacele anayasanın hazırlanmasını sağlamış ve konferansın toplandığı gün meşrutiyet ilan edilerek, konferansa katılan delegelere “Biz meşrutiyete geçtik, konferansa gerek kalmadı” mesajı verilmek istenmiştir. Tüm bunlar meşrutiyetin doğuşunda dışa güven verme, ortalığı yatıştırma ve dış baskıları savuşturma güdüsünün önemli bir rol oynadığını gösterir.³⁰²

1876 Anayasası temel haklar ve özgürlükler, yargısal güvenceler ile ilgili getirdiği yenilikler 1876 Anayasası'nda yani Kanun-î Esasi'de uyruklara tanınan hak ve özgürlükler “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi” başlığı altında toplanmıştır. Bunları şöylece özetleyebiliriz:

Osmanlı Devletinin uyruğu olan herkes, din ve mezhebi ne olursa olsun “Osmanlı” sayılır (md. 8). Bunlar yasa önünde hak ve ödevler bakımından eşittir (md. 17). Osmanlılar kişi özgürlüğüne (md. 9) ve kişi dokunulmazlığına sahip olup, yasanın gösterdiği yollar dışında cezalandırılmazlar (md.10). Konut dokunulmazlığı tanınmıştır (md. 22). Her türlü eziyet, işkence, müsadere ve angarya yasaktır (md. 24-26).³⁰³

Din ve düşünce özgürlüklerine gelince; Kanun-î Esasi dinsel özgürlükleri tanıyor (md.11), ama düşünce özgürlüğünden söz etmediği gibi, basın, “kanun dairesinde serbesttir” (md. 12) biçiminde her yana çekilebilir tehlikeli bir hükme de yer veriyordu. Madde, basın özgürlüğünün özünü (düşünceleri serbestçe açıklayabilme) göstermediği gibi, sansürü de yasaklamamaktadır. Yasalara uymak kaydıyla genel ve özel öğretim yapma hakkı ise Kanun-î Esasi'nin tanıdığı bir özgürlüktür (md. 15). Okullar devletin gözetim ve denetimi altındadır (md. 16).

³⁰² Karal, *a.g.e.*, VIII, 4 – 9. ; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XII, 33 – 34.

³⁰³ Bingöl, *a.g.e.*, 57 – 58.

Çok uluslu bir imparatorlukta öğretimin dili de önemli bir konuydu Kanun-î Esasi'nin 18. maddesi, devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu bildirmektedir. Maddenin taslağında ise imparatorlukta bütün “Akvam”ın (kavimlerin) kendi dillerinde öğrenim ve öğretim yapabilecekleri açıkça belirtilmiştir. Ancak, bu hüküm ayrılıkçılığı körükleyebileceği için metinden çıkarılmıştır.³⁰⁴

Ekonomik alanda yapılan düzenlemelere gelince; mal ve mülk güvenliği anayasa ile güvence altına alınmış; kamu yararı gerektirmedikçe ve parası peşin ödenmedikçe kimsenin mülkünün elinden alınmaması ilkesi benimsenmiştir (md. 21). Ticaret, zanaat ve tarım alanlarında yasalar çerçevesinde ortaklıklar oluşturabilme hakkı tanınmıştır (md. 13). Vergiler ancak yasayla konabilecek, istisnasız herkes vergi verecek, vergilendirme herkesin “gücü oranında” yapılacaktır (md. 20,25).

Kanun-î Esasi, Türkçe bilmeleri şartıyla herkesin kendi yeteneklerine göre devlet işlerine ve memuriyetine girebileceğini açıklamaktadır (md. 18-19). Dilek ve şikayetlerini bildirmek için ilgili mercilere ve Meclis-i Umumi'ye dilekçe ile başvurabilmek de Osmanlıların haklarından (dilekçe hakkı) sayılmıştır (md. 14).

Seçme ve seçilme hakkı Kanun-î Esaside açık bir şekilde belirtilmiş değildir. Ama seçim ve temsil ilkelerine yer veren Anayasa'nın (md. 65-69), bunları da dolaylı yoldan tanıdığı söylenebilir.

Sansüre zemin hazırlama, padişaha sürgün yetkisi verme gibi bazı eksikliklerine ve sakıncalarına karşın Kanun-î Esasi, haklar ve özgürlükler konusunda Osmanlı sistemine katkı yapmıştır. Kanun-î Esasi ile Tanzimat'a göre çok büyük ilerlemelere kaydedilmiştir. Temel haklar ve özgürlükler dışında yargısal güvenceler de getirmiş, kişileri ilgilendiren yargısal güvenceler bakımından azımsanmayacak yenilikler getirmiştir.

Örneğin, kimsenin yasayla bağlı olduğu mahkemeden başkasına gitmeye zorlanmaması (md. 23), bir davaya ancak ait olduğu mahkemede bakılması (md. 85), mahkemelerin yalnız kendi görevlerine giren davalara bakmaktan kaçınmamaları (md. 84), varolan belli mahkemeler dışında olağanüstü mahkemeler ya da yargı kararı veremeye yetkili özel komisyonlar kurulmaması (md. 89) gibi esaslar, “tabi

³⁰⁴ Tanör, *a.g.e.*, 187.

yargı yolu” ya da tabi hâkim anlayışının benimsendiğini göstermektedir. Kanun-î Esasi, yargılamaların açıklığı (aleniyeti) ilkesinin (md. 82), herkesin mahkemeler önünde bütün yollardan yararlanarak kendisini ve davasını savunabilmesini (md. 83) kabul etmiştir. İşkence ve her türlü eziyetin yasaklanması (md. 26) da sanıklar için bir güvencedir. Fakat bütün bu yargısal güvencelerin, 113. madde ile meşru hale getirilen “sürgün” yetkisi ile etkisiz kalmaya mahkûm edildiği görülür. Ancak her şeye rağmen Kanun-î Esasi’nin temel hak ve hürriyetler, yargı ve yargısal güvenceler konusundaki katkıları inkar edilemez.³⁰⁵

1876 anayasası uygulamaya konulduktan sonra toplanan Meclis-i Mebusan 13 Aralık 1877’den 16 Şubat 1878 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. Meclis-i Mebusanın kapatılması hadisesinde, gayr-ı Müslimlerin yarattığı olumsuz havanın etkili olduğu ileri sürülse de; esas mesele 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi’dir. Rus Ordularının ilerlemesi ve bazı mebusların başarısızlığı Saraya yüklemeleri etkili olmuştur. 14 Şubat 1878 tarihinde padişah Kanun-î Esasi’nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak, meclisi tatil ettiğini duyurmuş, mebuslar dağılmış, kimileri sürgüne gönderilmiştir. Böylece meclis 1908 yılına kadar sürecekt uzunca bir tatil dönemine girmiştir.³⁰⁶

Özetle, Meşrutiyet’in ilanı ile yönetim değişmiş, padişah yanında meclis ve anayasalı bir idare şekli ortaya çıkmıştır. Bu yönetim şekli Türk tarihinde ilk defa uygulanmaktadır. Bu dönemde ilan edilen ilk Osmanlı anayasası Kanun-î Esasi ile temel hak ve hürriyetler güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Ancak ilk olması nedeni ile hak ve hürriyetler açısından gelişkin bir anayasa değildir. Padişahın meclisin üstünde yasal bir kişiliğe sahip olması, meclisi açıp kapama yetkisi, hükümetin padişaha karşı sorumluluğu gibi antidemokratik maddeler göze çarpar. Ancak dönemsel olarak ele alındığında bir ilerleme ve gelişmenin olduğu açıkça ortaya çıkar. Bu dönemde rejimin öngördüğü ideal insan padişaha ve halifeye bağlı, bunun yanında hak ve hürriyetlerinin de farkında olan insandır.

³⁰⁵ Tanör, *a.g.e.*, 147.

³⁰⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XII, 40.

4.1.1.2.6. II. Meşrutiyet Dönemi

II. Abdülhamit'in meclisi tatil etmesi ile rafa kaldırılan meşrutiyet yönetiminin geri gelmesi için 30 yıl geçmesi gerekmiştir. Bu otuz yıllık süreçte kimileri istibdat dönemi deyip, Abdülhamit'i yerden yere vururlarken, kimileri aynı sultanı Osmanlı tarihindeki en yetenekli ve becerikli padişahlardan biri olarak nitelerler.³⁰⁷

Meclis-i Mebusan'ın kapatılması döneminde ülkede huzur ve asayişin sağlanması amacıyla Hafiye Teşkilatı kurulmuş, basına sansür getirilmiş, aydınların, pek çoğu sürülmüştür. Ancak özellikle İttihat ve Terakki'nin başını çektiği Meşrutiyet taraftarları, gizli-açık faaliyetlerine devam ederek, Meşrutiyet yönetimini geri getirmeye çalışmışlardır. Özellikle Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşen ve Osmanlı'yı paylaşmayı amaçlayan Reval Görüşmesinden sonra, dış baskıların artması Osmanlı Devletini politik açıdan iyice köşeye sıkıştırmıştır. Dışarıda ve içerde ortaya çıkan olumsuz tablo ve özellikle imparatorluğun “Yumuşak Karnı” Makedonya'daki ayaklanmalar, II. Abdülhamid'i çaresiz bırakmış ve padişah, 23 Temmuz 1808 gecesi Meşrutiyeti ilan etmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanı ile anayasa yani Kanun-ı Esasi tekrar yürürlüğe konulmuştur. Anayasada pek çok değişiklik yapılmıştır, temel hak ve hürriyetler konusunda da dikkat çekici değişiklikler vardır.

1 Ağustos 1908 tarihli Hatt-ı Hümayun ile Kanun-ı esasi'nin askıya alınması ve meclisin kapatılma nedenleri açıklandıktan sonra, hükümet yetkileri ve kişi hakları konusundaki “birtakım eksikliklerin tamamlanması” isteği dile getirilmektedir.

Tamamlanmak istenen eksiklikler kısaca, kavim ve mezhebi ne olursa olsun herkesin özgürlüğü ile haklar ve ödevler bakımından eşitliğinin sağlanması, yasa buyruğu olmadan, sorguya çekilememe, tutuklanamama, hapis ya da başka bir cezaya çarptırılmama, olağanüstü mahkemeler ya da yargı yetkisine sahip komisyonlar kurulmaması; kimsenin yasa gereğince bağlı olduğu yargı bölgesi ve

³⁰⁷ Aybars, *a.g.e.*, 55.

mahkemeden başka bir yerde sorguya çekilmemesi ve yargılanamaması; Konut dokunulmazlığı, (yasal usullere uyulmadan buralara girememe, haneleri gözetleyememe...); sorgulamada yasa kurallarına sıkı sıkıya bağlılık; ticaret ve seyahat amacıyla istediği yere gidebilme ve istediği kişilerle toplanıp görüşebilme özgürlüğü; basına sansür uygulanmaması; özel mektup ve süreli yayınların postalarda tutulmaması; basın davalarının adliye mahkemelerinde görülmesi; öğrenme ve öğretme serbestliği; askerlik dışında, kimsenin isteği olmadan bir memuriyete atanmaması; memurların yasaya aykırı emirlere uymama ve istedikleri an istifa edebilme haklarının tanınması, vb.’dir.³⁰⁸

1 Ağustos 1908 tarihli Hatt-ı Humayunu değerlendirmek gerekirse, temel hak ve hürriyetlerin tekamülü bakımından önemli bir safha olduğu söylenebilir. Zira günümüze yakın bazı tanımlamalara rastlamak mümkündür. Örneğin fermanın sonlarında değinilen eğitim hakkı, haberleşme özgürlüğü, basın ve yayın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, özel hayatın gizliliği gibi haklar bu durumu kanıtlar.

Osmanlı Devleti’nin siyasi durumuna gelince, Abdülhamid’in meşrutiyeti ilan beklenen huzuru getirmemiş, İttihat ve Terakki, hürriyetçi çizgisini terk ederek iktidarın verdiği rahatlıkla otoriter bir çizgiye gelmiştir. 7 Nisan 1909 tarihinde Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi’nin öldürülmesi üzerine olaylar tırmanmış ve şimdiye kadar nedeni belirlenemeyen 31 Mart vakası (13 Nisan 1909) meydana gelmiştir. İstanbul’un kontrolünü isyancılara kaptıran Meşrutiyetçilerin imdadına “Hareket Ordusu” yetişmiş ve İstanbul’da kontrolü sağlamıştır. II. Abdülhamit tahttan indirilerek sürgüne gönderilmiştir.³⁰⁹

31 Mart olayı ile İttihat ve Terakki Partisi yönetimi ele almış ve neredeyse Totaliterizm olarak nitelendirilebilecek şekilde merkeziyetçi ve baskıcı bir yönetim sergilemiştir.³¹⁰

31 Mart olayını müteakip yayımlanan 8 Ağustos 1909 tarihli yasa ile 1876 anayasa metninin 21 maddesi değiştirilmiş, 1 madde kaldırılarak 3 yeni madde eklenmiştir. Aslında yapılan iş yeni bir anayasa yapmak değildi, ama değişiklikler o

³⁰⁸ Şeref Gözübüyük – Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1989, 67 – 70.

³⁰⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XII, 48 – 49.

³¹⁰ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XII, 48.

kadar önemlidir ki ortaya çıkan tablodan bugün, “1909 Anayasası” deyimiyle de söz edilmektedir.³¹¹ Bu değişikliklerle 1876 Anayasasının pek çok konudaki eksiklikleri giderilmiş ve demokratik bir anayasa haline getirilmiştir.

8 Ağustos 1909 değişikliklerini temel hak ve hürriyetler bakımından ele aldığımızda göze çarpan ilk durum demokratikleşme yönünde adım atıldığıdır.

İlk dikkat çeken husus, kişi güvenliği ile ilgili yeni düzenlemelerdir. 1876 metni kişi özgürlüğünü yalnız yasadışı cezalandırmalara karşı korumakla yetinirken, 1909 değişikliği hem cezalandırmaların hem de tutuklamaların yasaya uygunluğu koşulunu getirmiştir (md. 10). II. Abdülhamit’in yaptığı sürgünlerin dayanağı olan 113. maddenin kişi güvenliğini yok eden hükmü (padişahın “sürgün” yetkisi) de madde metninden çıkarılarak, anayasa ve demokrasi üzerindeki risk kaldırılmıştır.³¹²

Düşünce özgürlüğü gibi bir kaynak özgürlüğe yer vermeyen 1909 değişikliği, onunla ilintili olan basın özgürlüğünü öngörmektedir. “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” şeklindeki her yana çekilebilir ibare, yine basın özgürlüğü üzerinde sallanan bir kılıç gibi saklı tutuluyor, kanun dairesinde serbestliğin sınırının ne olduğu açıklanmıyor, ama hemen arkasından basının ön denetime tabii tutulamayacağı hükmü de getiriliyordu (md. 12). Bu madde geçmişte uygulanan sansüre karşı bir tepkidir. Postanelere verilen evrak ve mektupların sorgu yargıcı ya da mahkeme kararı olmadan açılmayacağını belirten hüküm (md. 119) özel hayatın gizliliği bağlamında anayasada yer alır.³¹³

Kanun-î Esasi değişikliği, toplanma ve dernek kurma haklarını da getirmiştir (md. 120). II. Meşrutiyetin hazırlanışında, yasak ve baskılara karşı toplanma ve dernekleşme eylemleri önemli rol oynamıştır. 1909 değişikliği bu faaliyetleri hukukileştirmekle, meşrutiyeti ve onu hazırlayan olayları da doğal sonuçlarına ulaştırmış oluyordu. Aynı madde, Osmanlı Devleti’nin ülkesel bütünlüğünü bozma, meşruti yönetimi başkalaştırma (tağyir), anayasaya aykırı hareket etme ve ayrılıkçı siyaset gütmeye yönelik cemiyetler ile her türlü gizli dernekleşmeyi ise yasaklamaktadır.³¹⁴

³¹¹ Tanör, *a.g.e.*, 192.

³¹² www.anayasa.gen.tr ;Bingöl, *a.g.e.*, 74 – 77.

³¹³ Bingöl, *a.g.e.*, 74 – 78.; Tanör, *a.g.e.*, 196.

³¹⁴ Tanör, *a.g.e.*, 196 – 197.

1909 değişiklikleri ile 1876 anayasasındakiler birleştirildiğinde II. Meşrutiyetin temel hak ve özgürlükler bakımından doyurucu bir liste ve içerik sunduğu söylenebilir

II. Meşrutiyet döneminde, devlet aygıtının yeniden düzenlenişi ve kişi hakları açısından Türkiye’de ilk defa olarak gerçek anlamda, parlamenter meşruti (anayasal) bir monarşi kurulduğu görülmektedir.³¹⁵

II. Meşrutiyet dönemi, Türk tarihinde ilk çok partili sistemin uygulandığı, farklı görüş ve düşüncelerin mecliste temsil edildiği bir dönemdir.³¹⁶ Osmanlı’nın devamı olan Türkiye Cumhuriyeti’nde çok partili ilk seçimin 1946 yılında yapılması, Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet dönemindeki demokratik ilerlemesini göstermesi bakımından kayda değerdir.

23 Ocak 1913 günü, tarihimizde “Bab-ı Âli baskını” olarak geçen baskın ile hükümet değişikliği sağlanmış, İttihat ve Terakki Partisi’nin “tek parti dönemi” başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan uygulamaları demokratik olarak nitелеmek oldukça güçtür. İttihat ve Terakki iktidarı Osmanlı Devleti açısından zor yılların başlangıcı olmuş, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile sarsılan devlet, I.Dünya Savaşı ile tarih sahnesinden silinmiştir.

Özetle, II. Meşrutiyet öncesi yaşanan ayaklanmalar ve iç karışıklıklar, II. Meşrutiyet’i bir halk hareketi sonucu ilan edilmiş gibi gösterse de bu ayaklanmaları organize eden İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin halkı ne ölçüde temsil ettiği tartışmaya açıktır. II. Meşrutiyet’in ilanı ile beraber 31 yıllık meclissiz dönem son bulmuş, Kanun-î Esasi yeniden yürürlüğe girmiştir. Özellikle 1909 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ile temel hak ve hürriyetler geniş ölçüde güvenceye kavuşturulmuş, kanun dışı tutuklama yasağı getirilerek, kişi güvenliği dediğimiz en temel haklardan biri düzenlenmiş ve kişiler sadece kanun dışı cezalandırmaya karşı değil, kanun dışı tutuklamaya karşı da korunmuştur. Sansür yasaklanarak, basın ve yayın hürriyetleri alanında ileri bir adım atılmıştır. Padişahın sürgün yetkisi elinden alınarak, kişi güvenliği anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Haberleşme gizliliğine dair güvence getirilerek, özel yaşamın gizliliği sağlanmaya çalışılmıştır. Koruyucu haklar ve

³¹⁵ Bingöl, *a.g.e.*, 77 – 78 – 79.

³¹⁶ Turhan, *a.g.e.*, 96

özgürlükler kapsamında değerlendirilen toplanma ve dernek kurma hakları da yapılan değişikliklerle beraber anayasaya girmiş ve Osmanlı Devleti, temel hak ve hürriyetlere güvence sağlayan, padişahın meclisten üstün görülmediği meşruti bir monarşi haline gelmiştir. Bu dönem Türk tarihinde ilk kez çok partili sistemin uygulandığı dönemdir. Böylece katılma hak ve hürriyetleri açısından büyük bir adım atılmış ve farklı görüşler mecliste temsil şansı bulmuştur. 1909 değişiklikleri ile Osmanlı rejimi meşruti (anayasal) parlamenter bir monarşi haline gelmiş, demokratik bir sistem uygulanmaya başlanmıştır. Çünkü yasama yetkisi halkın temsilcilerinden oluşan yasama organı tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Yürütme yetkisi ise yasanın kontrolü altına alınıp, padişahın yasama ve yürütme alanındaki yetkileri sembolik hale getirilmiştir.

4.1.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Bu bölümde 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında Temel Hak ve Hürriyetler ele alınacaktır.

4.1.2.1. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

20 Ocak 1921 gün ve 85 sayılı bu kanun Milli devleti, Türkiye devletini (md.3) kuran bir ihtilal anayasasıdır. Hazırlanış şekli ve yapısı, Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü şartlarını yansıtır. Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi tarafından süratle hazırlanmıştır. Diğer anayasalara göre çok kısadır (23 madde ve bir “madde-i münferide”).³¹⁷ Kısa ve eksik oluşundan doğan boşluklar, her biri anayasa hükmü değerinde yirmi kadar kanun, kararname ve kararlarla doldurulmaya çalışılmıştır.³¹⁸ Hatta Mustafa Kemal'in Tefik Paşa'ya yolladığı ve Kanun-i Esasi'nin 1921 anayasası ile çatışmayan hükümlerinin yürürlükte olduğunu bildiren telgrafı, bu dönemde iki anayasanın varlığını gösterir.³¹⁹ Yani hem 1876 Anayasası olan Kanun-ı esasi hem de 1921 Anayasası olan TEK (Teşkilatı Esasiye Kanunu) uygulanmaktadır.

³¹⁷ Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, İstanbul, 2002, 17.

³¹⁸ Meydan Larousse, I, 501.

³¹⁹ Nutuk, www.ataturk.net/nutuk/bolum10/?sayfa=bolum10_15

Parlamenter sistemi Osmanlı Devleti'nde yerleştirme çabasının I. Dünya Savaşı ile birlikte sona ermesinden sonra başlayan Milli Mücadele dönemi, anayasacılık bakımından da yepyeni bir aşamanın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Artık hükümdarlı ve parlamentolu bir “meşruti” sistem yerine, doğrudan doğruya meclis üstünlüğüne dayanan bir ihtilal yönetimi söz konusudur. Bu dönem TBMM Hükümeti dönemidir. O dönemdeki ihtilalci yönetim tarzını düzenleyen ilk anayasa da 20 Ocak 1921 tarihli, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur. Bundan sonra Cumhuriyetin ilânı ve arkasından, meclis hükümeti sistemi ile parlamenter sistemi bir araya getirmeye çalışan 20 Nisan 1924 tarihli anayasa yapılmıştır.³²⁰

Türkiye Büyük Millet Meclisinin toplanmasıyla, devlette egemenliğin kaynağı ve kullanılışı bakımından önemli bir değişiklik olmuştur. 23 Nisan 1920'de Ankara'da kurulan TBMM, yalnızca yasama yetkisini kullanan basit bir parlamento değildir, bütün yetkiler onda toplanmıştır (meclis hükümeti sistemi). Artık hükümdarlı ve parlamentolu bir “meşruti sistem” yerine, doğrudan doğruya “meclis üstünlüğü” ne dayanan bir ihtilal yönetimi söz konusudur; 20 Ocak 1921 tarihli TEK, işte bu ihtilalci yönetim biçimini düzenlemiştir.³²¹

1921 Anayasası, hazırlanış ve kabul özellikleri bakımından Osmanlı – Türk anayasacılığının en demokratik, belki de tek demokratik örneğidir. 1876 Anayasası padişahın atadığı bir komisyonca hazırlanmış ve padişahın tek yanlı iradesiyle ortaya çıkmış bir ferman anayasasıydı. 1909 değişiklikleri misâk karakteri gösteriyordu; ama oluşumlarında yine de Heyet-i Ayan'ın payı ve padişahın onayı gibi antidemokratik unsurlar vardı. 1924 Anayasası, bağımsız davranmayı başarmış olsalar da adaylıklarını ve milletvekilliklerini Mustafa Kemal'e borçlu kişilerden oluşan bir meclis tarafından yapılmış idi. 1961 ve 1982 anayasaları ise askeri darbeler ve rejimlerin ürünüdür. Bu ikisi, aralarında hazırlanış koşulları ve içerikleri bakımından önemli farklar bulunsa da, demokratik kurucu organlar eliyle ve demokratik usuller yoluyla doğmuş değillerdi.³²² Çünkü darbeyi yapan kurullar tarafından görevlendirilmiş komisyonlarca hazırlanmışlardır. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde, 1921 Anayasası'nın hazırlanışı bakımından öteki anayasalardan daha demokratik olduğu ortaya çıkmaktadır.

³²⁰ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 10. baskı, İstanbul, 1993, 15 – 16.

³²¹ Tanilli, *a.g.e.*, 119.

³²² Tanör, *a.g.e.*, 250.

Bir geçiş döneminin temel ihtiyaçları için hazırlanan kısa bir anayasa olmasına karşın TEK, Cumhuriyet anayasacılığı açısından uzun süre kalıcı ve hatta silinmez izler bırakmış, daha sonraki anayasaları da etkilemiştir. Bunların başında, Devlet konusundaki devrimci değişim gelir. Bunu yeni egemenlik anlayışı izler. İktidarın düzenlenişı açısından da kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemi 1960'lara kadar iz bırakmıştır. Gerçek bir anayasa sistematigiinden yoksun bulunan TEK, kişı hak ve özgürlükleri ile yargılama gibi temel anayasa konularını da düzenlememiştir.³²³ TEK'in pek çok konudaki eksiklikleri 1876 Anayasasının uygun maddeleri ile kapatılmıştır.

TEK, egemenlik hakkı konusunda geçmiş dönemler göz önüne alındığında büyük bir yenilik getirmiştir. "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" diye başlayan 1. maddesi, egemenlik hakkını padişahıtan alıp kayıtsız şartsız bir şekilde millete vermesi bakımından Osmanlı – Türk anayasacılık tarihinde bir dönüm noktasıdır. O tarihten bu yana ulusal egemenlik ilkesi anayasacılığımızın temel taşıdır.

1921 Anayasası ile demokratik teamüllere aykırı bir şekilde "Güçler Birliği" ilkesi benimsenmiş yasama ve yürütme erkleri birleştirilerek Meclis Hükümeti sistemi uygulanmıştır. Bu sistemde hükümet, meclisin içinden seçilir. Meclis başkanı aynı zamanda hükümet başkanı da olurdu. Kısa bir süre sonra yargı yetkisi de meclise verilmiş, meclis İstiklal Mahkemelerini kurarak bu yetkiyi kullanmıştır. Demokratik devletlerde "Güçler Ayrılığı" ilkesi değişmez ilkedir; Yasama, yürütme ve yargı erkleri birbirinden bağımsız olup, birbirini kontrol ederler. Hiç biri diğerinin alanına müdahale etmez. 1921 Anayasasında bu durumun tersine davranılmasının nedeni ülkenin ve ulusun içinde bulunduğu olağanüstü koşullardır. Güçler birliği ve meclis hükümeti sisteminin kabulü, ulusal kurtuluş potansiyelini bir tek kurum ve organda birleştirmekle "enerji tasarrufu" sağlıyor ve başarı şansını arttırıyordu. Tartışmasız ve hızlı kararlar alınacak (yasama), alınan kararlar derhal uygulanacak (yürütme), buna karşı gelenler şiddetle cezalandırılacaktır (yargı). Ancak bu durum sonsuza dek sürececek bir durum olmayıp; amacın gerçekleştirilmesi ve olağan koşulların oluşması ile ortadan kalkacaktır.

1921 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler konusunda herhangi bir kayda rastlanmaz. Ancak Kanun-i Esasi'nin Milli Mücadeleye ters düşmeyen maddeleri

³²³ Tanör, *a.g.e.*, 253.

yürürlükte bırakıldığı için, temel hak ve hürriyetler ile ilgili maddeler hâlâ geçerlidir. Bunun temel nedeni ise bağımsızlığın sağlanması konusundaki zarurettir. Savaş koşullarında yapılan TEK; savaşın kazanılması ile beraber işlevini tamamlamış ve 1924 yılında yeni bir anayasa hazırlanmıştır. TEK, dünyadaki diğer anayasalar gibi iktidarı sınırlamak için yapılmamış, ulusal birlik ve kurtuluş için yapılmıştır.

Özetle, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak bilinen 1921 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olma özelliğini taşır. İçinde bulunulan savaş koşulları gereği olağanüstü şartlarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bir ihtilal anayasası niteliği taşır. Kurtuluş Savaşı döneminde yapıldığı için bazı eksik yönleri vardır. 23 maddeden oluşan 1921 Anayasasındaki eksikliklerin giderilmesi hususunda bir düzenleme yapılarak, Osmanlı Kanun-ı Esasisinin uygun maddeleri de geçerli kabul edilmiş ve bir nevi çift anayasalı dönem yaşanmıştır. Yapılışı bakımından en demokratik anayasa kabul edilir. Bunun temel nedeni direkt olarak halkın seçtiği temsilciler vasıtası ile yapılmasıdır. Öteki anayasalarımızın hiç birinde böyle bir duruma rastlanmaz. Savaş ortamında yapılan bir anayasa olduğundan olağanüstü şartlar haizdir. İstiklal Mahkemeleri ve Tahrir-i Sükûn Yasası gibi olağanüstü mahkeme ve yasaların varlığı, temel hak ve hürriyetler açısından iyi bir gösterge olmasa da, olağanüstü bir dönem olması bu duruma açıklık getirmesi bakımından yeterlidir.

4.1.2.2. 1924 Anayasası

1921 Anayasası, olağanüstü koşulların ürünü olan eksik ve yetersiz bir metindi. Ulusun ve ülkenin kurtuluşa ermesini müteakip, devletin temel kuruluşunu, toplumun ve bireyin konumunu ve haklarını belirleyecek yeni bir yapılanmaya ihtiyaç vardı. “İki anayasalı (1876 – 1921)” duruma da artık bir son verilmeliydi.³²⁴

İkinci TBMM, seçilmesinden az bir süre sonra, yeni bir anayasa yapma sorununu halletmek durumundaydı. Çünkü 1876 Osmanlı Kanunu Esasisi henüz resmen geçersiz sayılmamış, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise yeni devletin ihtiyaçlarına cevap verebilecek derecede uzun ve ayrıntılı bir metin değildi. Yeni

³²⁴ Tanör, *a.g.e.*, 290.

anayasa, 20 Nisan 1924'te TBMM tarafından kabul edilerek, 23 Nisan 1924'te yayımlandı.³²⁵

20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Genel Esaslar (Ahkâm-ı Esasiye), ikinci bölüm Yasama (Vazife-i Teşriiye), üçüncü bölüm Yürütme (Vazife-i İcraiye), dördüncü bölüm yargı (Kuvve-i Kazaiye), beşinci bölüm Kişi Hak ve Özgürlükleri (Türklerin Hukuku Ammesi), altıncı bölüm Çeşitli Maddeler (Mevaddı Müteferrika) şeklinde düzenlenmiştir.³²⁶

İkinci TBMM'nin, anayasa hazırlık çalışmaları sırasında, dört yıldan beri yaşanan "ihtilal" ilkelerini anayasaya aktarmak konusunda çok kararlı olduğu görülmektedir. "İhtilal" ilkeleri deyimi üyelerce sık sık kullanılmıştır. Bundan da anlaşılan her şeyden önce milli egemenlik kavramıdır. Kuvvetler birliği ya da meclisin hakları ve üstünlüğü savunulurken bu ilkeye dayanılmıştır. Mebus ve cumhurbaşkanı yemin metinlerine "kayıtsız – şartsız millet hakimiyetine bağlılık" ibaresinin eklenmesi bunun başka bir örneğidir. Yasama dokunulmazlığını sağlam güvencelere bağlamak için yapılan uzun görüşmelerde savunulan tezler de milli egemenlik anlayışı ile beslenmiştir. Nihayet, cumhurbaşkanına komisyon tasarısında tanınan ve meclis aleyhine anlamlar taşıyan yetkilerin (fesih, geciktirici, veto vb.) reddedilmesine neden olan da milli egemenlik düşüncesidir.³²⁷

II. TBMM'nin kabul ettiği 1924 Anayasası, yasamanın üstünlüğü ilkesinin katı biçimi olan güçler birliği sistemi ile bu ilkenin yumuşak biçimi olan güçler ayrılığı sistemi arasında bir sistem kurmuştur.³²⁸

1924 Anayasası, yasama ve yürütme yetkilerini TBMM'ne vermiştir. TBMM yasama yetkisini bizzat kendisi, yürütme yetkisini ise cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu eliyle kullanmaktadır. Kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemi devam etmiş olsa bile, yasama ve yürütmenin birer fonksiyon olarak ayrıldığı görülmektedir. Yargı yetkisi ise yine millet adına, yasalar çerçevesinde bağımsız mahkemelerce kullanılmaktadır.³²⁹

³²⁵ Özbudun, *a.g.e.*, 10.

³²⁶ Bingöl, *a.g.e.*, 90 – 105. ; Tanör, *a.g.e.*, 294 – 313.

³²⁷ Tanör, *a.g.e.*, 292.

³²⁸ Parla, *a.g.e.*, 23.

³²⁹ Bingöl, *a.g.e.*, 91 – 92.

1924 Anayasası, iki kısa çok partili rejim denemesi (1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930'da Serbest cumhuriyet Fırkası) bir yana bırakılırsa, 1945 yılına kadar tek partili 1945'ten 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine kadar da çok partili bir rejim içinde uygulanmıştır. Anayasa, aslında demokratik bir ruha sahip olmakla birlikte, demokratik geleneklerin henüz sağlam şekilde yerleşmemiş olduğu bir ülkede, çok partili hayatın aksamadan işlemesini sağlayacak hukuki güvenceleri sağlamaktan yoksundu. Bu sakıncalar, özellikle 1945 – 1960 döneminde açıkça ortaya çıkmış, meclis çoğunluğunca kabul edilen çeşitli anti – demokratik yasalar, iktidar – muhalefet ilişkilerini kopma noktasına getirmiş, buna diğer bazı nedenlerin de eklenmesi, 27 Mayıs müdahalesinin ortamını hazırlamıştır.³³⁰

Temel hak ve hürriyetler hususunda 1924 Anayasasının durumuna göz atacak olursak; 1924 Anayasasının hazırlanışında 18. yy. felsefesinin ve Fransız ihtilali prensiplerinin oldukça derin etkileri görülür. Cumhuriyetin temel kanunu hazırlanırken, 1875 Fransız Anayasasının ve geniş ölçüde ondan esinlenmiş Polonya Anayasasının göz önünde tutulduğu görülür. 18. yy. felsefesinin etkisi özellikle “Türklerin Hukuku Ammesi” başlığını taşıyan haklar ve hürriyetler bölümünde (md. 68 – 88) kendini açıkça belli eder. Doğal haklar görüşü, havası, ruhu, hatta dili ile bu bölümde canlı olarak sezilir. Hürriyetin tanımı doğrudan doğruya 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'nden alınmadır. “Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukuku tabiyeden olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hududu hürriyetidir” denilmekte ve arkadan, gene 1789 modeli klasik hak ve hürriyetler sıralaması gelmektedir; düşünce, vicdan, söz, basın, haberleşme, dernek kurma, çalışma, eğitim hürriyetleri, mülkiyet hakkı, kişi güvenliği, konut dokunulmazlığı, eşitlik ilkesi vs. Görülüyor ki söz konusu olan sadece negatif haklardır. Kişinin devlet karşısında özel alanını çizen sınır – hürriyetlerdir. 1924 Anayasasını yapanlar, sosyal içerikli özgürlük anlayışına, o dönemde yeni yeni anayasalara girmeye başlamış olan sosyal ve ekonomik haklar akımına yabancı kalmışlardır. Ancak bu yeni haklar kategorisi, ülkenin o zamanki şartları bakımından henüz geniş ölçüde eksikliği duyulan bir kategori olarak belirmiş değildi.³³¹ Bu tip haklar daha ziyade sanayileşmiş veya sanayileşmekte olan

³³⁰ Özbudun, *a.g.e.*, 13.

³³¹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 110; Tanilli, *a.g.e.*, 170.

devletlerde uygulanmakta idi. Genç Türkiye'nin henüz böyle bir durumu oluşmamıştır.

1921 Anayasası kişi hak ve özgürlüklerini düzenlememişti. 1924 Anayasasında yukarıda da belirtildiği gibi bu konu ele alınmıştır. 1924 Anayasasında hak ve özgürlüklerin felsefi kökeni ile sınırları konusunda, doğal hukukçu, liberal (özgürlükçü) ve bireyci (ferdiyetçi) bir yaklaşım egemendir. Özgürlüklerin sınırı olarak devlet, kamu ya da toplum çıkarları gibi kavramlara gönderme yoktur. Anayasa tasarısının sosyal dayanışma gereği (doğal afetler) bir takım yükümlülükler getirebileceği yolundaki önerisi bile genel kurulda onaylanmayıp reddedilmiştir. Bütün bu tavırlar, Fransız devrim ilkelerinin etkisini taşıyan seçkinlerin liberal ve bireyci eğilimlerini yansıtır. Gerçektende 68. madde, 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 4. maddesinden alınmıştır.³³²

Türklerin Hukuku Ammesi ile ilgili tartışmalar kısa ve yüzeysel olmuş çoğu tartışılmadan kabul edilmiştir. Genel kurul bazı konularda değişiklikler yapmıştır.

Posta yoluyla haberleşmenin gizliliğine mahkeme kararı olmadan dokunulamayacağına ilişkin hükme (md. 81) açıklık getirilerek, telgraf ve telefon yolu ile haberleşmeler de buna eklenmiştir.³³³ Böylelikle özel hayatın gizliliği ve haberleşme özgürlüğü güvence altına alınmaya çalışılmıştır.

Sıkıyönetim ilanı halinde, meclis toplanmış değilse derhal toplantıya çağırılması hükmü (md. 86) metne genel kurulda eklenmiştir. Bu durum, kişi hakları açısından olduğu kadar, meclisin vazgeçilmezliği konusundaki duyarlılığı yinelemesi bakımından da önemlidir.

Anayasa, klasik – bireysel hak ve özgürlüklerin hemen hepsine yer vermiştir. Yasa önünde eşitlik ilkesi ve hakkı ile her türlü ayrıcalığın yasaklanması (md. 69) en başta gelmektedir. Yine bir genel madde kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, yayın, seyahat, sözleşme, çalışma, mülk edinme, malını kullanma, toplantı, dernek ve ortaklık kurma hak ve özgürlüklerinin Türklerin tabii haklarından olduğu belirtilmiştir.³³⁴

Anayasanın 88. maddesinde hak ve özgürlüklerden bahsedilirken, hakların öznesi durumundaki “Türk” veya “Türkler”in karşılığı verilir: “*Türkiye ahalisine,*

³³² Tanör, *a.g.e.*, 309.

³³³ Bingöl, *a.g.e.*, 120.

³³⁴ Bingöl, *a.g.e.*, 118 – 119; Tanör, *a.g.e.*, 309.

din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk denilir.” Anayasa dinsel ve ırksal farklılıkların bulunduğunu ancak, “Türklük” sıfatının dinsel ve ırksal bir anlam taşımadığını, coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasi (vatandaşlık bağı) anlama geldiğini vurgulamaktadır. Mustafa Kemal’de aynı yıllarda “*Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye Halkına, Türk Milleti denir.*” şeklindeki tanımıyla, 88. maddedeki yaklaşımı bir başka düzlemde formüllendirmişti. Dolayısıyla 1924 Anayasası’nda “*milliyetin esası ırk değil siyasi sadâkattir.*” Ülkesel milliyetçilik anlayışı getirilerek, farklı etnik unsurların kaynaşması sağlanmaya çalışılmıştır. Düşünce itibari ile Osmanlıcılık fikrini çağrıştıran bir uygulamadır.

Temel hak ve hürriyetler anayasada ayrı maddeler halinde ele alınmıştır. Can, mal, ırz ve konut dokunulmazlığı (md. 71), yasanın belirttiği durumlar dışında yakalanmama ve tutuklanmama (md. 72), işkence, eziyet, müsadere ve angarya yasağı (md. 73), yasal istisnalar dışında el koyma ve kamulaştırma yasağı (md. 74), felsefi görüş ve dinsel inancından dolayı kınanmama ve yasalar çerçevesinde dinsel ayinler yapabilme hakkı (md. 75), yasal usuller dışında konuta girememe ve burada arama yapamama kuralı (md. 76), basın serbestliği ve sansür yasağı (md. 77), seferberlik, sıkıyönetim ya da salgın hastalık dışında seyahat özgürlüğüne engel olunmaması (md. 78), sözleşme, çalışma, mülk edinme, toplanma, dernek ve ortaklıklar kurabilme haklarının ancak kanunla sınırlanabilmesi (md. 79), haberleşmenin gizliliği ilkesi (md. 81), bu gibi bireysel hak ve güvencelere örnek oluşturur.³³⁵

Yargısal güvence ile ilgili haklar çeşitli bölümlere dağılmıştır. Açık yargılama hakkı (md. 58), mahkemeler önünde meşru yollardan yararlanarak hakkını savunabilme (md. 59), yasayla görevli mahkemede dava açabilme (md. 60) ve sadece yasayla tabi olunan mahkemede yargılanma hakkı (md. 83) bunların önde gelenleridir.³³⁶

Siyasal ve kamusal katılma hakları olarak da mebus seçme ve seçilme (md. 10 – 11), devlet memuriyetine girebilme (md. 92), kamu işleri ile ilgili olarak yasalara aykırı buldukları durumları ilgili mercilere ve TBMM’ye haber verme hakları (md. 82) belirtilebilir.

³³⁵ Bingöl, *a.g.e*, 118 – 119 – 120.

³³⁶ Tanör, *a.g.e*, 310; Bingöl, *a.g.e*, 117 – 118 – 120.

Ekonomik konularda anayasa bireysel mülkiyeti ve girişimi koruyucu bir özellik gösterir. Ekonomik anlamda devlet sınırlayıcı ve müdahaleci değildir. Özel teşebbüs desteklenir. Anayasanın 74. maddesine göre kamulaştırılan toprağın bedeli hemen ödenecektir. 1937 yılında ise devletçilik ilkesi anayasaya konulmuştur. Devletçilik ilkesi ile ekonomik yatırımların devlet tarafından yapılması uygulaması getirilmiştir. Devletin müdahalesi komünizm benzeri katı bir müdahale değildir. Özel teşebbüsün şartları henüz olgunlaşmadığı ve yeterli sermaye birikimi olmadığı için böyle bir uygulamaya gidilmiştir.

Sosyal haklar konusuna değinilmemiş, devletin bu alandaki ödevlerinden söz edilmemiştir. Sendika, grev, toplu görüşme, toplu sözleşme gibi haklara değinilmemiştir. Sosyal güvenlik, iş hakkı, sağlık ve konut hakları gibi alanlarda da devlete düşen ödevlerden söz edilmemiş, sadece 87. maddede parasız ilköğretim hakkı ve zorunluluğundan bahsedilmiştir. Sosyal haklar bakımından ortaya çıkan bu eksiklik, Halkçılık ilkesi ile çelişen bir durumdur.

Olağanüstü durumlarda uygulanacak olan yönetimin usul ve esasları da anayasada ele alınmıştır. Savaş, savaşı gerektirecek bir durum, ayaklanma ya da vatana ve Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli kalkışmaların doğduğuna ilişkin kesin belirtiler ortaya çıktığında, bakanlar kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere sıkıyönetim ilan edilebilir. Sıkıyönetim kişi ve konut dokunulmazlıklarının, basın, haberleşme, dernek ve şirket kurma özgürlüklerinin geçici olarak sınırlandırılması ya da durdurulması sonucunu doğurur.³³⁷ Dikkat çekici olan kayıt altına alınacak veya durdurulacak hak ve özgürlüklerin açıkça belirtilmesidir. 1961 ve 1981 anayasalarında böyle bir durum görülmez.

1925 – 1945 yılları arasında Türkiye’de tek parti rejimi denilen bir yönetim şekli uygulanmıştır. Bu dönemde demokrasinin tam olarak uygulandığını söylemek güçtür. Ancak demokrasiye geçiş için bazı denemeler yapılmıştır. Bunlardan ilk deneme 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kurulmasıdır. Bu partinin kurulmasından kısa bir süre sonra Şeyh Sait Ayaklanması çıkmıştır. Bu ayaklanmadan dolayı İsmet Paşa Hükümeti sert önlemler almış, TBMM Takrir-i Sükun Kanunu’nu çıkarmış, iktidara bağımlı İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hükümetçe kapatılmış ve şiddet politikalarının

³³⁷ Tanör, *a.g.e.*, 312; Bingöl, *a.g.e.*, 102.

uygulandığı beş yıllık muhalefetsiz bir döneme girilmiştir. 1930 yılında ise Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduysa da kısa bir süre sonra parti kendini feshetmiştir. Bu tarihten itibaren tek parti yönetimi yerleşiklik kazanmış ve bu durum 15 yıl kadar sürmüştür. Bu süre boyunca CHP meşruluğunu iki temele dayandırmıştır: Müdafaa-i Hukuk temeli ve ülkenin “sınıfsız”, kendisinin de “ulusal” bir parti olduğu tezi.³³⁸

1924 Anayasası döneminde milli egemenlik ilkesinin uygulamaya konulduğu görülür. Milli Egemenlik ilkesi halkın yönetime katılması ile mümkündü ve seçimli – çok seçenekli bir siyasi hayatın kurulmasını gerekli kılmaktaydı. Bu dönemde demokratikleşmeyi gerçekleştirmek için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Mebus olmak için vergi verme şartı kaldırılmış, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir (1934). Çok seçeneklilik ise gerçekleşmemiştir. 1925’ten sonra doğan tek parti rejimi, egemenlik hakkının serbest ve çoktan seçmeli biçimde gelişmesine izin vermemiştir. Tek şefli ve tek partili yönetim ülkeyi 1945 yılına kadar yönetti. Meclis de parti grubuna tabi oldu. Böyle bir temsil sisteminin demokratikliği ise mümkün değildir. Çünkü farklı görüşlere mecliste bulunma şansı verilmemiştir.

Tek parti dönemi boyunca (1923 – 1950), özellikle 1927’den sonra, siyasi rejimin çerçevesini asıl belirleyen 1924 Anayasası değil, CHP’nin tüzük ve programları olmuştur.³³⁹

Tek partili dönemde Temel Hak ve Hürriyetler konusunda gelişmelere gelince. Atatürk rejimi otoriter bir rejimdi, fakat klasik anlamda tipik bir diktatörlük değildi. Onun tek parti sisteminin, ne ideoloji yönünden ne de iç yapı yönünden faşist veya katı Marksist sistemlerle hiçbir benzerliği yoktur. Ne onlar gibi kişiyi toplum içinde eriten ve otoriteyi ilahlaştıran bir totaliter dünya görüşünün savunucusu olmuş, ne de vatandaşı sabah akşam gözetleyen sıkı bir polis rejimi kurmaya kalkmıştır. Aksine, Atatürk hedef olarak belirlediği demokratik prensiplerin üstünlüğünü ve “halka dayanan yönetim” idealini savunmaktan hiçbir zaman geri kalmamıştır.³⁴⁰

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, tek parti yönetiminin uygulandığı yıllarda “demokrasiye hazırlık” adı altında demokrasi ile bağdaşmayan pek çok uygulamaya gidilmiştir. Tek parti rejimi, hak ve özgürlükler açısından, anayasanın öngördüğünden farklı ve baskıcı bir tablo yaratmıştır. Olan ve olması gereken

³³⁸ Esat Öz, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılma*, Ankara, 1996, 78.

³³⁹ Parla, *a.g.e.*, 27.

³⁴⁰ Kapani, *a.g.e.*, 110.

arasında çelişki burada da su yüzüne çıkmıştır. Örneğin, bireysel hak ve özgürlüklerin durumu özellikle kişi özgürlüğü ve güvenliği açısından olumsuzluklarla doludur. Sıkıyönetim uygulamaları, Sıkıyönetim Mahkemeleri ve İstiklal Mahkemelerince verilen bazı tutuklama ve mahkumiyet kararları bunun başlıca nedenleri arasındadır. Zorunlu yerleştirme (iskân) yasaları, köylü üzerindeki baskı ve angaryalar, bireysel hak özgürlüklere zarar vermiştir. Militan laiklik dinsel özgürlüklere kısıtlama getirmiştir (bazı camilerin ibadete kapatılması, hac izni verilmemesi, dini öğretimde boşluk, örtünme ile ilgili yasaklar vb.). Ayrıca TCK ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile düşünce suçları gündeme gelmiştir.³⁴¹

Çalışma ile ilgili ağır baskılar vardır. Çalışanlar, hak ve isteklerini topluca savunma haklarından yoksundur. Sendikal örgütlenme sınırlı, devletin güdümünde ve pratikte devlet iznine bağlı olup, grev yasaktır. Toplu pazarlık ve toplu sözleşme yoktur.

Basın özgürlüğü de ağır baskılar altındadır. Çıkarılan geçici bir yasa ile bakanlar kurulu sakıncalı yayın (güvenliği tehdit) yapan gazete ve dergilerin yayımını geçici süre ile durdurma hakkına sahiptir. 1925 tarihli Tahrir-i Sükun yasası ile gericiliğe, isyana yol açabilecek ve ülkenin sosyal düzenini ve sükununu güvenlik ve asayişini bozacak yayınlar Cumhurbaşkanının onayı ile hükümet tarafından önlenebiliyordu. II. Meşrutiyet döneminde ülkenin iç ve dış güvenliğini bozacak yayınlar yasaklanmışken, bu dönemde yapılan Matbuat Kanunu (1931) daha ileri giderek “memleketin umumi siyasetine dokunacak” yayımlar yapan gazete ve dergilerin Bakanlar Kurulu tarafından geçici olarak kapatılmasını sağlamıştır. Meşrutiyet Döneminde kapatılan bir gazetenin geçici süreyle yerine başka isimle yeni gazete kurulabilirken, Tek Parti Dönemi’nde kapatılan bir gazetenin sahip ve yazı işleri müdürünün bu süre içinde başka bir gazete çıkarmaları yasaklanmıştır. Benzer hükümler 1982 Anayasasının 28. maddesinde de mevcuttur.³⁴² Bu durumda ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. II. Meşrutiyet Anayasası kağıt üzerinde de olsa 1924 ve 1982 Anayasalarından basın özgürlüğü hususunda daha ileri bir düzeydedir.

Parti ve dernek ile ilgili türlü kısıtlamalara başvurulmuştur. Derneklerin faaliyete başlayabilmesi için, kuruluşunu idareye bildirip ilmuhaber alması gerekiyordu. İdare bu yöntemle uygun görmediği derneklerin kuruluşu sürecinde

³⁴¹ Tanör, *a.g.e.*, 318.

³⁴² *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 6. Baskı, Ankara, 2004, 14 – 15.

zorluklar çıkarıyordu. 1938 yılına kadar dernek (parti) kurmak hukuken serbest, fiilen izne bağlıdır. 1938’de çıkan Cemiyetler Kanunu ile faaliyete geçebilmek için tescil belgesi alma zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca TCK ve Cemiyetler Kanununa göre, laikliğe ve cumhuriyete karşı, ırkçı, bölgeci, ulusal bütünlüğü bozucu dernekleşmeler ile anayasadaki Altı ilke’ye aykırı örgütlenmeler yasaklanmıştır. Tek parti döneminde kağıt üzerinde serbest olan toplantı ve gösteri yürüyüşü ile ilgili özgürlükler de fiilen askıya alınmıştır.³⁴³ Bu dönem adeta özgürlüklerin kağıt üzerinde serbest, uygulamada yasak olduğu bir dönemdir.

1924 Anayasası, 1960 yılındaki askeri müdahaleye kadar yedi kez değiştirilmiştir. Bu değişikliklerden içerik ile ilgili olanları, özellikle de temel hak ve özgürlükler ile ilgili olanları ele almak gerekir. 1934 yılında yapılan değişiklikle kadınlar seçme ve seçilme hakkına kavuşmuştur (md. 10 – 11).³⁴⁴ Bu maddelerin ilk şekli incelenirse sadece erkeklere seçme ve seçilme hakkı verildiği görülecektir. Yeni uygulama ile anayasanın eskiye oranla daha demokratik bir nitelik kazandığı söylenebilir.

1924 Anayasasının uygulanması ile ilgili şimdiye kadar Tek Partili dönem ele alındı. Bu dönemde ana gündem maddesi devlet iken, yani anayasanın ve yasaların ekseninde devlet varken; 1945’te çok partili döneme girişle beraber gündem “Sivil Toplum” olmuştur. Türkiye’de çok partili rejim 1945’te başlamıştır demek yanlış olur. Çünkü II. Meşrutiyet dönemi’nde çok partili rejime geçilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında da çok partili rejim denemelerine gidilmiş ancak başarısız olunmuştur. 1945 yılına gelindiğinde II. Dünya Savaşı’nın etkisiyle tüm dünyada baş gösteren ekonomik bunalım Türkiye’yi de etkilemiştir. Bu durumdan dolayı içerde tek parti rejiminin ekonomik, sosyal, politik ve kültürel uygulamalarından sıkıntı duyan geniş bir halk kitlesi ortaya çıkmıştır. Bu kitlenin tepkilerini dile getirecek siyasal bir harekete ihtiyaç duyuluyordu. Bunun dışında çok partili rejime geçişi sağlayacak dış gelişmeler yaşanıyordu. Örneğin, Sovyetler Birliği’nin tehditleri Türkiye’yi Batıya yaklaşmaya zorluyordu. Bu durum Batının yönetim şekli olan demokrasiye geçişi gerekli kılıyordu. 18 Temmuz 1945’te CHP dışında ilk siyasal parti olan Milli Kalkınma Partisi’nin kurulmasına izin verilmiş, 1 Aralık 1945’te de Demokrat Parti

³⁴³ Tanör, *a.g.e.*, 320.

³⁴⁴ Bingöl, *a.g.e.*, 110 – 111.

kurulmuştur. 1946' da yapılan seçimler sonucunda CHP yine iktidar partisi olmuştur.³⁴⁵

1946 seçimlerine oranla eşit, demokratik ve özgür koşullarda yapılan 14 Mayıs 1950 seçimlerine katılma oranı çok yüksek (%89,3) olmuş, Türk Milleti, tarihinde ilk defa serbest iradesini kullanarak ve oy vererek iktidar değiştirmiş ve kendi yöneticilerini seçmiştir.³⁴⁶

14 Mayıs 1950 seçimleri ile iş başına gelen Demokratik Parti liberal demokrasinin, insan haklarının, kamu hürriyetlerinin savunuculuğunu yapmakta ve bunları en geniş ölçüde gerçekleştirmeyi vaat etmekte idi. Büyük çoğunluk DP'yi bu söylemlerinden dolayı desteklemiştir. Buna paralel olarak DP'nin ilk yıllarında kamu hürriyetleri alanında o zamana kadar ulaşılmamış bir gelişme kaydedildiği görülür. Özellikle basın hürriyeti, dernek kurma ve toplantı hürriyetleri aşırı ve gereksiz sınırlamalardan kurtarılmıştır.³⁴⁷

Ancak ne yazık ki bu özgürlükçü dönem uzun sürmemiştir. DP iktidarı daha başlangıçtan itibaren popülist ve kitleleri etkileyici bir politika ile ekonomik alanda halkı maddi olarak yararlandırma siyaseti gütmüştür. Ancak bu yararlandırma halka refah ve mutluluk getirecek durumda değildir. Hatta DP iktidarı toplu sözleşme ve grev hakkı konusundaki sözlerini hiçbir zaman gerçekleştirmemiştir. Kötü ekonomik politikanın olumsuz sonuçları ortaya çıkınca; iktidar partisi, hürriyetler rejiminin kendi aleyhine işlemesi endişesi içinde adım adım bu rejimden uzaklaşmaya başlamıştır. İlk olarak fikir ve eleştiri hürriyetini kısıtlayıcı tedbirler alma yoluna gidilmiştir.³⁴⁸ 1951'de basın özgürlüğüne yönelik kısıtlamalar getirilmiş, yapılan yasalar ile basın özgürlüğü hemen hemen ortadan kaldırılmıştır.³⁴⁹ Yaşanan bu durum Türk siyasetinde yaygın bir hastalığın ilk örneklerindendir. Kendisini iktidara taşıyan halka ve basına rağmen politika yapmak, politika yaparken ülke gerçeklerinden koparak popülizme kaçmak ve ülke kaynaklarını iktidar da kalmak için kullanmak. Bunun sonucunda da iktidarda kalmak için saldırganlaşıp, hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlamalar yapmak gelir.

³⁴⁵ Taner Timur, *Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul, 1991, 24.

³⁴⁶ Türkiye Tarihi₄, (1908 – 1980), İstanbul, 1990, 182.

³⁴⁷ Kapani, *a.g.e.*, 113.

³⁴⁸ Kapani, *a.g.e.*, 114.

³⁴⁹ Türkiye Tarihi₄, 179.

DP'nin uygulamaları sonucunda 1960 ihtilali meydana gelmiş ve DP iktidardan uzaklaştırılmıştır.³⁵⁰

1924 Anayasasının uygulandığı dönemde etkin olan çağdaşlaşma hareketine karşı tehdit olarak görülen DP iktidarının uzaklaştırılmasını amaçlayan 1960 darbesinin nedenlerinden biri de Tanzimat'tan beri iktidarın önemli bir parçası olan askeri ve sivil bürokrasinin, 1946'dan sonra yaşanan çok partili dönemde üstünlüklerini eşrafa ve yeni burjuvaziden kurulu bir ittifaka kaptırmasıdır. İktidarı ele geçiren eşraf ve yeni burjuva takımı, askeri ve sivil bürokrasinin özelemlerinin tersine toplumu yönetmeye kalkmışlardır. Bunun üzerine iktidarı kaptırmaktan memnun olmayan bürokrasi 27 Mayıs ihtilalini gerçekleştirmiştir.³⁵¹

Özetle, 1924 Anayasası, Türkiye'nin batılılaşması ve model olarak görülen Avrupa Toplumuna intibakını sağlama amacını güden bir anayasadır. Temel hak ve hürriyetlerin gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Anayasa ile ırksal temele dayanmayan ve Türkiye'de yaşayan herkesi Türk kabul eden milliyetçilik fikri vurgulanarak, devletin üniter yapısı korunmaya çalışılmıştır. Yasalar önünde tüm vatandaşların eşitliği sağlanmaya çalışılmış, özel yaşamın gizliliğine yönelik güvenceler getirilmiş, yargılama ve siyasal katılma hakları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Anayasada grev, sendika, toplu sözleşme gibi sosyal ve ekonomik hakların belirtilmemesi temel haklar bakımından bir eksikliktir. Bunun nedeni ise yeni kurulan devletin sanayileşememesidir. 1925 – 1945 yılları arasında yaşanan Tek Parti Dönemi'nin demokrasi ve temel hakların gelişimi ve uygulanması bakımından parlak bir dönem olduğunu söylemek güçtür. Her şeyden evvel tek parti sıfatı bile katılma hakları bakımından olumsuz bir durum olduğunun en büyük göstergesidir. Tek Parti Dönemi'nde anayasada yazılı olan ile uygulamalar arasında önemli çelişkiler ortaya çıkmıştır. Sıkıyönetim ve İstiklal Mahkemeleri'nin karar ve uygulamaları, Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile getirilen sınırlamalar ve zorunlu yerleştirme uygulamaları buna örneklerdir. Aynı dönemde basın – yayın ve toplanma ile ilgili hak ve özgürlüklere sınırlamalar getirilmiştir. 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi ise temel hak ve hürriyetlerin gelişimi açısından olumlu bir adımdır. Yine 1945 yılında demokrasi ve temel hak ve özgürlüklerin gelişimi açısından önemli bir adım atılarak, çok partili yaşama geçilmiştir. Bu gelişme ile

³⁵⁰ Kapani, *a.g.e.*, 115.

³⁵¹ Turhan, *a.g.e.*, 174.

siyasal hak ve özgürlükler geniş oranda kullanım ortamı bulmuş ve diğer hak ve özgürlüklere de doğrudan veya dolaylı güvenceler getirilmiştir. 1950 yılında yapılan serbest seçimler ile yaşanan iktidar değişikliği, temel hak ve hürriyetler alanında başlangıçta olumlu gelişmeler yaşanmasını sağladı ise de bir süre sonra iktidar partisi kısıtlayıcı politikalarla temel haklara müdahale etmeye başlamıştır. 1960 ihtilali sonucunda dönem son bulmuştur.

4.1.2.3. 1961 Anayasası

27 Mayıs 1960 müdahalesi ile iktidarı ele geçiren Milli Birlik Komitesi, kabul ettiği 1 sayılı kanunla, 1924 Anayasasının birçok hükümlerini değiştiren geçici bir anayasa düzeni kurmuştur. Bu anayasaya göre, MBK, TBMM'nin yetkilerine sahiptir. Komite yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini de kendi seçtiği bakanlar eliyle kullanacaktır. Bakanları, Devlet Başkanı tayin etmektedir. MBK bakanları denetleme ve istediği takdirde azletme yetkisine sahiptir. Geçici anayasanın meydana getirdiği Devlet Başkanlığı makamı, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Başkomutan ve MBK Başkanlığı yetkilerini kendisinde birleştirmiştir.³⁵² MBK, halk adına hareket etmekte, yasama ve yürütme yetkilerini kullanmakta, hatta yargıya müdahale etme imkânı bulunmaktadır. Ancak tüm bu yetkilere sahip olma hususunun açıklanması, demokratik ve hukuksal bakımdan mümkün görünmemektedir.

Ordu Dâhili Hizmet Kanununun 34. maddesine göre Cumhuriyeti koruma ve kollama görevini yerine getiren orduya mensup subaylar 1924 Anayasasının bazı maddelerini kaldırarak yeni bir düzen kurmuşlardır. Geniş yetkilerle donatılmış MBK belli bir süre devleti yönetmiştir. Yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayan MBK, yargı yetkisini bağımsız mahkemelere vermişse de, Yüksek Adalet Divanı denilen ve eski Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakan ve Milletvekillerini yargılayan bir kurul oluşturmuştur. Bu kurulun üyeleri ve başkanı Bakanlar Kurulu'nun önerisi üzerine MBK tarafından seçilmiş ve kararları kesin kabul edilmiş, temyizi imkânı verilmemiştir. Ancak idam kararlarının yerine getirilmesi

³⁵² Özbudun, *a.g.e.*, 15; Bingöl, *a.g.e.*, 129 – 130 – 131.

MBK onayına bağı kılınmıştır. Bu tür uygulamaların temel hak ve hürriyetler ile bağdaştığını söylemek ise mümkün değildir.

1961 Anayasası hazırlanırken önce İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi tarafından tasarılar hazırlanmıştır. Bu tasarılarından özellikle Ankara Üniversitesi'nce hazırlanan tasarı, DP iktidarının hatalarından geniş bir şekilde bahsederek, 27 Mayıs Darbesini meşrulaştırma eğilimine girmiştir.³⁵³ Bu durum darbeye yönelik farklı bir bakış açısını da gözler önüne serer. Çünkü 1960 İhtilali, dönemin solcu aydınları tarafından “ilerici bir devrim” olarak tanımlanır.³⁵⁴

Anayasa ve seçim kanunlarını yapma görevinin yanında TBMM'nin diğer yetkilerine de sahip olan bir Kurucu Meclis oluşturulmuş ve bu meclis, kendisine tanınan süre içinde yeni anayasayı yapma görevini sonuçlandırmıştır (27 Mayıs 1961). Yapılan halkoylaması sonucu 1961 Anayasası kabul edilmiştir.³⁵⁵ Halkoylamasını müteakip 25 Ekim 1961 günü “Geçiş Rejimi” son bulmuş ve MBK yetkilerini TBMM'ye devretmiştir.

1961 Anayasası, 27 Mayıs 1960 hükümet darbesini yapan 38 kişilik askeri cuntanın biçimlendirdiği, “serbest seçim – genel oy – partilerin temsili” ilkelerinden oldukça uzak bir “Temsilciler Meclisi”ne yaptırılmış ve ortaya çıkan metne son şeklini “seçilmişlik – temsilcilik – vekillik” niteliklerinden yoksun MBK vermiştir.³⁵⁶

1961 Anayasası bir başlangıç bölümü, 157 madde ve 22 geçici maddeden oluşmaktadır. Bu tarihe kadar yapılan Osmanlı Dönemi – Cumhuriyet Dönemi anayasalarının en uzunudur. Kapsamlı ve ayrıntılı düzenlemeler içerir. Anayasanın 2. kısmı en uzun kısım olan Temel Haklar ve Ödevler kısmıdır. Temel Hak ve Özgürlüklerin genişçe ele alınmasının nedeni 1961 anayasasının bir “tepki anayasası” olmasından kaynaklanır.³⁵⁷ DP iktidarının son döneminde temel hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlamalar bir tepki doğmasına neden olmuş, bu durum 1961 Anayasası'nın yapılışını da etkilemiştir.

³⁵³ Tanör, *a.g.e.*, 371.

³⁵⁴ Hasan Cemal, *Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*, İstanbul, 1999, 109.

³⁵⁵ Özbudun, *a.g.e.*, 16.

³⁵⁶ Parla, *a.g.e.*, 32.

³⁵⁷ Tanilli, *a.g.e.*, 171; Kapani, *a.g.e.*, 117.

1961 anayasası, 1982 anayasasının aksine “Devleti” kutsal saymayıp “Bireyi” ön plana çıkarmıştır. Devlet otoritesini pekiştirmek yerine, özgürlük ve demokrasiyi kurumsallaştırarak bireyi ön plana çıkarma yoluna gitmiştir. Bu özellik anayasanın bütün bölümlerinde gözlemlenebilir.³⁵⁸

Temel Hak ve Özgürlüklerin hem sayılıp sıralanışı, hem de ayrıntılarıyla düzenlenip korunması bakımından 1961 Anayasasının Türk Anayasa hukukuna katkısı büyüktür. Getirilen sistem, çağdaş klasik demokrasilerdeki hak ve özgürlüklerin hemen hepsini kapsayacak biçimde üçlü bir bölünmeye dayanmaktaydı: “Kişinin hak ve ödevleri”, “sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler”, “siyasi haklar ve ödevler”.³⁵⁹

1961 Anayasasının temel hakların niteliği ve korunması kenar başlıklı 10. maddesinin ilk fıkrası, “Herkes kişiliğine bağlı dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir” demekle, insan ve bireyin doğal hukuktan kaynaklanan, liberal felsefeyi içeren ve devletten önce gelen ayrıcalıklı konumunu açıklamaktadır. Buna göre özgürlük asıl ve en çok korunmaya lâyık değerdir.³⁶⁰ Maddenin esas yenilik getiren bölümü ise 2. fıkrasıdır. “Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar.” Burada varolan değerın korunmasından çok onun geliştirilmesi ve gerçekleştirilmesi düşüncesi vardır. İlk fıkra özgürlüğe ikincisi ise özgürleştirme anlayışına işaret etmektedir.³⁶¹

Anayasa, insan – birey – toplum üçlüsüne ne gibi hak ve özgürlükler tanımıştır? Anayasa iyi incelenirse klasik, sosyal ve siyasal hak ve ödevler şeklinde bir sıralama olduğu görülür. (II. Bölüm: Kişinin Hak ve Ödevler, III. Bölüm: Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler, IV. Bölüm: Siyasi Hak ve Ödevler).³⁶²

Klasik hak ve özgürlükler 18. – 19. yüzyılın burjuva demokratik devrimleriyle doğmuş haklardır. Bu nedenle bunlara birinci kuşak haklar denir. Ekonomik haklar da bunların içinde yer alır. Bu haklar, kişinin devletçe aşılmayacak ve

³⁵⁸ Kapani, *a.g.e.*, 120; Tanör, *a.g.e.*, 378; Tanilli, *a.g.e.*, 172.

³⁵⁹ Soysal, *a.g.e.*, 37.

³⁶⁰ Tanör, *a.g.e.*, 379.

³⁶¹ Tanilli, *a.g.e.*, 171.

³⁶² Bingöl, *a.g.e.*, 142 – 143 – 144 – 145 – 153.

dokunulmayacak özel alanının sınırlarını çizen haklar ve özgürlüklerdir. Negatif statü hakları veya olumsuz statü hakları denilen bu haklar devlete negatif bir tutum, sadece bir karışmama ve gölge etmeme ödevi yüklerler. Devlet burada aktif değil, pasif bir tutum takınmak durumdadır.³⁶³ 1961 Anayasası klasik hakların hemen hepsini tanımıştır (Koruyucu Haklar ve Özgürlükler – Kişinin Hakları ve Ödevleri).³⁶⁴ Eşitlik (md. 12), kişi dokunulmazlığı (md. 14), özel hayatın gizliliği (md. 15), konut dokunulmazlığı (md. 16), haberleşme (md. 17), seyahat ve yerleşme (md. 18), din ve vicdan (md. 19), düşünce ve açıklama (md. 20), bilim ve sanat (md. 21), basın ve yayın (md. 22 – 27), toplantı ve gösteri (md. 28), dernek kurma (md. 29), kişi güvenliği (md. 30), hak arama (md. 31), tabii yargı yolu (md. 32), cezaların yasallığı ve kişiselliği (md. 33), mülkiyet (md. 36), çalışma ve sözleşme (md. 40).³⁶⁵

1961 Anayasasının hakların tanındığı kişiler bakımından 1924 Anayasasından farklı yönleri vardır. 1924 Anayasası genelde “Her Türk” diye başlayan maddelerden oluşur; oysa 1961 Anayasası daha evrensel bir üslupla “Herkes” diye başlar. Burada anayasadaki hak ve özgürlüklerin öznesi sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı değil, herkeştir yani tüm insanlıktır. Bu durum 1961 Anayasası’na evrensel bir nitelik kazanmasını sağlar.

İkinci grup haklar “sosyal haklar”dır. 1961 anayasasının 2. kısmının 3. bölümünde ele alınmıştır. Bunlara isteme hakları da denir. İsteme hakları yurttaşlara, devletten olumlu bir davranış, bir hizmet ve yardım isteme olanaklarını tanır ve bunun karşılığında devlete iktisadi ve sosyal alanda belirli ödevler yükler. Bu haklar “pozitif statü hakları” diye de adlandırılır. Bu haklar burjuva demokratik devrimlerinden sonra kapitalist toplumlarda hızla artan eşitsizlik ve yolsuzlukları azaltmaya, iktisadi ve sosyal yönden zayıf durumdaki kişi ve sınıfları kollamaya yöneliktir. İnsanca yaşam şartları sağlamaya yöneliktir.³⁶⁶

1961 anayasasında sosyal hak ve ödevler şöyle sıralanmıştır. Ailenin korunması (md. 35), mülkiyet hakkı (md. 36 – 39), çalışma ve sözleşme özgürlüğü (md. 40), çalışma ile ilgili haklar (md. 42 – 47), sosyal güvenlik hakkı (md. 48), sağlık hakkı (md. 49), öğrenim sağlanması (md. 50), kooperatifçiliği geliştirme (md.

³⁶³ Tanör, *a.g.e*, 380; Tanilli, *a.g.e*, 173; Kapani, *a.g.e*, 120.

³⁶⁴ Bingöl, *a.g.e*, 142 – 143.

³⁶⁵ Tanilli, *a.g.e*, 173 – 174; Tanör, *a.g.e*, 380; Özbudun, *a.g.e*, 24.

³⁶⁶ Kapani, *a.g.e*, 121.

51), tarımın ve çiftçinin korunması (md. 52). Bunlardan kısmen yararlanabilen yabancıların hakları yine uluslararası hukuka uygun olarak yasayla sınırlanabilir.³⁶⁷ Bu haklar düzenlenirken devlete düşen görevlerin yerine getirilmesi ekonomik gelişmelerin ölçüsüne ve mali kaynakların yeterliliğine bağlanmıştı. Anayasada devletin bu yöndeki çabalarına yardımcı olmak üzere, kamulaştırma ve devletleştirme yetkilerini de yine “sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler”le birlikte düzenlenmiş, kooperatifçiliğin geliştirilmesi, çiftçinin korunması gibi sosyal içerikli birtakım ekonomik hedefler belirlemiştir.³⁶⁸

1961 Anayasasının 2. kısmının 4. bölümünde “Siyasi Hak ve Ödevler” başlığı ile alınan haklara “katılma hakları” ya da “aktif statü hakları” da denir. Bu haklar esas bakımdan referandum, seçme ve seçilme yollarıyla yurttaşlara toplum yönetiminde söz sahibi olma, bu yönetime katılma yetkisini veren siyasal haklar ve özgürlükler anlaşılır.³⁶⁹ Bu haklar, sadece vatandaşların yararlanabileceği haklardır. Vatandaşlık (md. 54), seçme ve seçilme (md. 55), siyasal parti kurma ile ilgili hükümler (md. 56 – 57), kamu hizmetlerine girme (md. 58), yurt savunmasına katılma (md. 60), dilekçe (md. 62) hakları 1961 anayasasında belirtilen haklardır.

Temel hakların sınırlanması ile ilgili iki kilit hüküm vardır. Birincisi bütün hak ve özgürlüklerin sınırlanması ile ilgili bir genel hüküm getiren 11. madde; öbürü de devlete olumlu edimlerde bulunma görevi yükleyen “isteme hakları” ile ilgili 53. maddedir.³⁷⁰

1961 Anayasasında hürriyetler sistematik bakımdan geniş ve etraflı bir şekilde düzenlenmiştir. Felsefi açıdan hürriyetler, gerçekçi bir temele dayanır. Sosyal ve ekonomik hakların tanınmasıyla çağdaş hürriyet anlayışı benimsenmiştir. Demokrasi ve devrimleri korumayı amaçlayan bir özgürlük düzeni kabul edilmiştir. Bu özgürlük düzeni güvenceli bir düzendir.³⁷¹

1961 anayasasının uygulandığı dönemde siyasal anlamda ülke istikrarsızlık içindedir. Bunun ilk göstergesi koalisyon hükümetlerinin kuruluşudur. 1961 – 1965 ve 1974 – 1980 dönemleri, koalisyon ve azınlık hükümetleriyle, yani değişik ve hatta birbiriyle çelişen çıkarları uzlaştırmaya çalışan kırılman yönetimlerle geçirilmiştir.

³⁶⁷ Bingöl, *a.g.e*, 148 – 149 – 150 – 151 – 152.

³⁶⁸ Soysal, *a.g.e*, 68.

³⁶⁹ Tanilli, *a.g.e*, 176 – 177.

³⁷⁰ Bingöl, *a.g.e*, 141 – 152.

³⁷¹ Kapani, *a.g.e*, 116 – 119 – 126.

Siyasal istikrarsızlığa neden olan ikinci boyut, askeri müdahale girişimleri ve yarı askeri ya da askeri rejimlerin doğmasıdır. Yine aynı dönem dikkatle incelenirse 1961 anayasasının halkın azımsanmayacak bir kesimi tarafından benimsenmediği görülecektir. DP'nin devamı olan AP'nin liderleri sık sık anayasa değişikliği isteğinde bulunmuşlar, hatta 1961 anayasası ile Türkiye'nin idare edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.³⁷² Bunun temel nedeni, 1960 Müdahalesi ve hemen akabinde 1961 Anayasası'nın hazırlanmasıdır. 1960 müdahalesi ile DP ve yandaşlarının iktidardan uzaklaştırılması ve iki bakanın idam edilmeleri, DP yandaşları kadar, milyonlarca insanı da duygusal anlamda olumsuz etkilemiş, bu nedenle 1961 anayasasını yapanlar ile beraber, anayasaya da olumsuz bakılmasına zemin hazırlamıştır.

Silahlı kuvvetlerin sivil yönetime müdahalesinden önce, ülkede siyasal şiddet ve terör eylemleri tırmanışa geçmiş ve anayasaya yönetilen suçlamalar artmıştır. On yıllık uygulamadan sonra 1961 anayasasının getirdiği yeni demokratik düzen, 12 Mart 1971 tarihinde Silahlı Kuvvetlerin müdahalesi ile noktalanmıştır. 12 Mart Muhtırasının görünürdeki ilk amacı bir süredir baş gösteren şiddet eylemlerine, anarşik olaylara ve “kardeş kavgası”na son vermektir. Ayrıca muhtırada iktidar ağır bir dille eleştirilmiş, ülkeyi sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmakla, kamuoyunda güvenirliliğini yitirmekle ve anayasadaki reformları gerçekleştirmemekle suçlanmıştır.³⁷³ Belirtilen problem ve durumların giderilmemesi durumunda TSK'nın yönetime el koyacağı söylenmiş ve bunun sonucunda Demirel hükümeti istifa etmiş; 14 Ekim 1973 Genel seçimlerine kadar bir “ara rejim” dönemi yaşanmıştır. 1961 Anayasası 1971 – 1973 ara rejim döneminde iki defa önemli değişikliklere uğramıştır. Bunlardan daha köklü olan birincisi 1488 sayılı kanunla yapılan 22 Eylül 1971 tarihli değişiklik (bununla 1961 anayasasının 35 maddesi değiştirilmiş ve 9 geçici hüküm eklenmiştir), ikincisi de 1699 sayılı kanunla yapılan 20 Mart 1973 tarihli değişikliktir.³⁷⁴ Böylece dönemin partiler üstü başkanı Nihat ERİM'in “Lüks” diye nitelediği anayasa, istenilen şekle sokulmuştur.³⁷⁵

³⁷² Turhan, *a.g.e.*, 193; Özbudun, *a.g.e.*, 26; Tanör, *a.g.e.*, 406.

³⁷³ Kapani, *a.g.e.*, 128.

³⁷⁴ Özbudun, *a.g.e.*, 26.

³⁷⁵ Soysal, *a.g.e.*, 36; Kapani, *a.g.e.*, 129.

12 Mart 1971 yarı-darbesinden sonra askeri bürokrasinin TBMM'ye dikte ettiği (TBMM'nin de hazmettiği) anayasa değişiklikleriyle, 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükler rejimi daraltılmıştır.³⁷⁶

Yapılan değişikliklerin temel hak ve hürriyetler açısından meydana getirdiği değişme, devlet otoritesinin kişi ve toplum aleyhine büyümesi şeklindedir. Buna gerek hak ve özgürlüklerin sınırlanması gerekse yargısal güvenceler alanından örnekler verilebilir. Örneğin, memurların sendika kurabilmeleri, üniversite öğretim üyelerinin siyasi partilere üye olabilmeleri imkânsız hale getirilmiş, gözaltı süresi uzatılmıştır.³⁷⁷ 1961 Anayasası'nın bireye değer kazandırıp, devleti ikinci plana iten anlayışı ortadan kaldırılmaya çalışılmakta ve devlet ilk plana alınmaktadır.

Temel haklar ve ödevler alanındaki değişiklikler, anayasanın özgürlükler düzenini bozucu niteliktedir. Kısaca söylemek gerekirse daha önceki özgürlükler düzeninin temel ilkesi “serbestlik” iken, değişikliklerden sonra “sınırlılık” asıl olmaktadır. Bunun en açık belirtisi “Temel hakların özü” kenar başlığını taşıyan 11. maddedeki değişikliktir. Bu maddenin kenar başlığı bile özde meydana gelen anlayış değişikliğini açıkça ortaya koyar biçimde “temel hak ve hürriyetlerin özü, sınırlanması ve kötüye kullanılmaması” olarak değiştirilmektedir.³⁷⁸

Anayasa değişikliği ile hak ve özgürlüklerin sınırlanma sebepleri çoğaltılmış ve bunlar “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” gibi her tarafa çekilebilir bir terimle ifade edilmiştir (md. 15, 22, 29, 46/1). Daha önce sınırlanması öngörülmemiş olan özgürlüklerin de sınırlanabilmesi mümkün hale getirilmiş (md. 26), kişisel özgürlüklerin temel direği olan kişi güvenliği kısıtlanmış (md. 30), kişilerin ödev ve yükümlülükleri genişletilmiş (md. 60), sıkıyönetimin ilan koşulları yumuşatılarak olağanüstü rejimlere geçiş kolaylaştırılmıştır (md. 124/1).³⁷⁹ Tüm bu düzenlemeyi yapanlara göre ülkedeki kaosu nedeni, 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükler düzenidir.

Memurların sendika kurabilmeleri (md. 46- 119), üniversite öğretim üyelerinin ve yardımcılarının siyasi partilere üye olabilmeleri (md. 120) imkansız hale getirilmiştir. Küçük siyasi partilerin hazine yardımı alamaması (md. 56 ve son geçici

³⁷⁶ Parla, *a.g.e.*, 67.

³⁷⁷ Tanör, *a.g.e.*, 416.

³⁷⁸ Soysal, *a.g.e.*, 77; Kapani, *a.g.e.*, 131; Tanör, *a.g.e.*, 416; Özbudun, *a.g.e.*, 27.

³⁷⁹ Bingöl, *a.g.e.*, 200 – 201 – 202 – 203.

md. 22) kuralı getirilmiştir. Bunun nedeni bu partilerin siyasi arenadan silinmesi ve mecliste çok sesliğinin önüne geçilmek istenmesidir. Koalisyonlardan duyulan rahatsızlık buna neden olmuştur.

Temel hak ve özgürlüklerin yasal olarak güvenceye alınmalarında da bir gevşeme vardır. Hak ve özgürlüklerin bireysel sınırlandırılmasında yargıç güvencesinden uzaklaşmakta, “yetkili makamlar” denilerek yürütme ve idare devreye sokulmaktadır. Bazı özgürlüklerin somut durumlarda sona erdirilmesinde yargıç kararı şartı kaldırılmış, buna yürütmenin karar vermesi öngörülmüş (md. 19/son), özgürlüklere müdahale yetkisi daha geniş bir şekilde tanınmıştır (md. 22/3, 29). Gözaltı süresi uzatılarak, zanlının yargıç güvencesinden uzaklaştırılması, zabitanın ihtimamına terki (md. 30) anlamına gelmektedir. Askeri yargı, asker olmayanlar için genişletilmiş /md. 138/1), kişilerin sıkıyönetim mahkemeleri önünde yargılanmaları olasılığı arttırılmıştır. Anayasa değişikliği yapılarak (md. 136) DGM’ler kurulmuştur. Mahkemelerin bağımsızlığı ise yarı bağımlı askeri mahkemeler, sıkıyönetim mahkemeleri ve DGM’ler ile gerileme eğilimine girmiştir.³⁸⁰

Ancak 19 yıl yaşayabilmiş olan 1961 Anayasasının en büyük talihsizliği, uygulandığının uzunca bir döneminde kendisini candan benimsememiş iktidarların eline düşmüş olmasıdır.

Anayasanın yapılışı sırasında, o dönemin koşullarından doğan nedenlerle önemli bir toplum kesiminin dışlanmış olması, ortaya çıkan metnin benimsenme derecesini büyük ölçüde etkilemiş ve aza indirmiştir. Anayasanın kendi kusurlarından çok, yapılışındaki katılma eksikliğinden kaynaklanan bu benimsenme noksanlığı, kendi başarısızlıklarını örtmek isteyen çeşitli iktidarlarca ustalıkla kullanılmış, olaylar karşısında yetersiz kalan iktidar sahipleri anayasayı suçlamışlardır.³⁸¹

Ülke içerisinde yaşanan ideolojik menşeli şiddet olaylarının artması, anayasa karşıtları tarafından anayasanın getirdiği sınırsız özgürlük ortamına bağlanmıştır. İktidarların beceriksizlikleri ve sık yaşanan koalisyon hükümetleri, ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemiş; demokrasi kültürünü özümsememiş halk kitleleri bilerek veya birilerinin oyununa gelerek anarşi ortamının oluşmasına neden olmuşlardır.

³⁸⁰ Tanör, *a.g.e.*, 417.

³⁸¹ Soysal, *a.g.e.*, 82.

Savunulan ideolojiler dinleştirilmiş, ideologlar ilahlaştırılmış ve ülke cephelere bölünerek, mahalleler arası savaşlar yaşanmıştır.

1961 Anayasasının sonunu getirecek olan etkenler, normal demokratik gelişme ve yöntemler olmayıp, 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi olmuştur. 12 Eylül 1980 Darbesini yapan silahlı kuvvetler mensup subaylar, darbenin meşrutiyetini 1982 Anayasasının başlangıç bölümündeki şu ifade ile açıklamaya çalışırlar:

*Ebedi Türk vatan ve milletin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devleti'nin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada, Türk Milletinin ayrılmaz bir parçası olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 Harekâtı...*³⁸²

Müdahalenin yapıldığı gün Türk Milletine yönelik açıklama yapan MGK Başkanı Orgeneral Kenan EVREN, 1961 anayasasını sanık sandalyesine oturtmuş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

*Ağızlarından düşürmedikleri hukuk devleti kavramı, bir kısım anayasal kuruluşlarca devletin parçalanması pahasına da olsa, yalnız kişilerin müdafaası olarak yorumlanmış, devletin ve milletin savunulması sahipsiz kalmıştır. Anayasanın kuvvetler ayrılığı ilkesinin getirdiği sorumluluk, uygulamada kuvvetler çatışmasına dönüşmüştür (...). Bir kısım anayasal kuruluşlar muhtelif etkiler altında anarşi, terör ve bölücülük karşısında tarafsız ve adil ve ortak bir yol izlemek yerine, bizzat anayasanın ihlali karşısında dahi sessiz kalmayı tercih etmişlerdi(...). Devlet çökertildiği zaman, anayasanın kanatları altına sığınan tüm hukuk kurumları ile özerk bilim müessesesi ve derneklerin bu enkaz altında yok olacağı unutulmuştur.*³⁸³

1961 Anayasası hemen yürürlükten kaldırılmamış, kabul edilen 2324 sayılı “Anayasa Düzeni Hakkında Yasa” ile birkaç istisna dışında yürürlükte kalmıştır. Daha sonra yapılan değerlendirmelerde 12 Eylül 1980 ihtilalinin en önemli nedeni olarak, 1961 anayasası yerine, seçim sisteminden kaynaklanan istikrarsızlıklar gösterilmiştir. Yani müdahalecilere göre seçim sistemi koalisyonlara, koalisyonlar ise ülkede istikrarsız bir ortam doğmasına neden olmuştur.

Özetle, 1961 Anayasası, temel hak ve hürriyetlerin Türk Tarihi'ndeki gelişimi bakımından önemli bir yere sahiptir. 1961 Anayasası devlet – birey dengesinde bireyden yana bir tutum almıştır. Temel hak ve hürriyetler düzenlenirken hem kişi hakları, hem sosyal ve ekonomik haklar, hem de siyasal haklar ele alınmış ve belirtilen konularda kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Anayasanın maddelerinin herkes diye başlaması evrensel niteliğini ortaya koyar. 1961 Anayasasının bireyi ön plana çıkarıp, devleti ikinci plana atması, yasama erkini yürütme erkinin önüne

³⁸² Bingöl, *a.g.e.*, 234.

³⁸³ Tanör, *a.g.e.*, 420.

geçirmesi, yapılışı sırasında toplumun bazı kesimlerince benimsenmemiş olması, ayrıca uygulandığı dönemde ülkedeki istikrarsız ortamın doğurduğu koalisyon hükümetleri, anayasaya yönelik tepkilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 12 Mart 1971 Muhtırası ile yaşanan sarsıntılı dönemin ardından 1971 ve 1973'te anayasada geniş çaplı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerle 1961 Anayasasının getirdiği özgürlükler rejimi daraltılarak, devlet otoritesi kişi ve toplum aleyhine genişletilmiştir. Düzensizliğin nedeni olarak görülen hak ve özgürlüklerin, sınırlanma nedenleri çoğaltılarak, yargı bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğünü olumsuz yönde etkileyecek uygulamalara gidilmiştir. Tüm sınırlamalara rağmen ülke içinde artan olayların önüne geçilememiş ve 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi yaşanmıştır.

1961 Anayasası ile ekonomik kalkınma, sosyal adalet ve demokrasi gerçekleştirilmek istenmiştir. Ancak Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede belirtilen üç durumu aynı anda gerçekleştirmek oldukça güçtür. Zira ekonomik kalkınmanın amaçlandığı ülkelerde, sosyal adaleti sarsacak gelişmelerin ortaya çıkma olasılığı oldukça fazladır. Sosyal adalet, sosyal devlete ve sosyal haklar sistemine bağlı kalmak, kalkınmayı ve sermaye birikimini yavaşlatmakta idi ve yaşanan dönemin iç ve dış problemleri (ekonomik krizler), 1961 Anayasasına bu ideali gerçekleştirme şansı tanımıyordu. 1961 Anayasası sosyal, siyasal ve hukuksal anlamda Türk insanına pek çok olumlu katkıda bulunmuştur. Toplu (kolektif) hak ve özgürlüklere (sendika, grev, toplu sözleşme, toplantı ve gösteri yürüyüşü, dernek kurma) önemli güvenceler getirdiği için sosyalleştirici bir etkiye sahiptir. Siyasal alanda da katkıları olmuş, politikacı, parlamento ve hükümet baskısını kırarak, halkın siyasete yoğun bir şekilde katılmasına zemin hazırlamıştır. Anayasanın sağladığı hukuksal güvenceler ile bireyin güvenlik içinde yaşayıp, kendini geliştirmesi sağlanmıştır. Temel hak ve hürriyetlerin gelişimi bakımından en olumlu anayasalardan biri olan 1961 Anayasasının çizdiği insan modeli, özgür, demokrat, hak ve hukuk sahibi, hak ve hukukunu bilen ve riayet eden, çağdaş dünya ile uyuşan insandır. Ancak elde edilen sonuç, ideali karşılamaktan oldukça uzaktır. Çünkü çizilen model bir süre sonra tehdit unsuru olarak görülecek ve haklar büyük oranda sınırlanacaktır.

4.1.2.4. 1982 Anayasası

1961 Anayasasının uygulandığı dönemde ortaya çıkan rejim bunalımı, 12 Eylül 1980 günü Türk Silahlı Kuvvetlerinin “emir ve komuta zinciri içinde ve emirle” yönetime el koyması ile sonuçlanmıştır. Birçok temel devlet yönetimi yetkilerini kendisinde toplayan Milli Güvenlik Konseyi: Devlet ve Milli Güvenlik Konseyi Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan EVREN başkanlığında kara, deniz, hava ve jandarma genel komutanlarının katılımı ile oluşturulmuştu. 12 Eylül 1980 hareketinin, ihtilali gerçekleştirenlerce duyurulan gerekçesi yukarıda belirtmişti. Milli Güvenlik Konseyi aynı gerekçeyi bir numaralı bildirgesinde, benzer şekilde şöyle açıklamaktadır: “Ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, Devletin otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmak.”³⁸⁴

12 Eylül 1980 tarihinde memleket idaresine el koyan ve Silahlı Kuvvetler adına hareket eden Milli Güvenlik Konseyi 2324 Sayılı “Anayasa Düzeni Hakkında Yasa” ile birkaç istisna dışında 1961 anayasasını yürürlükte bırakmış, yasama ve yürütme yetkisini üstlenmiştir.³⁸⁵ Ancak Milli Güvenlik Konseyi’nin geçici dönem içinde Anayasayı değiştirme yetkisine de sahip olduğu, aynı yasa ile belirtilmiştir. Şöyle ki Milli Güvenlik Konseyi’nin aldığı kararlar ve yaptığı kanunlardan, 1961 anayasasına uymayanlar hakkında anayasa aykırılık iddiasında bulunulamaz, bunlar yayınladıkları tarih itibarıyla kanun kabul edilir. Yine aynı konseyin çıkardığı kanunlar ile ilgili yürütmenin durdurulması ve iptali istemi ile ilgili dava açılmıyordu. MGK’nın aldığı kararların iptali bir yana, tartışılması bile neredeyse imkansızdır.

Geçici dönemde Bakanlar Kurulunun yapacağı görevler, Bülent ULUSU başkanlığında kurulan ve sivillerden oluşmuş bulunan Bakanlar Kuruluna bırakılmıştır. Bakanlar Kurulu, yetkisiz ve güdümlü bir kurul olup, programı Milli Güvenlik Kurulu tarafından oluşturulmuş ve uygulanması da onun kontrolünde olan Bakanlar Kurulu’na bırakılmıştır.

³⁸⁴ Özbudun, *a.g.e.*, 31 – 32.

³⁸⁵ Bingöl, *a.g.e.*, 227.

Milli Güvenlik Konseyi üyeleri “Milletin kayıtsız şartsız egemenliğine demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine dayalı yeni bir anayasa düzeni” kurulacağını taahhüt etmiştir (18 Eylül 1980), ayrıca 2485 sayılı “Kurucu Meclis Hakkında Kanun” ile yeni anayasanın yapılması süreci başlamıştır. Kurucu Meclis, anayasa, siyasi partiler ve seçim kanunu yapacak ve bu meclisin görevi, TBMM fiilen göreve başlayınca sana erecektir. Ayrıca hazırlanacak yeni anayasanın halkoyuna sunulması kanunu da Kurucu Meclis tarafından kabul edilecektir. Kurucu Meclis, Danışma Kurulu (120 sivil) ile Milli Güvenlik Konseyinin seçtiği kişilerce (40 kişi) oluşturulacaktır. Danışma Meclisine seçilen kişilerde geçmişte herhangi bir partiye üye olmama şartı aranmıştır (Apolitiklik şartı). Bunun sonucunda Danışma Kurulu bürokrat ağırlıklı bir kurul olmuştur.³⁸⁶ Milli Güvenlik Konseyinin Kurucu Meclis’e üye sokmasının nedeni, anayasanın yapılması aşamasında gerektiğinde müdahalede bulunup 1961 Anayasasına benzer olumsuzlukların ortaya çıkmasını önlemektir.

Danışma Meclisinin hazırladığı anayasa 7 Kasım 1982 tarihinde Türk Halkının onayına sunulmuş, seçmenlerin %91.7’sinin katıldığı oylamada, %91.37 çoğunluğun “Evet” tercihiyle anayasa kabul edilmiştir. 1982 halkoylamasında siyasi partiler 1961 halkoylamasının aksine aktif rol oynayamamışlardır. Bunun nedeni anayasa ile ilgili olumsuz telkinlerin yasaklanması ve siyasi partilerin ihtilali müteakip feshedilmesidir. Ayrıca Devlet Başkanı (K.Evren)’nin yurt çapında anayasanın kabulü ile ilgili tanıtma konuşmaları hakkında yazılı ve sözlü beyanda bulunulması yasaklanmıştır.³⁸⁷ Halkoylaması ile Cumhurbaşkanlığı seçimi birleştirilerek Kenan Evren, 7 yıl için cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.

1982 anayasası, yürürlüğe girişi bakımından kademeli bir sistem kabul etmiştir. Anayasanın 177. maddesine göre “Bu, anayasa halkoylaması sonucu kabul edilip Resmi Gazetede yayımlanması ile T.C. Anayasası olur ve aşağıda gösterilen istisnalar ile bu istisnaların yürürlüğe girmesine ait hükümler dışında bütünüyle yürürlüğe girer”³⁸⁸ denilerek; “Anayasanın II. Kısım – II. Bölümündeki kişi hürriyeti ve güvenliği, basın ve yayımla ilgili hükümler, toplantı hak ve hürriyetleri TBMM açıldığında; II. Kısımdaki siyasi faaliyette bulunma hakları ile siyasi partilerle ilgili

³⁸⁶ Özbudun, *a.g.e.*, 37.

³⁸⁷ Bingöl, *a.g.e.*, 227.

³⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası , *a.g.e.*, 100.

hükümler, bunlara dayalı olarak yeniden hazırlanacak Siyasi Partiler Kanununun yayımlanması ile yürürlüğe girer” denilmiştir.

1982 Anayasası hak ve özgürlükleri kısıtlamış, buna karşılık devlet otoritesini güçlendirmiştir. Bu yeni “dengeleşmeyi” ya da “dengesizliği” anayasanın hazırlanış gerekçelerinde, hazırlama sürecinde ve içeriğinde apaçık görmek mümkündür. 1982 Anayasasında otorite – hürriyet dengesinin, otorite lehine kullanılması ve “Birey”in tersine “Devlet”in ön plana çıkarılması; 1961 Anayasasına ve aynı dönemde yaşanan gelişmelere duyulan tepkiden kaynaklanır.³⁸⁹ Geçmişte yaşanan anarşi olaylarının nedenleri insana değer veren ve devlet otoritesinden koruyan, 1961 anayasasının özgürlükler düzeninde görüldüğü için böyle bir durum yaşanmıştır. Bu görüşe göre 1980 öncesi kanlı kargaşa ortamının nedeni 1961 anayasası ve onun getirdiği özgürlük ortamıdır. Ancak böyle bir tavır Türk milletinin hakları ve özgürlükleri kötüye kullandığı gibi yanlış bir imajın doğmasına neden olabilir.

1982 Anayasası, müdahalecilerin otorite beklentisini karşılayan ve her şeyden önce otoriteyi vurgulayan bir anayasadır. Bu özelliğinden dolayı kurumlar ve kurallar açısından “yürütmeyi güçlendiren” bir anayasadır. Yürütmenin rahatlaması için yasama organının çalışma şartları düzenlenerek hızlı karar alması sağlanmıştır.³⁹⁰

1961 Anayasasının 2. maddesi, Cumhuriyetin niteliklerini sayarken, “İnsan haklarına dayanan devlet”ten söz etmekteydi. 1982 Anayasasının 2. maddesinde ise “İnsan haklarına saygılı devlet” deyimi vardır.³⁹¹

1982 Anayasasıyla devletin “İnsan haklarına dayanan devlet” olmaktan çıkıp “İnsan haklarına saygılı” devlet durumuna gelmesi özellikle anayasa düzenindeki diğer değişikliklerle bir arada düşünüldüğü zaman, çok temel bir yaklaşım farkını ortaya koyar. İnsan hakları, artık devletin temeli sayılmaktan, onun “dayandığı” kavramlar ve değerler bütünü olmaktan çıkmıştır. Devlet, insan hakları için yoktur, başka amaçlar için vardır; 2. maddenin “insan haklarına saygı”dan da öne aldığı ve devleti içine yerleştirdiği kavramlar olan “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı” devletin varlık nedenleridir. Toplumun huzurunu sağlamak, ulusal dayanışmayı gerçekleştirmek ve adalet anlayışını egemen kılmak çerçevesinde

³⁸⁹ Niyazi Altunya, *Anayasa Hukuku Açısından Türkiye’de Eğitim ve Öğretim Hakkı*, İstanbul, 2003, 43.

³⁹⁰ Soysal, *a.g.e.*, 124.

³⁹¹ Özbudun, *a.g.e.*, 80; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *a.g.e.*, 3.

varolan, bu çerçeve içinde yer alan devlet, yine de başıboş keyfi davranamayacak, insan haklarına “saygılı” olacaktır. İnsana yine değer verilmesi, insan onurunun yine kollanması gerekecektir. Ama, insan hakları artık devletin varoluş nedeni olmaktan çıkmıştır.³⁹²

1982 Anayasası özgürlüğü ikinci plana iten ve otoriteye, yani devlet gücüne önceliği veren bir anayasadır. Birey ile toplum arasında toplumu, insanla devlet arasında devleti tercih eden bir anayasadır. Nitekim, anayasanın “Başlangıç” kısmında da devletten “Kutsal Türk Devleti” olarak söz edilmekte, kutsal devlet anlayışı ile hareket edilerek birey ikinci plana itilmektedir. Böyle bir yaklaşım ise devletin varolma nedeni olan, insana hizmet etme ve mutlu kılma düşüncesi ile çelişen bir durumdur.

1982 Anayasası “Kişinin hak ve ödevleri” başlığı altında 24 maddelik (md. 17 – 40) bir liste getirmiştir. Bu başlık altındaki hak ve özgürlükler “Sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” (md.41-63) ve “Siyasal hak ve ödevler” (md.66-74) başlığı altındaki listelerde yer alan haklarla da desteklenmiştir. Ara başlıklarda birçok çağdaş anayasada ve evrensel hak belgesinde görülen “Kişinin Hakları ve Özgürlükleri”ne yer verilmiş olması, ilk bakışta Anayasa hakkında iyimser bir izlenim vermektedir. Ne var ki, bu haklar daha kapsamlı düzenlemelerle büyük ölçüde sınırlandırılmaktadır. Örneğin 9.11.1982 tarih ve 17861 “mükerrer” sayılı Resmi Gazetede yayınlanan ilk anayasa metnindeki söz konusu 24 maddelik “hak ve özgürlükler” listesi, 259 satırdan oluşurken, bunun 140 satırı (yaklaşık %54) bu hakların sınırlandırılmasına ayrılmıştır. Bu biçimsel görünüm bile, anayasa yapıcılarının kişi hak ve özgürlükleri konusunda ne kadar tedirgin olduklarının bir göstergesi sayılabilir.³⁹³

1982 Anayasasında 1961 metninden farklı olarak, temel hak ve özgürlükler ödev ve sorumluluk kavramlarıyla birlikte verilmiştir (md. 12).

1982 Anayasasının 12 – 16. maddeleri tüm temel hak ve özgürlükler için gerekli olan genel hükümleri düzenlemektedir. 12. madde temel hak ve özgürlüklerinin niteliğini, 13. madde sınırlandırılmasını (devletin bölünmezliği, milli egemenlik, milli güvenlik, kamu düzeni, genel asayiş, kamu yararı, genel ahlak, genel sağlığın korunması gibi nedenlerle tümü hakları kapsar), 14. madde kötüye

³⁹² Soysal, *a.g.e.*, 127.

³⁹³ Altunya, *a.g.e.*, 45.

kullanılmamasını, 15. madde savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde temel hak ve özgürlüklerin tabi olduğu rejimi ve 16. madde de yabancıların durumunu düzenlemektedir.³⁹⁴

Genel hükümlerin arkasından temel hak ve özgürlükler, klasik ayırıma uygun olarak üç bölüm halinde toplamıştır. “Kişinin hak ve ödevleri” (md. 17 – 40); “Sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler” (md. 41 – 65); “Siyasi haklar ve ödevler” (md. 66 – 74).

Bireyi devlete ve toplum gücüne karşı koruyan, devlet müdahalesinin hoş karşılanmadığı Kişinin Hak ve Ödevleri (Klasik Haklar), anayasada şu şekilde belirtilmiştir. Yaşam hakkı (md. 17), zorla çalıştırma yasağı (md. 18), kişi özgürlüğü ve güvenliği (md. 19 – 38), özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı ve haberleşme özgürlüğü (md. 20 – 21 – 22), yerleşme ve seyahat özgürlüğü (md. 23), din ve vicdan özgürlüğü (md. 24), düşünce özgürlüğü (md. 25 ve 26), bilim ve sanat özgürlüğü gösteri yürüyüşünde bulunma hakkı (md. 33 ve 34), mülkiyet hakkı (md. 35), hak arama özgürlüğü (md. 36), yasal yargıç güvencesi (md. 37) bu nitelikteki haklardır.³⁹⁵ 2001 yılında gerçekleştirilen anayasa değişiklikleriyle bu hak ve özgürlükler alanında önemli iyileştirmeler yapılmıştır. Örneğin, toplu suçlarda daha önce 15 gün olan gözaltı süresi 4 güne indirilmiştir (md. 19/5). Özel hayatın gizliliğine, konut dokunulmazlığına ve haberleşme özgürlüğüne, belirtilen maddelerde sayılan belli nedenlerle (adli kovuşturma ve soruşturma amacı ile) ve ilke olarak yalnızca yargıç kararı ile dokunulabilecek; ancak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yine aynı nedenlerle yasanın yetkili kıldığı merciin emri yeterli olacak, ama bu emir 24 saat içinde görevli yargıcın onayına sunulacak, 48 saat içinde de yargıç kararı alınmazsa yetkili merciin emri ile alınan önlem kendiliğinden kalkacaktır (md. 20, 21 ve 22). Benzer bir güvence ve hükmü, derneklerin yargıç kararı dışında yasanın yetkili kıldığı merciin emri ile faaliyetten men edilmesi halinde de öngörülmüştür (md. 33/5). Anayasanın düşünce ve basın özgürlüğü ile ilgili maddelerinde yer alan “dil yasağı” ile ilgili hükümler (md. 26/3, 28/2) bu maddelerden çıkarılmıştır. Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları dışında ölüm cezası kaldırılmıştır.³⁹⁶

³⁹⁴ Akal, *a.g.e.*, 24.

³⁹⁵ Bingöl, *a.g.e.*, 240 – 258.

³⁹⁶ Akal, *a.g.e.*, 25; Kaboğlu, *a.g.e.*, 307.

Devlete belli ödevler yükleyen ve uygulanması ancak devletin bir olumlu edimi ile mümkün olabilen Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler, 1982 Anayasasının II. Kısımının III. Bölümünde ele alınmıştır. Ailenin korunması (md. 41), eğitim (md. 42), toprak mülkiyeti (md. 44), tarım ve hayvancılık dallarında çalışanların korunması (md. 45), özel teşebbüslerin sosyal amaçlara uygun yürümesi (md. 48/2), çalışanları koruma önlemleri (md. 49/2), küçüklerin ve kadınların, bedeni ve ruhi yetersizliği olanların özel olarak korunması (md. 50/2), ücrette adalet (md. 55), sağlık ve çevre (md. 56), konut edinme (md. 57), gençliğin korunması (md. 58), sporun geliştirilmesi ve sporcunun korunması (md. 59), sosyal güvenlik (md. 60), sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler (md. 61), yabancı ülkelerde çalışanların korunması (md. 62), tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması (md. 63), sanatın ve sanatçının korunması (md. 64) gibi haklar bunları güvence altına alır.³⁹⁷

Sosyal ve ekonomik haklar arasında yapıları bakımından klasik hak ve özgürlüklerden hiçbir farkları bulunmayan, kullanımları devletin olumlu bir edimine bağlı olmayan haklara da yer verilmiştir. Anayasanın 49/1 maddesinde yer alan “çalışma hakkı”, 50. maddesinde yer alan “yaşa, cinsiyete, güce uygun olmayan işte çalıştırma yasağı” ve “dinlenme hakkı”, 42. maddesinde yer alan “parasız zorunlu ilköğretim hakkı” ve nihayet 51. ve 54. maddeler arasında yer alan “sendika, toplu sözleşme ve grev hakları” bu niteliktedir. Ayrıca 2001 değişiklikleri ile geçmişte yalnızca işçilere tanınan sendika hakkı, tüm çalışanları kapsayacak şekilde genişlemiştir.³⁹⁸

Vatandaşların ülke yönetiminde doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkili olmasını ve yönetime katılmasını sağlayan Siyasi Haklar ve Ödevler IV Kısım’da ele alınmıştır. Türk Vatandaşlığı (md. 66), seçme – seçilme ve siyasi etkinlikte bulunma hakları (md. 67), siyasal parti kurma hakkı (md. 68, 69). Kamu hizmetine girme hakkı (md. 70, 71), vatan hizmeti (md. 72), vergi ödevi (md. 73), dilekçe hakkı (md. 74) bu haklardandır.³⁹⁹

İlk defa 1982 Anayasası ile hukuk düzenimize giren yeni bazı haklar vardır. Örneğin, Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı (md. 56); kıyıların, tarih,

³⁹⁷ Bingöl, *a.g.e.*, 251 – 264.

³⁹⁸ Akal, *a.g.e.*, 26.

³⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *a.g.e.*, 31 – 32 – 33 – 34.

kültür ve doğa varlıklarının korunmasına ilişkin haklar (md. 43 ve 63) gibi. Üçüncü kuşak haklar olarak adlandırılan yeni evrensel haklar da böylece anayasada yer bulmuştur.⁴⁰⁰

1982 Anayasasında ilgili kısım ve bölüm başlıklarının hep “ve ödevler” biçiminde oluşu, zaten hak ve özgürlük kavramları ile ödev ve sorumluluk kavramları arasında doğal bir bağ bulunduğunu anlatmaktaydı ve her hakkın bir ödev, her özgürlüğün de belirli sorumluluk getirmesi gerektiği kendiliğinden anlaşıyordu. 1982 Anayasasının, ödev kavramını 1961 Anayasasına oranla böylesine bir kesinlikle vurgularken, karşılığında hak ve özgürlük kavramlarına da yine 1961 Anayasasına göre daha geniş bir serbestlik ve tamlik getirmesi gerekirdi. Oysa tam tersi söz konusudur. Geçmişteki olaylara tepki olarak ortaya çıkan ve otorite beklentisine yanıt olarak yürütmeyi güçlendiren 1982 Anayasası, haklar ve özgürlükler konusunda da, çözüm olarak sınırlama ve yasaklamalara ağırlık vermiştir.⁴⁰¹

1982 Anayasası, ilk şekliyle temel hak ve özgürlüklerin güvencesi ve korunması bakımından çağdaş bir anayasayla bağdaşmayacak geri adımlar atılmasına neden olmuştur. Bu anayasa, kişiyi güçlü iktidarlara karşı koruyacak kural ve kurumları zayıf bırakırken, temel hakları sınırlama olanaklarını genişletmiştir. Genel bir sınırlama sistemine gidilmiştir. Anayasanın 13. maddesinin 3. fıkrasına göre “Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir. Genel sınırlama nedenleri 1. fıkra da şöyle sıralanmıştır: “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması.” Temel hak ve özgürlükler ancak yukarıda sayılan değerlerin korunması amacıyla ve ayrıca anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle sınırlanabilecektir.”⁴⁰²

1961 Anayasasının temel hak güvencesi bakımından en önemli hükümlerinden biri olan “Temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunma yasağı”na (öze dokunmama ilkesi, öz güvencesi) 1982 Anayasasında yer verilmemiştir. Bunun yerine “ölçülülük” ve “sınırlamanın demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmaması” gibi

⁴⁰⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *a.g.e.*, 22 – 27 – 29.

⁴⁰¹ Soysal, *a.g.e.*, 128 – 129.

⁴⁰² Özbudun, *a.g.e.*, 84 – 85.

yeni ölçütler getirilmiştir. Bu ölçütler, temel hak ve özgürlüklerin korunması bakımından “öze dokunma yasağı”nı destekleyici önemli bir işleve sahiptir. Ancak onun yerine geçecek nitelikte değildir.⁴⁰³

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması dışında, 1982 Anayasasında temel hak ve özgürlüklerin kullanımı bakımından oldukça geniş kapsamlı yasaklara yer verilmiştir. Bu anlamda genel nitelikli bir kullanım yasağı (Temel hak ve özgürlükleri kötüye kullanma yasağı) Anayasanın 14. maddesinde öngörülmüştür. Yine anayasanın orijinal metninde çeşitli örgütlere getirilen “siyaset ve dayanışma yasakları” olarak anılan birçok “özel kullanma yasağı”na yer verilmiştir. 1995 yılındaki anayasa değişikliği dönemine kadar da siyasi partilere ilişkin systemsiz ve belirsiz nitelik taşıyan yasaklamalar vardır.

1982 Anayasası savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasını kısmen veya tamamen durdurma ve bunlar için anayasada öngörülen güvencelere aykırı önlemler alma imkanlarını açmıştır (md. 15).

2001 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile demokratik rejimlerin temel ilkeleriyle bağdaşmayan hükümler büyük ölçüde giderilmiştir.⁴⁰⁴ Bu değişiklikler ile 1982 Anayasası ülke ihtiyaçlarına daha iyi cevap verir duruma gelmiştir.

Anayasanın 13. maddesinde yer alan genel sınırlama ilkesi kaldırılarak temel hak ve özgürlüklerin yalnızca ilgili maddelerinde belirtilen nedenlerle sınırlanabileceği güvencesi getirilmiştir. “Öz güvencesi” yeniden anayasaya girmiştir.

Anayasanın 14. maddesinde yer alan “Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması”na ilişkin yasak sadeleştirilmiş; Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin “ülke ve ulus bütünlüğünü bozmayı” ve “insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılmasını” yasaklayan bir hüküm benimsenmiştir.⁴⁰⁵

1982 Anayasasının temel hak ve hürriyetler bakımından yetersizliğinin en büyük delili yapılışından günümüze değin geçirmiş olduğu değişikliklerdir. Yapılan değişikliklerle temel hak ve hürriyetlere yönelik olumsuzluk içeren maddeler

⁴⁰³ Akal, *a.g.e.*, 27.

⁴⁰⁴ Akal, *a.g.e.*, 28.

⁴⁰⁵ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *a.g.e.*, 7.

ayıklanmıştır. Dünya ve ülke ihtiyaçlarına cevap veremediği için böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Ayrıca anayasanın yapıldığı dönemdeki olumsuz sosyal, ekonomik ve siyasal durumdan dolayı, 1982 Anayasası belli kalıplar içinde kalmış; başta da belirlediği gibi devleti kutsallaştırıp, bireyi ikinci plana itmiştir. Oysa hem devletin kuruluşu hem de anayasanın yapılışı insanın rahatı ve mutluluğu içindir.

Özetle; 1982 Anayasası yapılışı itibarıyla temel hak ve hürriyetler ile bağdaşmayan yapıda bir anayasadır. Çünkü anayasayı yapanlar, geçmişte yaşanan tüm problemlerin nedeni olarak, 1961 Anayasasının özgürlükler düzenini görmekteydiler. Eğer özgürlükler kısıtlanıp, otorite vurgulanırsa geçmişte yaşanan olumsuzlukların bir daha yaşanmayacağına savunuyorlardı. Temel hak ve özgürlükler bakımında bir başka çelişki de anayasanın kabul edilişinde görülür. 1982 Anayasası referanduma katılanların yaklaşık olarak % 92'sinin "Evet" oyunu almasına rağmen, karşıt propaganda ve siyasi partiler yasak olduğu için muhalefetsiz bir ortamda kabul edilmiştir. Otoriteden yana bir anayasa olan 1982 Anayasası ile insan hakları devletin var olma nedeni olmaktan çıkarılmış, devlet insan haklarına saygılı olmayı taahhüt eden bir kurum haline gelmiştir. Temel hak ve özgürlükler sıralanırken ödev ve sorumluluklar ile birlikte verilerek, her hak özgürlüğün belli ödev ve sorumlulukları da beraberinde getirdiği vurgulanmıştır. Temel hak ve özgürlükler bakımında pek de parlak olmayan 1982 Anayasasının, AB'ye uyum sürecinde 2001 yılında yapılan değişiklikler ile bu eksikliklerinin bir nebze olsun giderildiği söylenebilir. Örneğin 2001 değişiklikleri ile idam cezası kaldırılmış, grev hakkı tüm çalışanları kapsayacak duruma getirilmiştir. Yine bu değişiklikler ile temel hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlama ve sınırlamalar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. 1982 Anayasasının ilk halinde biçimlendirilmeye çalışılan insan, devlet otoritesine saygılı, hak ve özgürlüklerini ödev ve sorumlulukları ile birlikte yaşayabilen insandır. Bu tip insan etkin olmaktan ziyade edilgen ve otorite bağımlısıdır. Ancak evrensel hak ve hürriyet anlayışına ters düşen bu modelin uygulanmasına imkan tanınmış, özellikle Avrupa Birliği uyum sürecinde gerçekleştirilen değişiklikler ile hak sahibi, otoriteye bağımlı olmayan, katılımcı, özgür insan modeli gündeme gelmiştir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak; Türk Tarihinin her döneminde temel hak ve hürriyetlerin uygulanması hususunda yazılı belgelere, örnek tarihi uygulamalara rastlamak mümkündür. Orta Asya Türk Tarihi'nde toplumsal yaşamı düzenleyen ve töre olarak adlandırılan kurallar bütünü, İslam öncesi dönemde adalet, iyilik ve faydalılık gibi kavramlara vurgu yaparak insan haklarına yönelik düzenlemeler getirmiştir.⁴⁰⁶ İslamiyetin kabulü ile beraber hem ilahi kaynaklı dini kurallar, hem de İslam'a aykırı olmayan örfî kurallar uygulanarak insan haklarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk anayasal belge⁴⁰⁷ olma niteliği taşıyan Senedi İttifaktan önce hukuk işleri şer'i ve örfî kanunlara göre düzenlenmiş, insan hakları hususunda padişah kanunnameleri ile düzenlemeler yapılmıştır. II. Mehmet ve I. Süleyman kanunnameleri bu durumu ispatlar nitelikte maddeler içermektedir.⁴⁰⁸ Senedi İttifak dönemi ile beraber ortaya çıkan yenilik ise padişahın yetkilerinin ilk defa kısıtlamış olmasıdır. Temel haklar bakımından geçmişe oranla ileri bir adım sayılabilir. Çünkü kişi dokunulmazlığı ve hürriyeti, hak arama hürriyeti, zorlama yasağı, ispat hakkı gibi modern anlamda kullanılan bazı haklar düzenlenmiştir. II. Mahmut döneminde gelişme devam etmiş kanunsuz ceza verilmemesi, mülkiyet ve miras hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, eşitlik gibi önemli ilkeler kabul edilmiştir.⁴⁰⁹ Tanzimat Fermanı ile ilk defa padişah kendi gücünün üstünde bir güç olarak kanun gücünü benimsemiş, mal ve mülk hakkı ve güvencesi, eşitlik, adil yargılanma, can güvenliği, ırz ve namus güvenliği gibi en temel hak ve hürriyetler modern anlamda kabul edilerek güvence altına alınmıştır.⁴¹⁰ Batılı anlamda kavramsal çerçevesi çizilen temel hak ve hürriyetlerin de bu dönemde uygulanma şansı bulunduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ferman Avrupa devletlerindeki siyasal ve sosyal sistem incelenerek Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanmıştır.⁴¹¹ Tanzimat Fermanını takiben temel haklara yönelik gelişmeler artarak devam etmiş 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Yapılışında Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımının etkisi olan Islahat Fermanı ile gayr-i Müslim tebaaya din ve vicdan hürriyeti getirilmiş, mal ve mülk güvencesi sağlanmış insanlık onur ve

⁴⁰⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 233-235.

⁴⁰⁷ Arsel, *a.g.e.*, 17.

⁴⁰⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XII, 392-395.

⁴⁰⁹ Karal, *a.g.e.*, VII, 285-290.

⁴¹⁰ Tanör, *a.g.e.*, 89.

⁴¹¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI, 438-439.

haysiyetine aykırı söylemler yasaklanmış, eşitlik ilkesi benimsenmiş, işkence ve insanlık dışı muamele yasaklanmış, mal edinme ve vergi ile ilgili güvenceler getirilmiştir. Aynı zamanda Tanzimat Fermanının ilkeleri de kabul edilerek daha ileri bir belge ortaya çıkarılmıştır.

Temel hak ve hürriyetlerin Osmanlı Tarihi'nde en hızlı geliştiği dönem 19. yüzyıldır. Bu dönemde Senedi İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanlarını müteakip Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasi kabul edilmiştir. I. Meşrutiyet dönemi kendinden önceki dönemlere göre daha ileri bir aşama sayılır. Çünkü ilk defa bir anayasa kabul edilerek, Osmanlı'ya bağlı uyrukların hak ve hürriyetleri anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Kanun-ı Esasi ile günümüzde geçerli ve uygulanmakta olan hakların pek çok kabul edilmiştir. Örneğin eşitlik, kişi özgürlüğü ve dokunulmazlığı, cezaların adil ve yasal olması, dini özgürlükler, mal ve mülk güvenliği, seçme ve seçilme gibi haklar belirtilmiş ve uygulanma şansı bulmuştur. Eksiklikler ise düşünce, basın ve yayın alanlarındadır.⁴¹²

Kısa bir süre uygulanma şansı bulan I. Meşrutiyet Dönemi'ne 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neden gösterilerek son verilmiş, 31 yıllık bir geçiş döneminden sonra II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde özellikle 1909 anayasa değişiklikleri ile temel hak ve hürriyetler bakımından büyük bir aşama kaydedilerek, Kanun-ı Esasi günümüzdeki modern anayasalar düzeyine getirilmiştir. Eski metinde yer verilmeyen düşünce özgürlüğüne yer verilmiş, padişahın sürgün yetkisi kaldırılmış, basın ve yayınlara ilgili demokratik düzenlemeler getirilmiştir.⁴¹³ Yine bu dönemde ilk defa çok partili sistem uygulanarak, yurttaşlar mecliste temsil hakkı bulmuşlardır.⁴¹⁴ Aynı uygulamanın modern Türkiye Cumhuriyeti'nde 1946'da yapılması ise II. Meşrutiyet dönemini ve 1909 değişikliklerinin temel hak ve hürriyetler bakımından önemli bir aşama olduğunu ispatlar niteliktedir.

Genç Türkiye'nin ilk anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapılışı bakımından demokratik bir nitelik taşımasına rağmen, 21 maddelik kısa bir anayasadır ve temel hak ve hürriyetlere vurgu yapılmamıştır. Olağanüstü döneminin özelliklerini yansıtan bu anayasa 3 yıl uygulanma şansı bulduktan sonra kaldırılmıştır.

⁴¹² Bingöl, *a.g.e.*, 57-58; Tanör, *a.g.e.*, 187.

⁴¹³ Bingöl, *a.g.e.*, 74-78; Tanör, *a.g.e.*, 196.

⁴¹⁴ Turhan, *a.g.e.*, 96.

1924 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasasıdır. Temel hak ve hürriyetlere “Türklerin Hukuku Ammesi” başlığı altında yer veren 1924 Anayasası'nda temel haklara ve özgürlüklere yönelik bir sınırlama yoktur. Özel hayatın gizliliği, ayrımcılık yasağı, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce, söz, yayın, seyahat özgürlükleri, işkence ve kötü muamele yasağı basın ve yayın özgürlükleri, yargısal güvenceler, siyasal haklar anayasada yer bularak güvenceye kavuşturulmuştur. Bir kısım eksikler mevcuttur. Örneğin kadınlar katılım haklarından yoksundurlar, sendika ve dernek kurma, toplu sözleşme ve grev gibi haklarda belirtilmemiştir.⁴¹⁵ 1924 Anayasasının uygulandığı dönemde 1945 yılına kadar birden fazla partiye izin verilmemesi de katılma hakları bakımında önemli bir eksikliktir. Bu durum 1924 Anayasası ve uygulandığı dönemi, II. Meşrutiyet ve 1909 değişikliklerinden sonraki Kanun-ı Esasi'nin gerisine düşürür. 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi, 1945'te birden fazla partinin kurulmasına izin verilmesi temel hak ve hürriyetleri gelişimi bakımından olumlu adımlardır. 1950'deki çok partili seçimden sonraki dönemden basın, dernek ve toplantı hürriyetleri konusundaki sıkıntılarda giderilmiştir.⁴¹⁶ 1924 Anayasası, 1960 yılında yapılan ihtilal ile yürürlükten kaldırılmıştır.

1961 Anayasası en uzun kısmı temel haklar ve ödevler kısmıdır. Temel hak ve hürriyetlerin sayılıp sıralanması, düzenlenip korunması bakımından Türk Anayasa hukukuna katkısı büyüktür. 1961 Anayasası devlete temel hakları geliştirme ve gerçekleştirme ödevi yüklemiştir. Devlet ve birey dengesinde birey lehine düzenlemeler yapmış ve devleti araçsal bir varlık olarak görmüştür. Hak ve özgürlükleri evrensel bağlamda ele alıp, geniş ve etraflıca düzenlemiştir. Çağdaş ve özgürlükçü bir anayasadır.⁴¹⁷ 1961 Anayasası, 12 Mart 1971 Askeri Muhtırasının gerçekleşmesinden sonra 1971 ve 1973'te iki defa önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler ile özgürlükler rejimi daraltılmış ve devlet otoritesi kişi ve toplum aleyhine büyümüştür.⁴¹⁸ Askeri müdahale temel hak ve hürriyetler bakımında olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Yalnızca 19. yıl yaşama şansı bulan 1961 Anayasası

⁴¹⁵ Tanör, *a.g.e.*, 310; Bingöl, *a.g.e.*, 118-120.

⁴¹⁶ Kapani, *a.g.e.*, 113.

⁴¹⁷ Soysal, *a.g.e.*, 37; Kapani, *a.g.e.*, 116-126.

⁴¹⁸ Parla, *a.g.e.*, 67; Tanör, *a.g.e.*, 416.

Türk tarihinde temel haklar bakımında en gelişkin ve kapsamlı anayasasıdır. 12 Eylül 1980’de gerçekleştirilen askeri müdahale ile yürürlükten kaldırılmıştır.

7 Kasım 1982 tarihinde kabul edilen 1982 Anayasası, 1961 Anayasasının tersine bireyden ziyade otorite yanlısı bir tutum takılmış ve devleti ön plana çıkarmıştır.⁴¹⁹ Bunun sonucu olarak da 1961 Anayasası gibi temel haklar bakımında duyurucu bir metin ortaya koyamamış, hatta kısıtlayıcı bir tutum sergilemiştir. Yine 1961 Anayasasının aksine temel hak ve özgürlükler ödev ve sorumluluklarla birlikte verilerek, vatandaşa ikisinin bağlantılı olduğu mesajı verilmiştir. 1982 Anayasasının temel hak ve hürriyetler bakımından eksik olan kısımları 2001 yılında yapılan değişiklikler ile giderilmeye çalışılmıştır.⁴²⁰ 1982 Anayasasında diğer anayasalarda olmayan bazı haklar da belirtilmiştir. Bunlar kültür, tarih ve doğa varlıklarının korunmasına ilişkin haklardır.

Türk Tarihinde temel hak ve hürriyetlerin batılı kavramsal modele uygun olarak gelişim göstermesi Tanzimat Dönemi’nde başlamış ve gelişerek günümüzdeki durumuna gelmiştir. Yaşanan bu uzun süreçte temel hak ve hürriyetlere en önemli katkıyı 1961 Anayasası yapmış ancak uygulanması geniş bir zaman dilimine yayılmamıştır. Günümüzde ise hem Türkiye’nin girmeye çalıştığı AB, hem vatandaşların bilinçlenmesi, hem de evrensel anlamda ortaya çıkan hak ve hürriyet anlayışı düzenleme yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Bunun aksine yapılan uygulamalar ise hem içte hem de dışta tepkiye yol açmakta ve ülkeyi zor duruma düşürmektedir.

4.2. TÜRK ANAYASALARINDA YER ALAN TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER AÇISINDAN İNSAN

Günümüz dünyasında, daha doğrusu Batı aleminde Rönesans ve Reform öncesi dönemdeki insan hakları uygulamalarına hep kuşkuyla bakılmıştır. Sanki bu tarihten önce dünyada insan haklarına dair uygulama yokmuş gibi düşünülür. Bu düşüncüyü ortaya çıkaran temel problem, çerçevesi 17. ve 18. yy’da Batı tarafından belirlenen

⁴¹⁹ Altunya, *a.g.e.*, 43.

⁴²⁰ Akal, *a.g.e.*, 25.

insan hakları modelinin öteki toplumlarda uygulanmamış olması problemidir. Bunu şöyle ifade edebiliriz: Doğuda çerçevesi doğulularca çizilmiş ve anlam kazanmış bir haklar düzeni mevcuttur. Ancak bu haklar düzeninin kavramsal çerçevesi ile Batıda ortaya çıkan haklar düzeninin kavramsal çerçevesi tam olarak örtüşmemektedir. Bu durumda 17. ve 18. yy’dan önce dünyada insan hakları ile ilgili gelişme olmamıştır gibi bir iddiada bulunmak doğru değildir. Türk Anayasalarında yer alan Temel Hak ve Hürriyetler açısından insan konusunu ele alırken, yukarıda belirtilen problemten kaynaklanan şöyle bir çelişkiyle karşılaşmamız kaçınılmazdır. Hangi Temel Haklara göre insan? Çünkü Osmanlı – Türk toplumundaki yaşam tarzı batıdan sosyal, kültürel ve siyasi anlamda farklı bir yapıda idi ve elbette içinde bulunduğu şartlara göre şekillendirdiği bir hak ve hukuk anlayışı vardı. Bu açıdan batı kaynaklı bakış açısı ile yapılan yorumların bazı yanılgılara yol açma ihtimali her zaman vardır. Geçmişe yönelik değerlendirmeler yapılırken bu noktaya dikkat etmek gerekir.

Sened-i İttifak’a bakış açısı yukarıda değinilen çelişkiyi su yüzüne çıkarır. Osmanlı tarihinde bir ilk olma özelliğini taşıyan bu belgeyi, batılı hak modeline göre değerlendirildiğimizde “Monarşi’nin yetkilerinin kısıtlandığı ilk belge” şeklinde klişe bir cümle kullanırız. Hatta Osmanlı Devleti’nin Magna Carta’sı diyerek, İngiltere’de 1215 yılında yapılan “Büyük Hürriyet Fermanı”na benzetiriz. Oysa bu değerlendirmeler havada kalan ve gerçeği yansıtmayan değerlendirmelerdir. Çünkü padişah tam anlamı ile bir Monark değildir. Monarşi’nin sınırsız yetkileri varken, padişahın yetkilerini sınırlayan faktörler mevcuttur. Bu faktörler şer’i ve örfi hükümlerdir. Hiçbir padişah bunları yok sayıp “sınırsız yetki” sahibi olmamıştır. Padişahların ve devletin en kudretli olduğu “Yükselme Dönemi”nde bile yapılacak seferler için Şeyhülislâm’dan fetva alınması bu duruma güzel bir örnektir.

Türk anayasalarında temel hak ve hürriyetlerin tarihsel seyir içinde değişimi, toplumsal değişimden ayrı düşünülemez. Toplumsal değişimin kaçınılmaz olduğu ve kendini dayattığı durumlarda devleti oluşturan unsurlar da bu değişime uyacaktır. Dini ve geleneksel değerlerin hakim olduğu Asyatik toplumlarda toplumsal değişim, kısa zaman aralıklarında ve fark edilmeyecek kadar yavaş olur. Normatif yapıya sahip olan bu iki değer, mevcut davranış örüntülerinin dışındaki gelişmeleri dışarıda tutar ve cemaat bilinci birey bilincinin üstünde olur. Böylesi bir örgütlenmede yönetilenler mutlak itaate mecburken, yönetim sınıfı sistemin sürekliliğini garanti

altına alacak politikaları uyguladılar. Bu tip bir yapılanmada devrim niteliğinde köklü bir değişim olacaksa da, tavandan tabana, merkezden çevreye doğru yayılmalarla gerçekleşir. Türk tarihinde meydana gelen devrim niteliğinde önemli olaylar incelenirse bu görüşün doğruluğu ortaya çıkar. Temel hak ve hürriyetler hususundaki tarihsel gelişimde bu doğrultuda olmuştur.

Tanzimat Fermanı'nı bir devrim belgesi olarak değerlendirmek yanlıştır. İnsanlar ayaklanıp sarayları yıkmamış, yönetimi değiştirmeye çalışmamışlardır. Halkın bir talebi değildir yani. Fransız İhtilali'nin yıkıcı etkilerinin hissedildiği, azınlık ayaklanmalarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemde, dış baskıları asgariye indirmek için atılmış bir adımdır.⁴²¹

Tarihimize bakacak olursak, kamusal reformların toplumsal talepleri yansıtan değişim çabalarından ziyade, dünya sistemine adapte olmak için atılmış adımlar olduğu görülür. Genel amaç dünya devletleri içinde hak edilen yere gelmektir. Dolayısıyla da toplumsal değişim, devletin hedeflerine uygun bir araç işlevi gördüğü oranda desteklenmiş veya zorlanmıştır.⁴²²

Tanzimatla ilgili olarak farklı görüşler vardır. Örneğin Sırma'ya göre: "Tanzimat Fermanı'nı Osmanlı toplumuna yutturulan bir batıya teslim olma belgesidir. Tanzimat'ı hazırlayanlar Osmanlı toplumuna ihanet edip, kandırmışlardır. Tanzimat Fermanı ile sınırsız haklar elde eden azınlıklar, bağımsızlık ve isyan hareketlerini başlatmışlardır".⁴²³

Buna karşılık farklı görüşler de mevcuttur. Tanzimat'la birlikte evrensel nitelikli yazılı hukuk kuralları uygulanmaya başlamıştır. Bununla birlikte bölgelere, şahıslara göre farklılık içeren hukuksal uygulamalar, yerini bu evrensel hukuk kurallarına bırakacaktır. Bundan sonraki dönemde yöneten ve yönetilen arasındaki otorite ilişkisi, şer'i ve örfi kurallar yerine herkes için geçerli hukuk kuralları ile sağlanacaktır. Siyasi otoriteye ilişkin geleneksel yapı değişmeye başlayacaktır.⁴²⁴ Tanzimat döneminde gerek taşrada gerekse merkezde kurulan meclisler, yerel yönetimlerin bir unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Yönetilenlerin siyasi temsilinin ilk örneğini bu meclisler ortaya koyar. Müslüman ve Müslüman olmayanların bir arada

⁴²¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XI, 436 - 438 - 439.

⁴²² Etyen Mahcupyan, *İkinci Tanzimat*, Ankara, 2003, 26.

⁴²³ İhsan Süreyya Sırma, *Tanzimatın Götürdükleri*, İstanbul, 1990, 8.

⁴²⁴ Ersin Kalaycıoğlu - A. Yaşar Sarıbay, *"Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve politika Değişme"* Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, İstanbul, 2000, 8.

tek bir politik yapı içinde temsili önemli bir yeniliktir.⁴²⁵ Bu yenilik ile ülke içinde yaşayan Müslüman ve gayr-i müslimler eşit duruma getirilmiştir.

Tanzimat’la beraber 19. yy’nın ortalarına doğru Osmanlı toplumunda, cemaatten ayrı olarak birey, kendi başına bir değer olarak algılanmaya başlanmış, yani “birey” doğmuştur. Bireyin hizmet talep etmesi, beklenti, gereksinim, alışkanlıklar ve tutumlar geliştirmesi ve bunların karmaşıklaşıp çeşitlenmesi doğaldır. Bireyin bu durumunu teşvik eden bir fırsatlar yapısı da Tanzimat’la tesis edilmiştir. Birey bu görüntüsüyle dünyevi bir değerdir ve politik sürecin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Sistemden hizmet beklemesi ve sistem içinde faaliyet göstererek yönetenleri etkilemesi, meşru birer beklenti ve faaliyettir. Birey, bazı haklarının olduğunu farkındadır ve bunların gerçekleştiğini görür, bu durumu doğal karşılar. Meşru olarak talepte bulunabileceği ilan edilmiştir.⁴²⁶

Tanzimat döneminde her alanda yaşanan değişim ve dönüşüm tüm toplumsal kesimleri etkilemiş durumda idi. Tanzimat aydını da, tutucu yöneticisi de, muhalif yazarı da çağdaş dünyada var olmak için değişmek ve olaylara yön vermek gerektiğinin bilincinde idiler. Osmanlı aydınları geleceğini ve ortamını değerlendirmeye ve eleştirmeye başlamıştı. Edebiyat zevkinden, yönetime, Avrupa politikasından, modernleşmenin yöntem ve ölçüsüne kadar birçok konu tartışılıyordu. Tartışmalar klasik anlamda kahvehane muhabbeti ile değil, basın yolu ile yapılıyordu.⁴²⁷

Tanzimat ile gelen yenilikler nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü kitlelerini sevindirmiştir. Toprak sahipleri ise Müslüman olsun Hristiyan olsun, bu durumdan hoşnut kalmamışlardır. İltizamın kaldırılması ile gelir kaynakları kuruyan mültezim, voyvoda v.b. devletin sırtından geçinen asalak kesimler ile şüpheli yollardan zenginleşmiş âyân ve ağalar yeni durumdan huzursuzluk duymakta idiler. Vergide eşitlik ilkesi ile servete göre vergi alınması ilkesinin kabulü, geçmişte az vergi veren âyân ve çorbacıları*, o güne dek vergi muafiyeti olan Hristiyan din

⁴²⁵ Kalaycıoğlu – Sarıbay, *a.g.m.*, 11.

⁴²⁶ Kalaycıoğlu – Sarıbay, *a.g.m.*, 17.

⁴²⁷ İlber Ortaylı; “*Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu*” Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, 74.

* Çorbacı: Hristiyan taşra zengini

adamlarını ve vakıf gelirleriyle geçinenleri tedirgin etmiş ve bu kesimler yenilikçi harekete cephe almışlardır.⁴²⁸

I. Meşrutiyet'in ilanında Tanzimat'tan farklı olarak hem dış hem de iç baskıların etkisi vardır. Balkan Bunalımı ile sarsılan imparatorluğa Avrupa'dan baskılar yapılmakta, Balkan topraklarına yönelik reform istekleri dile getirilmektedir. Bunun yanında ülkenin içinde, kendilerine Jön Türkler denilen ve eğitimlerini Avrupa'da yapmış bir grup ortaya çıkmış, ülkenin kurtuluşunun "Meşrutiyet"i ilan etmekte olduğunu ileri sürmekteydiler. "Osmanlıcılık" fikrini ileri süren bu gruba göre, din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin her millet Osmanlı kabul edilecek, böylece Fransız İhtilali'nin yıkıcı etkilerinden kurtulmak mümkün olacaktı.

Jön Türkler, Tanzimat Dönemi'nde yapılan ıslahatları az bulan, çoğu Avrupa'da öğrenim görmüş, Avrupalılaşıma taraftarı olan insanlardı. Ortak yanları zenginlerin, paşaların, entel ailelerin çocukları olmalarıdır. Hürriyet ve ıslahatı ağızlarından düşürmeyen gruba bir süre sonra siyasiler ve askerler de girmeye başladılar. Genç Osmanlılar da denilen cemiyet, hürriyet ve meşrutiyet istiyordu. Avrupalıların her yönü ile desteklediği bu hareketin programında geleneksel yapıyı ve değerleri, sosyal, ekonomik ve siyasi yapımda ikinci plana atma eğilimi vardır. Destekçilerinin Avrupa devletleri, mason locaları ve İstanbul'daki yabancı büyükelçiler gibi çevreler olması, bu harekete şüphe ile bakılmasına neden olmuştur.⁴²⁹

I. Meşrutiyet'in ilân edilmesi ile Osmanlı Devleti meşruti yönetime geçmesine karşın, Jön Türkler'in geleceğe yönelik öngörülleri gerçekleşmemiştir. Ne dış baskılar azalacak ne de ülkenin içinde bulunduğu kötü durum ortadan kalkacaktır. Nitekim 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında Meşrutiyet yönetimine son verilerek, mutlakıyete geçilmiştir.

I. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti içerisinde bazı fikir akımlarının etkili olduğu görülür. 19. yy'ın ikinci yarısında Avrupa'da ırkçılık ve buna dayalı ideolojilerin etkili olması, Osmanlı aydınlarını da etkilemiştir. Osmanlı Aydınları, Batı'daki ırkçı akımlarında etkisiyle, Osmanlıcılığın yanı sıra Türkçülük akımını da benimsemeye başladılar.⁴³⁰ Bunlar dışında II. Abduhamit tarafından kabul gören ve

⁴²⁸ Aktaran, Tanör, *a.g.e.*, 113 – 114.

⁴²⁹ Akgündüz, *a.g.e.*, 264.

⁴³⁰ Aybars, *a.g.e.*, 42 – 43.

uygulanmaya çalışılan İslamcılık politikası da geniş halk kitlelerini etkilemiştir. Osmanlıcılık ve İslamcılık politikaları dağılmakta olan devleti toparlamaya yönelik politikalarlardır. Osmanlıcılık fikri ile Osmanlı üst kimliği oluşturularak, diğer etnik unsurlar birleştirilmeye çalışılmıştır. İslamcılık politikasıyla da Osmanlıya bağlı Müslüman toplumların Fransız İhtilali'nin yıkıcı etkilerinden etkilenmemeleri sağlanmak istenmiştir.

Bu dönemde dikkat çekici nokta Fransız İhtilali ile ortaya çıkan ulusçuluk akımının, Türkler arasında ilk defa ilgi uyandırması ve taraftar bulmasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin asli kurucu unsuru olan Türkler, yüzyıllar boyunca Osmanlı üst kimliğini benimseyip, Türklük, Kürtlük, Lazlık veya Ermenilik gibi alt kimlikleri birleştirme maharetini göstermişlerdir. Üç kıtaya yayılmış imparatorlukta, Batı kaynaklı "Milliyetçilik" akımından önce Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar problemsiz bir şekilde yaşayabiliyorlardı. Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet her ne kadar modern dünyaya entegre olabilme çabası olarak değerlendirilse de, "Osmanlı Toplumsal Ahengi"ni bozma konusunda etkili oldukları söylenebilir. Ancak bu durum tarihsel sürecin dayattığı normal bir gelişmedir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nde ilk çok partili rejim uygulamasına geçilmiş, siyasal haklar konusunda önemli adımlar atılarak Osmanlı tebaasının temsil edilmesi yönünde büyük bir aşama kaydedilmiştir. Bu gelişmelere karşın 13 Nisan 1909 günü, tarihimizde 31 Mart Vak'ası olarak bilinen ve nedeni şimdiye kadar belirlenemeyen bir ayaklanma ile büyük karışıklıklar çıkmış, Hareket Ordusu İstanbul'a gelip kontrolü ele almış ve II. Abdulhamit tahttan indirilmiştir. Tarihimizde sıkça rastlanan siyasi cinayetlerin ilk örneği (Hasan Fehmi'nin öldürülmesi), ideolojik gerginlik ve çatışmaların (Meşrutiyetçi – mutlakiyetçi, ittihatçı – ittihatçı olmayan) başlangıcı hep bu döneme rastlar. Bu olaydan sonra Hareket Ordusunun kontrolü sağlayıp, padişahı indirmesi de neredeyse gelenekselleşen darbelerin ilk örneğidir. Günümüzle benzerliğine gelince; büyük devletlerin ülkeleri önce istikrarsızlaştırıp, sonra darbe yaptırarak, politikalarına yakın hükümet ve liderlerin seçilmelerini sağlamalarına benzer bir durum göze çarpmaktadır. İçinde yaşadığımız 2005 yılında Ukrayna'da, Kırgızistan'da yaşanan

halk hareketlerinden sonra hep A.B.D.’nin desteklediği kişilerin seçilmesi bu duruma örnek oluşturabilir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Sultan V. M. Reşad’ı etkisine almasıyla, içeride “Türkçü”, dışarıda “Osmanlıcı” bir politika benimsenmiştir. Ancak Türkçülük hareketi Müslüman unsurlar, Araplar ve Arnavutların milliyetçi hislerinin kabarmasına neden oldu. Osmanlı Meşrutiyeti, başlangıçta verdiği vaatleri yerine getirmede başarılı olamadı. Ülkede demokrasi tecrübesi olmadığından, özgürlük ortamı dinginlik yerine anarşi, iç çekişme ve huzursuzluk getirmiştir.⁴³¹

İttihat ve Terakki Partisi, her ne kadar iktidar olmasa da oluşturduğu baskı ile devleti perde gerisinden idare ediyordu. İttihat ve Terakki’ye karşı gelişen muhalefet ortamı, onları daha da saldırganlaştırdı. İttihat ve Terakki’nin ilk hedefi özellikle muhalif basın olmuştur. Onlara göre zihinleri karıştırıcı özellikteki yayın yapan gazeteler kapatılıyor, devlet memurları ve eski askerlerin yazı yazmaları engellenmeye çalışılıyordu.⁴³² Jön Türk Hareketi’nin devamı olarak demokrasi ve halk yanlısı görüşlerle ortaya çıkan İttihat ve Terakki’nin, II. Abdulhamit’i tahttan indirdikten kısa bir süre sonra, uyguladığı baskı rejimi dikkat çekicidir. Kurum ve kuruluşları ile Avrupa’dan tamamen farklı Osmanlı İmparatorluğunu yönetmek, dışardan görüldüğü kadar kolay değildir. İttihat ve Terakki’nin halk nezdindeki imajı sarsıldıkça ve ona duyulan güven azaldıkça daha da saldırganlaştığı görülür. 23 Ocak 1913 günü ittihatçılar başlarında Enver ve Talat Beyler olmak üzere, silahlı bir baskın ile hükümeti görevden almışlardır. Tarihimizde “Bâb-ı Âlî Baskını” diye bilinen bu olay ile İttihat ve Terakki’nin “Tek Parti İktidarı” başlamıştır. İttihat ve Terakki Partisi monarşiye karşı başkaldırıp, meşrutiyet yönetiminin geri gelmesinde büyük rol oynamasına rağmen, Bâb-ı Âli baskını ile beraber demokrasi ve insan hakları ile bağdaşmayacak şekilde tek parti yönetimine sapmış ve baskıcı bir yönetim göstermiştir.

Kabul edilişi bakımından en demokratik anayasa olan 1921 Anayasası ile Osmanlı – Türk tarihinde ilk defa egemenlik padişahıdan alınarak “kayıtsız – şartsız” bir şekilde halka – millete verilmiştir. 1921 Anayasası’nda demokratik teamüllere aykırı bir şekilde “Güçler Birliği” ilkesinin benimsenmesi, dönemin olağanüstü koşulları ile ilgili bir durumdur.

⁴³¹ Aybars, *a.g.e*, 61 – 62.

⁴³² Tanör, *a.g.e*, 198 – 199

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bir “Batılılaşma projesi” başlatılmıştır. Bu projedeki asıl amaç, toplumu yeni baştan inşa etmektir. Cumhuriyet projesi tipik bir “toplum mühendisliği” projesidir. Yeniden inşa projesinin özünde toplumun yaşam tarzında ve kültüründe köklü bir dönüşüm yapma amacı vardır. Bundan dolayı inşa projesinin öncelikli hedefi modernleşmenin maddi şartlarını oluşturmak değil, toplumun kültürel değerlerini dönüştürmektir. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde toplum hayatının sosyo – ekonomik ve fiziksel şartları ile ilgili modernleşme zayıf kalırken, kültürel alanda ve sembolik Batılılaştırmada göze batacak yenilikler yapılmıştır. Bunun sonucunda sivil alana müdahale edilerek, kültürel semboller “yasadışı” hale getirilmiştir.⁴³³ Yapılan anayasalar ve verilen hak ve hürriyetler de bu toplum mühendisliği projesinden ayrı düşünülemez. Batıcı, çağdaş, laik bir insan modeli ve ona uygun anayasa ve yönetim usulleri getirilmiştir.

Cumhuriyetimiz, devlet ve toplum olarak modernliği kavrayamamıştır. Laiklik ve milliyetçiliğin modernlik olduğu sanılmıştır. Laiklik ve milliyetçilik otoriter bir zihniyet içinde hayata geçirilmiş ve bir dizi ideolojik korkuluk yaratılmış, adına da çağdaşlık denilmiştir.⁴³⁴

1924 Anayasası’nın uygulandığı dönemde, 1945 yılına kadar tek parti yönetimi uygulanmış, milletin siyasal tercih yapmasına olanak verilmemiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası açılmış olmalarına rağmen, bazı toplumsal olaylara neden oldukları ileri sürülerek kapatılmışlardır. Partilerin kapatılmalarında asıl neden demokrasiye geçiş için erken olması, hazırlık ve yetişme döneminin tamamlanmamasıdır.

Tek partili dönemde uygulanan rejim otoriter bir rejim olmasına rağmen, diktatörlük olduğu söylenemez; Faşist veya Marksist sistemlerle de ilgisi yoktur.⁴³⁵ Ancak rejimin halk ile bütün oluşturduğu da tartışılmaya açıktır. Batıdan alınan tüm yenilikler, toplumsal konsensüs oluşmadan, uygulamaya konulmuş, bu arada toplumsal direnç ile karşılaşmıştır. Her alanda hızlı bir sekülerleşme yaşanmış, geçmişe yönelik sosyal hafıza silinmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet sonrası kuşağın Osmanlı’ya ve geçmişe yönelik yabancılaşmasının nedenin de bu durum olduğu söylenebilir.

⁴³³ Mustafa Erdoğan, *Türkiye Özgürleşebilir mi?*, 76.

⁴³⁴ Mahcupyan, *a.g.e.*, 24.

⁴³⁵ Kapani, *a.g.e.*, 110.

Hem Osmanlı Devleti'nde hem de Türkiye'de değişim daima devlette aranmış ve bu sürecin öznesi devlet olagelmıştır. Bunun sonucu olarak da devletin kendi kendini değiştirdiğı ve toplumu da kendi yapısına uygun olarak yeniden şekillendirdiğı bir reformlar süreci ortaya çıkmıştır.⁴³⁶ Reformların yapılması sürecinde toplumsal dinamiklerin hareketsizliğı ve yeniliklerin tepeden gelmesi, zaman zaman çatışma ortamı doğurmuştur.

Tek parti döneminde bireysel hak ve özgürlüklerin yaşanması ve uygulanması ile ilgili olumsuzluklar göze çarpar. Sıkıyönetim uygulamaları sırasında yaşananlar, Sıkıyönetim Mahkemeleri ve İstiklal Mahkemeleri tarafından verilen kararlar bugün bile tartışılmaktadır. İskan yasaları, köylü üzerindeki baskı ve angaryalar, bireysel hak ve özgürlüklere zarar vermiştir. Laiklik ise adeta militan düzeyde uygulanmış, bazı camiler ibadete kapatılmış, hac izni verilmemiş, din öğretiminde boşluklar olmuş, örtünme ile ilgili yasaklar konulmuştur. Düşünce suç olmaya başlamıştır. Çalışma, örgütlenme, basın ve yayım, siyasal haklar ile ilgili yığınla kısıtlama mevcuttur. 1934 yılına kadar kadınların seçme ve seçilme hakkı yoktur.⁴³⁷

1946'da yapılan seçimle birlikte ilk defa birden fazla parti seçimlere katılmış ve vatandaşlara kendi fikirlerine uygun siyasal partiyi seçme hakkı verilmiştir. 1950'de yapılan seçimlerle birlikte ilk defa farklı bir parti ülkeyi yönetme ayrıcalığına sahip olur.

DP, iktidarının ilk yıllarında, insanca yaşamaya yönelik tedbirler alınarak, kamu hürriyetleri geliştirilmeye ve sınırlamalardan kurtarılmaya çalışılmıştır. Ancak bir süre sonra DP iktidarı, muhalefete karşı sertleşmiş ve anti demokratik uygulamalara sapmıştır.⁴³⁸ 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ile DP, iktidardan uzaklaştırılarak, halkın seçtiğı başbakan ve iki bakanı Yassıda'da idam edilmişlerdir. Halka rağmen yapılan bu uygulamaların, demokrasi tarihimiz açısından iyi hatırlanacağını söylemek güçtür.

1961 Anayasası, devlet yerine bireyi ön plana çıkaran, özgürlük ve demokrasiyi kurumsallaştırmaya çalışan bir anayasadır. Temel Hak ve Hürriyetleri en geniş şekilde düzenleyen 1961 Anayasası, içerik bakımından Türk insanının şimdiye kadar karşılaştığı en demokratik anayasa olmasına rağmen yapılışı

⁴³⁶ Mahcupyan, *a.g.e.*, 25.

⁴³⁷ Tanör, *a.g.e.*, 318.

⁴³⁸ Kapani, *a.g.e.*, 113 – 114; Türkiye Tarihi₄, 179.

bakımından cunta ürünü olup demokrasi ve insan haklarına uygun düşmeyen bir şekilde kabul edilmiştir. İçerik bakımından temel hak ve hürriyetleri gözetmesine rağmen teori ve pratik çelişkisi, yani düşünülen ve uygulanan çelişkisi ortaya çıkmış, halkın demokratik ortamda özgürlüklerini yaşaması, sürekli olarak engellenmiştir. Bunun en güzel örneği 12 Mart 1971 Muhtırası ile yaşanan askeri müdahaledir. İlginç olansa temel haklar bakımından en gelişmiş anayasayı yapan kurumların, aynı anayasayı bir süre sonra tehlikeli bularak kısıtlamalarıdır.

Ayrıca 1961 Anayasası yapılırken, DP ve onun yandaşı milyonlar dışlanmış ve bu durum anayasa metninin ülkenin azımsanmayacak bir kısmı tarafından benimsenmemesine neden olmuştur.⁴³⁹ Ülke içerisinde yaşanan kardeş kavgaları ve anarşi olaylarının nedenleri ise hala çözülebilmemiş değildir. Dünyayı perde arkasından yöneten süper güçlerin, Ortadoğu’yu istikrarsızlaştırıp egemenliklerini devam ettirme siyasetinin bu olaylar üzerindeki etkisi ise yıllardan beri tartışılan bir konudur.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile yeni bir döneme girilir. 12 Eylül Darbesi, Hareket Ordusu’nun II. Abdülhamit’i indirerek başlattığı müdahalelerin son halkasıdır.

1982 yılında kabul edilen anayasa, 1961 Anayasası’ndan farklı olarak bireyi ikinci plana atıp, devlet otoritesini ön plana çıkaran bir mahiyettedir. Yapılışından günümüze kadar 23 yıl geçmesine rağmen 1982 Anayasası, pek çok defa değişikliğe uğramış ve yumuşatılmaya çalışılmıştır. Özellikle AB’ye uyum sürecinde köklü değişiklikler yapıldığı görülür.

1921 ve 1924 Anayasaları çeşitli sorun ve eksiklerine rağmen, Türk anayasa geleneğine yasamanın üstünlüğünü (parlamentar meşruiyet) yerleştirmişlerdir. 1961 Anayasası bu ilkeyi zayıflatan ilk adımları atmış, 1982 Anayasası ise doğrudan doğruya yürütmenin üstünlüğü (icrai meşruiyet) sistemini getirmiştir.⁴⁴⁰

Cumhuriyet tarihi boyunca en geçerli siyasi felsefe, devlet merkezli siyasi otoriteye kayıtsız – şartsız itaattir. Ulusal egemenlik söylemi ile ulusa vurgu yapılsa da, ulus ve toplum devletin kurucu öznesi olarak kabul edilmemiş, vatandaşlara siyasal haklara sahip aktif kişiler gözüyle bakılmamıştır. Bunun aksine devlet ve

⁴³⁹ Soysal, *a.g.e.*, 82.

⁴⁴⁰ Parla, *a.g.e.*, 141.

otorite her şeyin ölçüsü sayılmıştır.⁴⁴¹ Cumhuriyet tarihi boyunca sıkça rastlanılan darbe, muhtıra vb. uygulamaların meşruiyetlerini bu anlayıştan aldıkları söylenebilir.

Türkiye’de insan hakları ile ilgili sorunların büyüklüğü, çeşidi, niteliği ne olursa olsun devletin ve hükümetlerin bu sorunların çözümüne ilişkin yaklaşımlarında, her zaman “şiddet” egemen olmuştur. Devlet gücüyle, demir yumruğuyla her sorunu çözebileceğine inanmıştır. Komünizmle, bölücülükle ve şeriatla mücadelesi bunu açıklar şekildedir.⁴⁴²

Devlet, yaşamın her alanında müdahalecidir ve resmi ideoloji ışığında her sorunu çözebileceğini düşünür. Türkiye’de hiçbir siyasal akım “sivil” ve “demokratik” bir ortamda kendi doğal serüvenini yaşayamamıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze 23 siyasi parti kapatıldığından, ülkemizde sivil siyasi irade gerçek iktidar olamamaktadır. Demokrasi tarihimiz, adeta bir askeri darbeler tarihidir.⁴⁴³

II. Dünya Savaşı’nı müteakip, ülkemizde de, gelişmiş dünyada yapıldığı gibi iç hukuk düzenlemeleri ile, insan haklarının korunması sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde bu dönemde politik, sosyal ve ekonomik alanlarda birey – devlet ilişkisini düzenleyen yasaların gerekliliği de ortaya çıkmıştır. Hem 1961, hem de 1982 Anayasaları’nda bu anlayışın izleri görülür.⁴⁴⁴

Türk halkı, Tanzimat Fermanı’ndan bu yana, siyasi ve sosyal olaylarda karar verici bir organ değildir. İkinci plana itilmiş bir figürandır. Toplumun iradesinin, sisteme yansıtılmamasına gayret edilmektedir. Bazı kesimler, kendilerini “devletin sahibi” olarak görürken, halkı, “devleti zaafa uğratanlar” olarak görmekte ve göstermektedirler. Böylelikle “yetersiz ve güçsüz” hale getirilen halk, “hak iddiasında bulunma” gücünü kendisinde bulmamaktadır. Bu basık psikoloji, toplumsal dinamizmi yok edip, totaliterizme zemin hazırlar.⁴⁴⁵

Cumhuriyet yurttaşları genelde ödevlerle tanımlanmıştır. Yurttaşların devlet karşısında hakları değil, sadece ödevleri vardır. “Hak yok vazife vardır” anlayışı

⁴⁴¹ Mustafa Erdoğan, *a.g.e.*, 77.

⁴⁴² Yavuz Önen, “*Türkiye ve İnsan Hakları*”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 21. Sayı, Ankara, 1998, 48

⁴⁴³ Önen, *a.g.m.*, 48.

⁴⁴⁴ Metin Öney, “*İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi ve Türkiye*”, *Yeni Türkiye*, 21. Sayı, Ankara, 1998, 56.

⁴⁴⁵ Sami Şener, “*İnsanî Haklara Bakışta İNSO*” *Yeni Türkiye Dergisi*, 21. Sayı, Ankara, 1998, 101.

buna örnektir. Doğal haklar ile insan hakları ise cumhuriyet söyleminde fazlaca yer bulmamışlardır.⁴⁴⁶

Türkiye’de devletin insan haklarını ihlal etmesini kolaylaştıran, hatta olağanlaştıran birçok etken vardır. Bunların başında hikmet-i hükümet düşüncesi ile resmi ideoloji gelir. Hikmet-i Hükümet felsefesine göre “devlet toplumdan bağımsız yani kendinden bir güçtür.” Devlet gücünün sorgulanması topluma açık değildir. Toplum, devleti sorgulayamaz sadece tabi olur. Yine bu felsefeye göre “devlet, sivil toplumun bir türevi değil, onun nazımı, hatta efendisidir”, devlet toplumdan önce geldiğinden, toplumun bir aracı olamaz. Tersine devletin belirlediği yüce amaca göre topluma şekil verilir. “Devletin amacı öncelikle kendini idame ettirmektir”, Devletin kendisi idame ettirmesine hiçbir paha biçilmez, bu amaçla toplum özgürlüğü bile feda edilebilir. “Devletin faaliyet alanını belirli bir sınırı yoktur.” Eğer devletin “varlık nedeni” herhangi bir şeyi gerektirirse, devlet elini her yere atabilir. Toplum için neyin “iyi” neyin “kötü” olduğunu da devlet belirler. Türkiye’de uygulanan resmi ideolojiye göre devlet, sadece bizatihi bir varlık değil, aynı zamanda çağdaş bir toplum oluşturmak için vatandaşları biçimlendirmeye çalışan bir “cebir aygıtı” olarak da kutsiyete haizdir. Böyle bir devlet kendini idame ile yetinmez, tebaasına inanma, düşünme, yaşama, hatta duygulanma kalıpları da giydirmeye çalışır.⁴⁴⁷ Resmi ideoloji, kişilerin haklarını kullanmalarına set çeker, sınırlamalar getirir, bunu devlet nezdinde meşru görür.

İdeolojik bakımdan tarafsız olmayan bir devlette anayasal demokrasi hayat bulamaz. Çünkü ideolojik devlet, ister laik ister dini temelli olsun, vatandaşların dünya görüşüne ve hayat tarzı tercihlerine müdahale eder, hatta onların inanç ve düşüncelerini yönlendirmeye çalışır.⁴⁴⁸

1982 Anayasası, insanı ve haklarını güvence altına alan bir anayasa olmaktan çok, “Devlet” diye tanımladığı insan üstü, aşkın güç organizasyonunu vatandaşlardan korumayı amaçlayan bir anayasadır.⁴⁴⁹ Bu durumun devletin kuruluş amacı olan insanlara hizmet ve onları mutlu etme amacı ile açık bir şekilde çeliştiği söylenebilir.

⁴⁴⁶ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, 166.

⁴⁴⁷ Mustafa Erdoğan, “İnsan Hakları ve Türkiye”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 21. Sayı, Ankara, 1998, 139 – 140; a.y., *Dersimiz Özgürlük*, 156 – 157.

⁴⁴⁸ Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, 125.

⁴⁴⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları ve Türkiye*, 141.

Devlet, bireylerin iradesinden uzak, soyut ve özel olarak kurgulanırsa otoriter uygulamalar ortaya çıkar. Böyle bir durumda devletin tehlikede olduğu varsayımıyla bireylerin en temel özgürlükleri sınırlanabilir ve çiğnenebilir. Ayrıca devlet birde durumdan vazife çıkarıp “halkı modernleştirmek” gibi bir misyon yüklenirse ve bunu amaç edinirse, bireylerin günlük yaşamları ve gündelik uygulamaları da devlet açısından tehdit olarak algılanabilir. Böyle bir durumda da yasaklama ve sınırlamalar getirilir. Bunun en önemli örneği üniversitelerde yaşanan kılık kıyafetle ilgili yasaklardır.⁴⁵⁰ Böyle bir yaklaşımda devlet emredici bir şekilde bireylerin yaşamlarına müdahalede bulunmakta ve bireye hayat tarzını seçme imkânı vermemektedir.

Ülkemizde gerçekleştirilen tüm değişimlere karşın devletin toplum karşısındaki hegemonyasında hemen hiçbir gerileme kaydedilmemiş, devlet toplumun üstünde özne olmaya ve toplumun kaderi üzerinde tek yetkili seçici gibi davranmaya devam etmiştir.⁴⁵¹

Türkiye’de baskıcı siyasetin kendini haklılaştırmak adına sıkça başvurduğu iki temel tez vardır. Birincisi, “devletin kendini koruma ve savunma hakkına” ilişkindir. Bu teze göre devlet, kendini yok etmeye yönelmiş girişimler karşısında kendini savunma hakkına sahiptir. “İrtica” ve “bölücülük” gibi iki temel faktör karşısında devletin koruyucu tedbirler alması, bu teze göre meşrudur. İkinci tez şudur: Bir demokrasi, amacı kendisini yıkıp ortadan kaldırmak olan hareketlere müsamaha edemez. Bu nedenle demokrasilerin kendileriyle çelişmemeleri açısından “militan” olmaları zorunludur.⁴⁵²

Türkiye’de insan hakları ve özgürlükle ilgili taleplerin zaman zaman “vatan hainliği” ile eşdeğer sayılmasının temel nedeni, bizdeki cumhuriyet fikrinin toplumsal bir akitten ziyade, bağımsızlık ve milli egemenlik üzerine inşa edilmesindendir. Esas amaç, ülke ve devletin dış güçlerin etkisinden uzak kalabilmesidir. Amaç bu olunca, devlet – toplum ilişkisinin demokrasi ve insan haklarına uygun bir temele oturtulması güçleşir.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Aytekin Yılmaz, “Günümüzde İnsan Hakları ve Türkiye”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 21. Sayı, 1998, s. 163.

⁴⁵¹ Mahcupyan, *a.g.e.*, 27.

⁴⁵² Erdoğan, *Dersimiz Özgürlük*, 161.

⁴⁵³ Mahcupyan, *a.g.e.*, 34.,

28 Şubat 1997’de, 12 Eylül 1980’den yaklaşık olarak 17 yıl sonra silahlı kuvvetler, Milli Güvenlik Kurulu’nu kullanarak Türkiye’deki siyasal sisteme müdahale etmiş, bu olay basında “Postmodern Darbe” olarak yer almıştır. Bu tarihten sonra yasal zemini sürekli olarak tartışılan Milli Güvenlik Kurulu, perde gerisinden ülke idaresine etki etmiştir. Bu durumun yukarıda açıklanan “devletin kendini koruma ve savunma hakkı” ve “militan demokrasi” anlayışları ile örtüştüğü söylenebilir.

Türkiye’de demokrasiyi gölgeleyen önemli faktörlerden biri de icraî bir kuruluş olmadığı halde, MGK’nın paralel bir hükümet gibi örgütlenmesidir. Tüm ülke sathına yayılmış bilgi ve iletişim ağı sayesinde MGK, sivil toplum hareketlerini izlemekte ve denetim altına almaya çalışmaktadır.⁴⁵⁴

28 Şubat’ı gerçekleştirenler, hareketlerini “irtica”ya karşı bir girişim olduğunu deklere etmiş olmalarına rağmen, aslında irtica 28 Şubat mantığının kendisinde saklıdır. Çünkü, Türkiye’de çok partili siyasi yaşama geçiş ile başlayan demokratikleşme dönemi, bu mantık sahipleri tarafından “karşı devrim” süreci olarak nitelenmekte ve tek parti dönemi uygulamaları örnek olarak gösterilmektedir. 28 Şubat süreci aslında Türkiye toplumunun özgürlük, insan hakları, hukuk devleti, demokrasi ve çağdaşlaşma yönündeki arayış ve çabalarını geri döndürmek isteyen bir süreçtir.⁴⁵⁵

Temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimine paralel olarak azalması beklenen hak ihlalleri azalmamış maalesef son zamanlara kadar süre gelmiştir. Hak ihlallerini önleme ve temel hakların gelişimi adına en büyük hamle Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne adaylığı sürecinde yaşanmıştır. AB’nin insan hakları konusundaki hassas tavrı ve üye ülkelere koştuğu şartlar, belli düzenlemelere zemin hazırlamaktadır. İnsan hakları konusundaki tüm gelişmeleri ve düzenlemeleri AB’ye bağlamak Türkiye’yi ve Türk Milletini aşağılayıcı bir tavır olur. Zira Türk Milleti her türlü insani gelişmeye layıktır. Bu doğrultuda atılan olumlu adımlar Türk Milletini dünya milletleri içinde hak ettiği noktaya getirecektir. Bu durum Türkiye için öncelikli konu haline gelmiştir.

⁴⁵⁴ Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, 134.

⁴⁵⁵ Erdoğan, *a.g.e.*, 198.

BÖLÜM V

5. ÖZET, SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. ÖZET

İnsan, yeryüzünde yaşayan varlıklar içerisinde özellikleri ve olanakları bakımından en değerli, dünyayı anlamlandıran, duygu sahibi, düşünen, icat eden, tüm din ve ideolojilerin merkezindeki varlıktır. Nitekim temel hak ve hürriyetler ve anayasa kavramları da insanın varlığı ile anlam bulmuş kavramlardır.

Temel Hak ve Hürriyetlerin öznesi olan insana ilişkin çok çeşitli fikirler, insanın var olduğu günden bu yana ileri sürülmektedir. İlkçağ felsefecilerinden günümüze kadar, tartışmaların merkezinde insan yer almış ve onunla ilgili görüş ve düşünceler ortaya atılmıştır. Günümüzde de bu süreç gelişerek devam etmektedir.

İnsan hakları, insanın varoluşu ile başlayan dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez nitelikte, kişiliğe bağlı haklardır. Kimse tarafından bahsedilmemiş, sırf insan olduğu için sahip olunan doğal haklardır.

Doğuştan birtakım haklara sahip olan insan, bir devletin koruması altında ve anayasanın düzenlediği bir ortamda yaşar. Demek ki, Anayasa insanın doğuştan getirdiği hakları belirtir ve o hakları koruma görevini devlete yükler, bir anlamda güvence altına alır.

İnsan hakları kavramı, anayasacılık fikrinin ortaya çıkmasından önce de varolan bir kavramdır. Ancak anayasacılık hareketleri ile beraber temel hak ve hürriyetler yazılı hale getirilmiş ve yasal güvenceye kavuşmuştur. Türk tarihinde yazılı bir metinle monarşinin yetkilerinin sınırlandırıldığı ilk belge 1808 tarihli Sened-i İttifak'tır. Ama bu tarihten önceki dönemlerde Türk toplumunda insan hakları yoktur demek doğru bir yaklaşım olmaz.

Osmanlı Devleti'nde Sened-i İttifak öncesi dönemde şer'i ve örfi kurallar ile düzenlenmeye çalışılan insan hak ve özgürlükleri; Sened-i İttifak'tan sonraki dönemde, birtakım anayasal belgeler ile yazılı güvencelere kavuşturulmuştur. Tanzimat ve Islahat Fermanları, I. ve II. Meşrutiyet Dönemi anayasal gelişmeleri bu durumu örnekler mahiyettedir. Ayrıca temel hak ve özgürlükler ile ilgili yapılan her

türlü düzenleme, olayın muhatabı olan vatandaşları direkt veya dolaylı olarak etkilemiştir.

1914–1918 yılları arasında cereyan eden I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti’nin sonunu getirmiş ve Osmanlı Devleti’nin yıkıntıları üzerinde yeni bir devlet kurulmuştur. Genç Türk Cumhuriyeti’nin ilk anayasası ise Kurtuluş Savaşı’nın olağanüstü koşulları içerisinde hazırlanıp kabul edilmiş 1921 anayasasıdır. Yaşanılan dönemin olağanüstü koşullarını yansıtan 1921 anayasası, temel hak ve hürriyetlere yönelik düzenlemeler içermemekle, yapıldığı dönemin şartlarını da bir anlamda ortaya koyar.

Kurtuluş Savaşı sona erip, Cumhuriyet ilan edildikten sonra Türkiye’nin 2. Anayasası olan 1924 Anayasası ilan edilmiş, bu anayasada temel hak ve hürriyetler “Türklerin Hukuki Ammesi” başlığı altında ele alınmıştır. 1924 Anayasasının uygulandığı dönemde, 1945’ten sonra Çok Partili Döneme geçilmiş ve anayasa 27 Mayıs 1960 ihtilaline dek yürürlükte kalmıştır.

1961 Anayasası, devlet karşısında bireyi koruyan ve Temel Hak ve Hürriyetlere verdiği önem bakımından şimdiye kadar yapılmış en iyi anayasadır. Ancak 1961 Anayasasının özgürlük ortamı da uzun sürmemiş, 12 Mart 1971 Muhtırası ile kesintiye uğramış ve yapılan değişiklikler ile anayasa orijinal şeklinden uzaklaştırılmıştır.

1980 öncesi gelişen şiddet ve anarşi olayları sonucunda 12 Eylül 1980 tarihinde TSK, yönetime el koymuş ve bu dönemde 1982 anayasası hazırlanarak, halkoylamasına sunulmuş ve yürürlüğe girmiştir. 1961 Anayasasının tersine birey-devlet dengesinde devleti ön plana çıkaran ve kutsallaştıran bir yapıdadır. Temel Hak ve Hürriyetler ile ilgili muğlak ifadelerle belirtilmiş sınırlamalar mevcuttur. Çağın gerisinde kaldığı ve ülke ihtiyaçlarını karşılayamadığı için pek çok değişikliğe uğramıştır.

Temel hak ve hürriyetler hususundaki gelişmeler durağan bir yapıda olmayıp günümüzde de devam etmektedir. Bu konuda tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerin farkında olunması, temel hak ve hürriyetlerin gelişimi, kavranması ve uygulanması anlamında oldukça önemlidir. İçinde yaşadığımız 21. yüzyılda evrensel değerler olarak ortaya konup benimsenmiş hak ve özgürlüklerin farkında olunması oldukça önemlidir.

Bu araştırma Türk anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimini ve bu gelişim doğrultusunda Türk insanının elde ettiği kazanımları ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

Araştırmanın kuramsal çerçeve bölümünde, felsefi anlayışta kısaca insan, siyasal ve ideolojik yaklaşımların insana bakış açıları, temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi ve önemi, temel hak ve hürriyetlerin hukuksal metinlerde yer bulup evrensel nitelik kazanması konuları ele alınarak, tartışılmış; belirtilen konular bağlamında, Türk anayasalarında temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi ve Türk insanının bu anlamda kazanımları ortaya konulmuştur.

Araştırmanın amacı olan Türk anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin gelişimi ve bu anlamda Türk insanının kazanımlarını ortaya koymak için; Türk Tarihi'nde Osmanlı Devleti'nden önceki dönemde insan hakları ile ilgili gelişmeler nelerdir?, Osmanlı Devleti'nde temel hak ve hürriyetler ile ilgili gelişmeler nelerdir?, Cumhuriyet Dönemi'nde temel hak ve hürriyetler ile ilgili gelişmeler nelerdir?, Osmanlı'dan Cumhuriyete temel hak ve hürriyetlerde ne gibi değişimler olmuştur ve bunların değerlendirilmesiyle nasıl bir duruma gelinmiştir?, Türk anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetler açısından insanımızın durumu nedir? Sorularına cevap aranmıştır.

Araştırma "tarama" modelindedir. Bulgular, ilgili literatürün taranması ve belirtilen amaca uygun olarak yorumlanması ile ortaya konulmuştur. Türk Tarihi'nde anayasal gelişmeler ile ilgili literatür taranmış, elde edilen veriler, temel hak ve hürriyetlerin tarihsel gelişimi ve insanımıza etkileri bağlamında yorumlanmıştır.

Araştırma, Türk anayasaları ile, Türk anayasalarında temel hak ve hürriyetler ile, temel hak ve hürriyetler konusunda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi anayasaları ile sınırlıdır.

Araştırmada bulgu olarak; Türk Tarihi'nin her döneminde temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik uygulamalar olduğu, Orta Asya Türk Tarihi ve Osmanlı Tarihi'nde Sened-i İttifak öncesi dönemde insan haklarına yönelik önemli düzenlemeler ve uygulamalar olduğu, Osmanlı Devleti'nde Sened-i İttifak'tan başlayarak yıkılışa kadar anayasa ve anayasa niteliği taşıyan belgeler ile temel hak ve hürriyetlere yönelik yazılı düzenlemeler yapıldığı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde temel hak ve hürriyetlerin kuruluş - günümüze gelen süreçte bazı kesintiler(darbe

ve muhtıralar) dışında sürekli tekâmül ederek modern dünya ölçeğine geldiği ortaya konulmuştur.

5.2. SONUÇ

“Türk Anayasalarında Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler Karşısında İnsan” konusu ile ilgili literatür ve mevzuat taraması sonucu elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde şu sonuçlara varılır:

1- Türk Tarihinde yazılı metinlerden ve anayasalardan önce de insan hakları ile ilgili uygulama ve düzenlemelere rastlamak mümkündür. Orta Asya’da Müslüman olunmadan önceki dönemden başlayarak, tarihin her döneminde Türk toplumunda insan hakları anlayışı vardır, bununla ilgili toplumsal kurallar ve normlar mevcuttur. İnsan haklarının gelişimine tüm dünya milletleri gibi Türk Milleti’de katkıda bulunmuştur. Bugün gelinen noktada sadece belli milletlerin katkısını görüp, ötekileri inkâr etmek bilimsel bir yaklaşım değildir. Günümüzde tarif edilen insan hakları anlayışına 17. ve 18. yy’da Avrupalıların yön vermesi, insan hakları ile ilgili gelişmelere sadece onlar tarafından yön verildiği gibi yanlış bir düşünce uyandırmamalı ve tüm insanlığın ortak mirası olduğu kabul edilmelidir.

2- Osmanlı Devleti’nde temel hak ve hürriyetlere yönelik olarak klasik dönemde de pek çok belge ve uygulama vardır. İslam kaynaklı şer’i kurallar ile kaynağını Türk Tarihi’nden ve fethedilen yerlerin akla uygun kurallarından alan örfi kurallar temel haklara yönelik olumlu uygulamalara zemin hazırlamıştır. Ayrıca padişah kanunnameleri ile can ve mal güvenliğine yönelik düzenlemeler getirilerek temel haklar güvenceye kavuşturulmuştur. Klasik dönemde devletçe istenilen insan tipi, padişah - halifeye bağlı, şer’i ve örfi kurallara uyan insandır. Osmanlı Kuruluş ve Yükselme dönemlerinde büyük ölçüde bu model geçerlilik kazanmış, fakat daha sonraki dönemlerde siyasi, ekonomik ve sosyal nedenlerle bu durum mümkün olmamıştır.

3- Türk Tarihinde anayasal gelişmeler açısından başlangıç noktası olarak kabul edilen 1808 tarihli Sened-i İttifak, günümüz modern insan hakları belgeleri veya 1789 tarihli Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Beyannamesi tarzında bir “Haklar ve

Özgürlükler” belgesi değildir. Yaşanılan dönemin siyasal koşulları sonucu ortaya çıkan bir belgedir. Anayasal gelişmeler açısından başlangıç kabul edilme nedeni, padişahın yetkilerini kısıtlayan ilk belge olmasından kaynaklanır. Belge ile temel hak ve hürriyetlere yönelik atıflar yapılmıştır.

4- Batının anlam kazandırdığı tarzda temel hak ve hürriyetlerin Türk toplum yapısına girmesi 19.yy’da olmuştur. 19.yy’ın ilk ve ikinci yarısında hazırlanan Tanzimat ve Islahat Fermanları ile I.Meşrutiyet Dönemi’nde modern anlamda insan hakları ve özgürlükleri ele alınıp uygulanmaya ve geliştirilmeye başlanmıştır. Bu durum Türk Milletinin anayasacılık, demokrasi kültürü ve temel hak ve hürriyetler bakımından modern anlamda da köklü bir geçmişi olduğunu ortaya koyar. Bu dönemde ideal Osmanlı vatandaşları padişah ve halifeye bağlı, ülkesini ve milletini seven hak ve hukuk sahibi insandır. Fransız İhtilali sonrası yaşanan yıkıcı siyasal süreç bu dönemi önemli ölçüde etkilemiştir.

5- Türkiye Cumhuriyeti anayasaları içinde yapılışı bakımından en demokratik olanı 1921 anayasasıdır. Olağanüstü koşulların ürünü bir ihtilal anayasası olmasına karşın halkın seçtiği temsilcilerce yapılmıştır. 1961 ve 1982 Anayasaları ise yapılışları bakımından askeri rejimlerin ürünü olup, halkoyuna sunulmaları ve kabul edilişleri demokratik koşullarda olmamıştır. 1921 Anayasasında temel hak ve hürriyetlere yönelik atıf yoktur. Bunun temel nedeni Kurtuluş Savaşı ile ortaya çıkan olağanüstü koşullardır. Nitekim Kurtuluş Savaşını müteakip yürürlükten kaldırılmıştır.

6- 1924 Anayasası liberal ve özgürlükçü bir anayasa olmasına rağmen, uygulandığı dönemde temel hak ve hürriyetler yönelik önemli kısıtlamalara gidilmiştir. Anayasada yazılanlar ile uygulamalar arasında ortaya çıkan derin çelişki kendini göstermektedir. Aynı dönemde Türk Toplumunu modern dünyaya uydurmak adına girişilen toplum mühendisliği projesi ile sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda pek çok yenilik yapılmıştır. Toplumsal rızadan çok tepeden inmeci bir şekilde verilen yeniliklere karşı ortaya çıkan toplumsal direnç ise çoğu zaman hak ve hürriyetlere aykırı bir şekilde bastırılmıştır.⁴⁵⁶ Dönemin ideal vatandaşı sosyal ve kültürel anlamda yenilikçi, cumhuriyete ve kurumlarına bağlı, laik ve modern

⁴⁵⁶ Öz, *a.g.e.*, 71-74,86,183.

insandır. Ancak siyasal anlamda ülke şartlarının olgunlaşmaması neden gösterilerek siyasal hakların kullanımı belli bir süre kısıtlanmıştır.

7- İçerik bakımından bireyi en çok koruyan, temel hak ve hürriyetlere en fazla yer veren anayasa 1961 anayasasıdır. Bu anayasa otorite – insan dengesinde insanı merkez alan ve koruyan bir anayasadır. Geçmişte anayasalarda yer almayan pek çok temel hak ve özgürlüğü geniş bir şekilde tanımlamış ve güvenceler getirmiştir. Ortaya koymaya çalıştığı insan modeli, özgür, toplum ve dünya olaylarına duyarlı, aktif ve katılımcı insandır. Ancak 12 Mart 1971 Muhtırası ile temel hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlamalar getirilerek, anayasa özelliklerini yitirmiş ve ülkedeki şiddet ve anarşi olaylarının baş sorumlusu olarak gösterilmiştir.

8- 1982 Anayasası, 1961 Anayasasının tersine devlet ve otoriteyi merkeze alıp, bireyi ikinci plana itmiştir. Temel hak ve özgürlükleri genelde ödev ve sorumluluklar ile birlikte ele almış ve geniş sınırlamalar getirmiştir. Birey yani insan, kutsal devletin oluşumunda bir faktör olarak düşünülüp değersizleştirilmiştir. Model olarak tarif ettiği insan edilgen ve otorite bağımlısı insandır. Bu durumun yarattığı olumsuzluklar özellikle Avrupa Birliği sürecinde bir sorun olarak ortaya çıkmış ve anayasada temel hak ve hürriyetlere yönelik büyük çaplı değişiklikler yapılmasına neden olmuştur.

9 - Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete gelen süreçte temel hak ve hürriyetler konusunda sürekli bir tekâmül yaşanmış, evrensel insan hak ve özgürlüklerinin yaşanması anlamında önemli adımlar atılmıştır. Tek kişinin mutlak egemenliğine dayalı monarşik yönetimden, toplumun tüm kesimlerinin temsil edildiği katılımcı demokrasiye geçiş yanında, koruyucu hak ve ödevler, isteme ve katılma hak ve ödevleri uygulanma ortamı bulmuştur.

10- Türk Milletinin temel hak ve hürriyetler bakımından gösterdiği tarihsel gelişimin önündeki en önemli engellerden biri olan askeri müdahaleler, Türk siyasal yaşamında neredeyse gelenekselleşen bir konumdur. Çok partili yaşama geçilmesinden sonra neredeyse on yılda bir askeri müdahale yaşanmıştır. Son darbenin yapıldığı 1980 yılından günümüze 25 yıl geçmesine karşın, bu süreçte, sivil idareye farklı şekillerde müdahaleler devam etmektedir (28 Şubat Süreci). Ayrıca askeri müdahaleler Türk Milletinin ve devletin milletler ve devletler camiası içinde kötü bir imaja sahip olmasına neden olmaktadır.

5.3. ÖNERİLER

1- Felsefi anlayışta insan konusu ele alınırken Batılı ve Doğulu felsefecilerin insan konusundaki düşünceleri karşılaştırmalı olarak ele alınmalı, bu görüş ve düşüncelerden insan hakları ile ilgili çıkarımlar yapılmalıdır. Böylelikle evrensel ortak mirasa sağlıklı ve tarafsız bir katkı yapılabilir.

2- Çağdaş siyaset felsefelerinin insan ile ilgili teorileri araştırılmalı, bu yapıldıktan sonra pratikte yapılan uygulamalarda ve bu felsefeler ışığında kurulan devletlerde insanın durumu ele alınmalıdır.

3- Devlet mekanizmasının hizmet veya güç organizasyonu olmasına neden olan unsurlar incelenmeli ve bu iki durumun insan ile ilişkisi karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır.

4- Temel hak ve hürriyetler ile ilgili tarihin ilkçağlarından beri yapılan uygulamalar araştırılmalı ve temel hakların gelişim basamakları ile farklı ulusların katkıları objektif bir şekilde açıklanmalıdır.

5- Türk tarihinde temel hak ve hürriyetlerin gelişimi ile ilgili araştırmalar yapılmalı ve bu konuda tatmin edici eserler ortaya konulmalıdır. Özellikle Orta Asya Türk Tarihi ile Osmanlı Tarihinin 19. yy.'a kadar olan dönemi ele alınmalıdır.

6- Kutsal dinlerde ve öteki inanç sistemlerinde temel hak ve hürriyetlerin gelişimi ile ilgili araştırmalar yapılmalı ve uygulama aşamasında bunlara dikkat edilip – edilmediği belirlenmelidir.

7- İlköğretimin alt sınıflarından itibaren (4. sınıf), temel hak ve hürriyetler önemle ele alınmalı, “hak” ve “özgürlük” bilinci yerleştirilmelidir.

8- Anayasalar yapılırken ve temel haklar belirtilirken devlet – birey dengesinde, birey ikinci plana itilmemeli ve devlet kutsi bir varlık olarak gösterilmemelidir.

9- Toplumun ve zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalan ve bundan dolayı sürekli değiştirilen 1982 Anayasası yerine, tüm toplumsal kesimlerin katılımıyla, eşitlikçi, özgürlükçü, temel hak ve hürriyetler bakımından kapsamlı bir anayasaya ihtiyaç vardır.

10- Militarizmin sivil yönetim üzerindeki etkisi ve baskısı kırılmalı, siyasetteki baskıları azaltılmalıdır. Milli Güvenlik Kurulu'nun devlet yapılanması içindeki yeri ile ilgili yeni bir düzenlemeye gidilmelidir.

11- Anayasa ve yasa yapımında, “birileri istediği için değil, gerekli olduğu için” ilkesinin benimsenmesi gerekir. Dış baskılar sonucu yapılan zorlama yenilikler yerine, tabandan gelen ve “genel rıza”ya (consensus) dayalı yenilikler yapılmalıdır.

12- Yasaların yapılması, kabul edilişi ve uygulanması aşamalarında toplumun bütün kesimleri dikkate alınmalı ve halk içerisinde hiçbir şekilde ayırıma gidilmemelidir. Devlet ve anayasa halkı kucaklamalıdır.

13- Farklı alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri ile insan hakları dernekleri ve bu alanda faaliyet gösteren kuruluşlar, temel hak ve hürriyetler konusunda halkı bilinçlendirmeli ve geliştirmek için çalışmalar yapmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- ABADAN, Yavuz – SAVCI, Bahri. **Türkiye’de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1959.
- ABADAN, Yavuz. **“Tanzimat Fermanının Tahlili”**, TANZİMAT C. I, İstanbul, Maarif Vekaleti Yayınları, 1940.
- AKAL, C. Baki. **İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi**, İstanbul, Atra Matbaacılık, 2003.
- AKARSU, Bedia. **Çağdaş Felsefe**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- AKÇAM, Taner. **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet – ÖZTÜRK, Sait. **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- AKŞİN, Sina. **“Osmanlı Sarayının Yapısı ve İşlevi”**, Türk Tarih Kongresi, 1994.
- ALDIKAÇTI, Orhan. **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi**, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1982.
- ALTUNYA, Niyazi. **Anayasa Hukuku Açısından Türkiye’de Eğitim ve Öğrenim Hakkı**, İstanbul, MEB Yayınları, 2003 .
- ARI, M. Salih. “İslâm Siyaset Geleneğinde Tolerans”, **Bilge Adam Dergisi**, 8. Sayı, Van, 2004.
- ARSEL, İlhan. **Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları**, Ankara, Mars Matbaası, 1965.
- ARON, Raymond. **Demokrasi ve Totaliterizm (Çev: Vahdi Hatay)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, 3. Cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1961.
- AYBARS, Ergün. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 4. Baskı, Ankara. Ankara Üniv. Basımevi, 1995.
- AYDIN, Ayhan. **Düşünce Tarihi ve İnsan Doğası**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000.
- BAYRAKLI, Bayraktar. **Fârâbî’de Devlet Felsefesi**, İstanbul, Şehir Yayınları, 2000.

- BERKES, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973.
- BİNGÖL, İrfan. **Ülkemizde Anayasa Hareketleri**, I. Baskı, Ankara. Atak Ofset, 1993.
- BULAÇ, Ali. **Çağdaş Kavramlar ve Düzenler**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998.
- _____. **İnsanın Özgürlük Arayışı**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995.
- CEMAL, Hasan. **Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.
- ÇAKAR, Ebubekir. “Veda Hutbesi ve Değişen Referanslarımız”, **Bilge Adam Dergisi**, 8. Sayı, Van, 2004.
- ÇEÇEN, Anıl. **İnsan Hakları**, III. Basım, Ankara, Gündoğan Yayınları, 2000.
- DAĞI, İhsan – POLAT, Necati. **Herkes İçin Demokrasi ve İnsan Hakları**, II. Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, 2004.
- DEMİR, Halis. **Devlet Gücünün Sınırlanması, Reşit Halifeler Dönemi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004.
- DEMİR, Cafer. **Ulusal Üstü Belgelerde İnsan Hakları**, Elazığ, Emre Ofset, 2001.
- DOĞAN, İsmail. **Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi**, 2. Baskı, Ankara, Pegem A Yayıncılık, 2001.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Komisyon (Redüktör H. Dursun Yıldız), Konya, Kombassan A.Ş. Yayınları, 1994.
- EBENSİTEİN, William. **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri (Çev: İsmet Özel)**, İstanbul, Şule Yayınları, 1996.
- ERDOĞAN, Emre. **İnsan Hakları Gençlik Araştırması**, İstanbul, Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı Yayınları, 2003.
- ERDOĞAN, Mustafa. **Dersimiz Özgürlük**, 1. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2001.
- _____. “İnsan Hakları ve Türkiye”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 21. Sayı, Ankara, Semih Ofset, 1998.
- _____. **Türkiye Özgürleşebilir mi?**, I. Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, 2002.
- _____. **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, II. Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, 2002.

- _____. **Anayasal Demokrasi**, IV. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2001.
- GEDİKLİ, Fethi. “Türklerde Hukuk”, **Türk Tarihi ve Kültürü**, 3.Baskı, Ankara, Pegem A Yayınları, 2005.
- GÖKBERK, Macit. **Felsefenin Evrimi**, İstanbul, M.E. Basımevi, 1979.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref. **İnsan Hakları Kurallarının İç Hukukta Uygulanması**, Ankara. AÜSBF İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 6 1992.
- _____. **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara, S. Yayınları, 1991.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref. – KİLİ, Suna. **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1989.
- GUTHRIE, W. K.C., **İlkçağ Felsefecileri Tarihi (Çev: Ahmet Cevizci)**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1999.
- GÜLCAN, Murat Gürkan. “**Türk Eğitim Sisteminde İnsan Hakları Eğitimi**” (Yayınlanmamış Yük. Lisans Tezi). Ankara, Hacettepe Üniv. 1997.
- GÜLMEZ, Mesut. **İnsan Hakları Eğitimi Hakkı**, Ankara TODAE, 1996.
- HACIKADİROĞLU, Vehbi. **İnsan Felsefesi**, İstanbul, Cem Yayınevi, 2000.
- HAMMOND, Robert. **Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi (Çev: Gülnihal Küken – Uluğ Nutku)**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001.
- İNALCIK, Halil. “Senedi İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **BELLETEN**, C. XXVIII, Sayı: 112, 1964.
- _____. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **BELLETEN**, C. XXVIII, Sayı: 112, 1964.
- KABOĞLU Ö.İbrahim, **Özgürlükler Hukuku**, 6. Baskı, ANKARA, İmge Kitabevi Yayınları. 2002.
- KAFESOĞLU, İbrahim. **Türk Milli Kültürü**, 7. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayıncılık, 1991.
- KALAYCIOĞLU, Ersin. – SARIBAY, A. Yaşar. “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2000.

- KAPANİ, Münci. **Kamu Hürriyetleri**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1993.
- _____. **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987a.
- _____. **Politika Bilimine Giriş**, 13. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2001.
- KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, C. IV – VIII, Ankara, T.T.K. Yay. 1983.
- _____. “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, **BELLETEN**, C. XXVIII, Sayı: 112, 1964.
- KARASAR, Niyazi. **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Ankara, Nobel Yay. 2002.
- KASAPOĞLU, Hülya. “İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Okullarında İnsan Haklarına Uygun Davranma Düzeyleri Konusunda Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001.
- KEPENEKÇİ, Yasemin Karaman. **İnsan Hakları Eğitimi**, Ankara. Anı Yayıncılık, 2000 b.
- _____. “Türkiye’de Genel Ortaöğretim Kurumlarında İnsan Hakları Eğitimi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, 1999a.
- KINCAL, Remzi Y. **Vatandaşlık Bilgisi**, Ankara, Mikro Yayıncılık, 2002
- Kur’an-ı Kerim, Rum 22, Hucurat 13.
- MAGGEE, Bryan. **Yeni Düşün Adamları (Çev: Mete Tunçay)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- MAHCUPYAN, Etyen. **II. Tanzimat**, Ankara, Liberte Yayınları, 2003.
- MANİSALI, Erol. **Kapitalizmin Temel İçgüdüsü**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003.
- MATHIEU, Jean Luc. **Uluslararası Alanda İnsan Hakları (Çev. Galip Üstün)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Meydan Larousse, C. I. Sabah Yayınları, İstanbul – 1992.
- OLGUNER, Fahrettin. **FÂRÂBÎ**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999.
- ORTAYLI, İlber. “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2000.

- ÖNEN, Yavuz. “Türkiye ve İnsan Hakları”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 21. Sayı, Ankara, Semih Ofset, 1998.
- ÖNEY, Metin. “İnsan haklarının Tarihi Gelişimi ve Türkiye”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 21. Sayı, Ankara, Semih Ofset, 1998.
- ÖZ, Esat. **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1996.
- ÖZBUDUN, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**, 2. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, 1992.
- PARLA, Taha. **Türkiye’de Anayasalar**, İstanbul İletişim Yayınları, 2002.
- SADIK, Khwaja Gulâm, “Bugünkü İslâm’da İnsan Hakları”, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri**, Ankara, 1980.
- SELAHADDİN, Muhammed. **Özgürlük Arayışı ve İslâm (Çev. N. Ahmet Asrar)**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1989.
- SIRMA, İhsan Süreyya. **Tanzimat’ın Götürdükleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1990.
- SOYSAL, Mümtaz. **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 10. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1993.
- ŞENER, Sami. “İnsanî Haklara Bakışta İNSO”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 21. Sayı, Ankara, Semih Ofset, 1998.
- ŞERİATÎ, Ali. **Marxizm ve Diğer Batı Düşünceleri (Çev. Fatih Selim)**, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1985.
- TANİLLİ, Server. **Devlet ve Demokrasi**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1985.
- TANÖR, Bülent. **Türk – Osmanlı Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2004.
- TİMUR, Taner. “Tanzimat Devrende Ceza Hukuku”, **TANZİMAT**, C. I, İstanbul, 1940.
- _____. **Çok Partili Hayata Geçiş**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- TOZLU, Necmettin. **İnsandan Devlete Eğitim**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2003.
- _____. **Eğitim Felsefesi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997.
- _____. “İkbal’in Eğitim Felsefesi”, **Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi** (5 – 8 Ekim 1994), Van, 1994.

- TUĞCU, Tuncer. **Batı Felsefesi Tarihi**, Ankara, Alesta Yayınları, 2000.
- TURHAN, Mehmet. **Siyasal Elitler**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1999.
- Türkiye Tarihi₄ (1908 – 1980), İstanbul, Cem Yayınları, 1990.
- T.C. Anayasası, 6. Baskı, İstanbul, Nobel Yayıncılık, 2004.
- ÜÇÖK, Coşkun. – MUMCU, Ahmet. **Türk Hukuk Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, AÜHF Yay. 1981.
- ÜLGER, İbrahim. **İbn-i Haldun**, İstanbul, Berfin Yayınları, 2004.
- WEBER, Alfred. **Felsefe Tarihi (Çev: H. Vehbi Eralp)**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1993.
- YENİSOY, Eylem. “Uluslararası Kant Sempozyumu”, Felsefe **Yazın Dergisi**, No: 4, Ankara, Orkide Basımevi, 2005.
- YEŞİL, Rüştü. **Okul ve Ailede İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi**, Nobel Yayınları, Ankara 2002.
- YILDIZ, Mustafa. **Alternatif İnsan Hakları**, İstanbul, Anka Yayıncılık, 2002
- YILMAZ, Aytekin. “Günümüzde İnsan Hakları ve Türkiye”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 21. Sayı, Ankara, Semih Ofset, 1998.
- _____. **Çağdaş Siyasal Akımlar**, Ankara, Vadi Yayınları, 2001.
- ZABUNOĞLU, Yahya K. **Devlet Kudretinin Sınırlanması**, Ankara, 1963.
- <http://www.anayasa.gen.tr> (08/02/2005 Tarihinde Erişildi.)
- <http://www.ataturk.net/nutuk> (01/06/2005 Tarihinde Erişildi.)

ABSTRACT

By the terms of their characteristics and possibilities mankind has a superior and different configuration from the other living creatures. Human who has capability of thinking, natural faculty of making decisions and responsibilities must live an honourable and proud life.

The fundamental rights and freedoms which the individual has as a human being, are the rights that cannot be touched, transferred or abandoned. These rights are the rights that aren't given by anybody.

When the history of Turks is studied, we can see positive applications about fundamental rights and freedoms both in the terms before the acceptance of Islamism and after the acceptance of Islamism.

Constitution is the basic law of a state. The main principles the state is based on and the constructions and processes of institutions and organizations are determined in constitutions.

When the progress of applications of fundamental rights and freedoms in Turkish constitutions is studied, the first document taken into consideration called Sened-i İttifak (certification of alliance) dating 1808. In the history of Ottoman, Sultans' authority was restricted for the first time by this document which is compared to Magna Carta Libertatum that was signed in England.

Edict of Reorganization (Tanzimat Fermanı), Reform Edict (Islahat Fermanı), I. Constitutional Regime (I. Meşrutiyet), II. Constitutional Regime (II. Meşrutiyet), the constitutions of 1924 and 1961 were made and were put into practice between the time of Certification of Alliance (Sened-i İttifak) and the constitution of 1982.

All these efforts are done to improve men's characteristics positively and for men's living in suitable conditions with their honour and pride. Today in the modern world the concept of human rights as universal meaning embraces people without any unequal treatments. In the world there are several institutions and organizations and also a certificate to protect the human rights. Our country has taken over some responsibilities about human rights by signing the certificates. As a citizen of Turkish Republic we have to know our rights and responsibilities and live in a humanistic way.

EKLER*

EK 1.

1876 Anayasası (Kanun-î esasi)'nda Temel Hak ve Hürriyetler

Tebaai Devleti Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi

MADDE 8.- Devleti Osmaniye tabîyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.

MADDE 9.- Osmanlıların kâffesi hürriyeti şahsiyelerine mali ve aherin hukuku hürriyetine tecavüz etmekle mükelleftir.

MADDE 10.- Hürriyeti şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile mücazat olunamaz.

MADDE 11.- Devleti Osmaniye'nin dini islâmdır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş halkı ve adabı umumiye'yi ihlâl etmemek şartile memaliki Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyanın serbestii icrası ve cemaatı muhtelifiye verilmiş olan imtiyazatı mezhebiyenin kemakân cereyanı Devletin tahdi himayetindedir.

MADDE 12.- Matbuat kanun dairesinde serbesttir.

MADDE 13.- Tebaai Osmaniye'nin nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felahet için her nevi şirketler teşkiline mezundur.

MADDE 14.- Tebaai Osmaniye'den bir veya bir kaç kişinin gerek şahıslarına ve gerek umuma müteallik olan kavanin ve nizamata muhalif gördükleri bir maddeden dolayı işin merciine arzuhal verdikleri gibi Meclisi Umumiye dahi müddei sıfatile imzalı arzuhal vermeğe ve memurunin ef'alinden iştikâye selâhiyetleri vardır.

MADDE 15.- Emri tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartile her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur.

* www.anayasa.gen.tr.

MADDE 16.- Bircümle mektepler Devletin tahtı nezaretindedir. Tebaai Osmaniyenin terbiyesi bir siyakı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve mileli muhtelifenin umuru itikadiyelerine müteallik olan usulü talimiyeye halel getirilmeyecektir.

MADDE 17.- Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidir.

MADDE 18.- Tebaai Osmaniyenin hidematı Devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.

MADDE 19.- Devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar.

MADDE 20.- Tekâlifi mukarrere nizamâtı mahsusasına tevfikân kâffei tebaa beyninde herkesin kudreti nisbetinde tarh ve tevzi olunur.

MADDE 21.- Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafii umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.

MADDE 22.- Memaliki Osmaniyede herkesin mesken ve menzili taarruzdan masundur. Kanunun tâyin eylediği ahvalden maada bir sebeble hükûmet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez.

MADDE 23.- Yapılacak usulü muhakeme hükmünce hiç kimse kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye icbar olunamaz.

MADDE 24.- Müsadere ve angarya ve cerime memnudur. Fakat muharebe esnasında usulen tâyin olunacak tekâlif ve ahval bundan müstesnadır.

MADDE 25.- Bir kanuna müstenit olmadıkça vergi ve rüsumat nâmı aherle hiç kimseden bir akçe alınamaz.

MADDE 26.- İşkence ve sair her nevi eziyet katiyen ve külliyyen memnudur.

EK 2.**1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler****Beşinci Fasl****Türklerin Hukuku Ammesi**

MADDE 68.- Her Türk hür doğar, hür yaşar.

Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufatta bulunmaktır.

Hukûk-u tabîîyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hudûd-u hürriyetidir. Bu hudûd ancak kanûn mârifetiyle tesbit ve tâyin edilir.

MADDE 69.- Türkler kanûn nâzârında müsâvî ve bilâistisnâ kanûna riayetle mükelleftirler. Her türlü zümre, sınıf, aile ve fert imtiyâzları mülgâ ve memnûdur.

MADDE 70.- Şahsî masûniyet, vicdan, tefekkür, kelâm, neşir, seyahat, akit, sây ü amel, temellük ve tasarruf, içtimâ, cemiyet, şirket, hak ve hürriyetleri Türklerin tabîî hukûkündandır.

MADDE 71.- Can, mal, ırz, mesken her türlü taarruzdan masûndur.

MADDE 72.- Kanûnen muayyen olan ahvâl ve eşkâlden başka bir sûretle hiçbir kimse derdest ve tevkif edilemez.

MADDE 73.- İşkence, eziyet, müsadere ve angarya memnûdur.

MADDE 74.- Menafi-i umûmîye için lüzûmu usûlen tahakkuk etmedikçe ve kanûn-u mahsûs mûcibince değer bahâsı peşin verilmedikçe hiç bir kimsenin malı istimvâl ve mülkü istimlâk olunamaz.

Fevkalâde ahvâlde kanûn mûcibince tahmil olunacak nakdi,aynı ve sây ü amele mütaallik mükellefiyetler müstesnâ olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedâkârlığa icbar edilemez.

10 Kânûn-u-evvel 1937 tarih ve 3115 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 74.- Umûmî menfaatler için lüzûmu, usûlüne göre anlaşılmadıkça ve mahsûs kanûnları mûcibince değer bahâsı peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimvâl ve mülkü istimlâk olunamaz.

Çiftçiye toprak sâhibi yapmak ve ormanları devlet tarafından idâre etmek için istimlâk olunacak arâzî ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tedîyesi sûreti, mahsûs kanûnlarla tâyin olunur.

Fevkalâde hâllerde ve kanûna göre tahmîl olunacak para ve mal ve çalışmaya dâir mükellefiyetler müstesnâ olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedâkârlık yapmağa zorlanamaz.

MADDE 75.- Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep tarikat ve felsefî içtihadından dolayı muâheze edilemez. Âsâyiş, âdâb-ı muâşeret-i umûmîye ve kavânine mugâyir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir.

10 Kânûn-u-evvel 1937 tarih ve 3115 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 75.- Hiçbir kimse mensûb olduğu felsefî içtihad, din ve mezhepten dolayı muâhaze edilemez. Âsâyiş ve umûmî muâşeret adabına ve kanûnlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dînî âyinler yapılması serbesttir.

MADDE 76.- Kanûn ile muayyen olan usûl ve ahvâl hâricinde kimsenin meskenine girilemez ve üzeri taharri edilemez.

MADDE 77.- Matbûat, kanûn dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş, muayeneye tâbi değildir.

MADDE 78.- Seferberlikte ve idare-i örfiye hâlinde veyahut müstevli emrazdan dolayı kanûnen müttehaz tedabir icabatından olarak vazedilecek takyidat müstesna olmak üzere seyahat hiçbir sûretle takyidata tâbi tutulamaz.

MADDE 79.- Ukûdun, sây ü amelin, temellük ve tasarrufun, içtimâatın, cemiyetlerin ve şirketlerin hudud-u hürriyeti kanûnlar ile musarrahtır.

MADDE 80.- Hükûmetin nezaret ve murâkabesi altında ve kanûn dairesinde her türlü tedrisat serbesttir.

MADDE 81.- Postalara verilen evrak, mektuplar ve her nevi emânetler salâhiyetkar müstantik ve mahkeme kararı olmadıkça açılmaz ve telgraf ve telefon ile vaki olan muhaberatın mahremiyeti ihlal olunamaz.

MADDE 82.- Türkler, gerek şahıslarına, gerek ammeye mütaallik olarak kavânin ve nizamata muhâlif gördükleri husûsâtta merciine ve Türkiye Büyük Millet Meclisine münferiden veya müçtemian ihbâr ve şikâyetle bulunabilirler. Şahsa ait olarak vukû bulan müracaatın neticesi müstediye tahriren tebliği olunmak mecbûrîdir.

MADDE 83.- Hiçbir kimse kanûnen tâbi olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye celp ve sevk olunamaz.

MADDE 84.- Vergi, devletin umûmî masarîfine hâlkın iştirâki demektir.

Bu esasa mugâyir olarak hakiki veya hükmi şahıslar tarafından veya onlar nâmına rûsum, aşar ve sair tekalif alınması memnûdur.

MADDE 85.- Vergiler ancak bir kanûn ile tarh ve cibayet olunabilir.

Devlet, vilayet idarei hususîyeleri ve belediyelerce teamülen cibayet edilmekte olan rûsum ve tekalifin kanûnları tanzim edilinceye kadar kemakan cibayete devâm olunabilir.

MADDE 86.- Harb hâlinde veya harbi icab ettirecek bir vaziyet hudusunda veya isyan zuhurunda veyahut Vatan ve Cumhûriyet aleyhinde kuvvetli ve fiilî teşebbûsat vukûunu müeyyit kati emarat görüldükte İcrâ Vekilleri Hey'eti müddeti bir ayı tecavüz etmemek üzere umûmî veya mevziî idare-i örfîye ilân edebilir ve keyfiyet hemen Meclisin tasdikine arz olunur. Meclis idare-i örfîye müddetini indelicap tezyit veya tenkis edebilir. Meclis müçtemi değilse derhâl içtimâa dâvet olunur.

İdare-i örf îyenin fazla temadisi Meclisin kararına mütevakıftır.

İdare-i örfîye, şahsî ve ikametgah masunîyetlerinin, matbuat, müraselat, cemiyet, şirket hürriyetlerinin muvakkaten takyit veya taliki demektir.

İdare-i örfîye mıntakasiyle bu mıntika dahilinde tatbik olunacak ahkâm ve muamelatın sûreti icrâsı ve harı hâlinde dahi masunîyet ve hürriyetlerin tarz-ı takyid ve taliki kanûnla tespit olunur.

MADDE 87.- İptidai tahsil bütün Türkler için mecbûrî ve Devlet mekteplerinde meccanîdir.

MADDE 88.- Türkiye ahâlisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibâriyle (Türk) ıtlak olunur.

Türkiye’de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye’de mütemekkin bir ecnebî babanın sulbünden Türkiye’de doğup da memleket dahilinde ikâmet ve sinn-i rüşde vusûlünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanûnu mûcibince Türklüğe kabûl olunan herkes Türktür. Türklük sıfatı kanûnen muayyen olan ahvâlde izâa edilir.

EK 3.**1961 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler****İkinci Kısım****TEMEL HAKLAR VE ÖDEVLER****Birinci Bölüm****GENEL HÜKÜMLER****I. Temel Hakların Niteliği ve Korunması**

MADDE 10.- Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.

Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adâlet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddî ve mânevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar.

II. Temel Hakların Özü

MADDE 11.- Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir.

Kanun kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni sosyal adâlet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 11.- Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir.

Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz.

Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz.

Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir.

III. Eşitlik

MADDE 12.- Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.

IV. Yabancıların Durumu

MADDE 13.- Bu kısımda gösterilen hak ve hürriyetler, yabancılar için milletlerarası hukuka uygun olarak, kanunla sınırlanabilir.

İkinci Bölüm

KİŞİNİN HAKLARI VE ÖDEVLERİ

I. Kişi Dokunulmazlığı

MADDE 14.- Herkes, yaşama, maddî ve mânevî varlığını geliştirme haklarına ve kişi hürriyetine sahiptir.

Kişi dokunulmazlığı ve hürriyeti, kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usûlüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça kayıtlanamaz.

Kimseye eziyet ve işkence yapılamaz.

İnsan haysiyetiyle bağdaşmayan ceza konulamaz.

II. Özel Hayatın Korunması

a) Özel Hayatın Gizliliği

MADDE 15.- Özel hayatın gizliliğine dokunulamaz. Adli kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır.

Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usûlüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; millî güvenlik veya kamu düzeni bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, kimsenin üstü, özel kağıtları ve eşyası aranamaz.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 15.- Özel hayatın gizliliğine dokunulamaz. Adlî kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır.

Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usûlüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; millî güvenlik veya kamu düzeni bakımından gecikmede sakınca bulunan

hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz.

b) Konut Dokunulmazlığı

MADDE 16.- Konuta dokunulamaz.

Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usûlüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; millî güvenlik veya kamu düzeni bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, konuta girilemez, arama yapılamaz ve buradaki eşyaya el konulamaz.

c) Haberleşme Hürriyeti

MADDE 17.- Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir.

Haberleşmenin gizliliği esastır. Kanunun gösterdiği hallerde, hâkim tarafından kanuna uygun olarak verilmiş bir karar olmadıkça, bu gizliliğe dokunulamaz.

III. Seyahat ve Yerleşme Hürriyeti

MADDE 18.- Herkes, seyahat hürriyetine sahiptir; bu hürriyet, ancak millî güvenliği sağlama ve salgın hastalıkları önleme amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir.

Herkes, dilediği yerde yerleşme hürriyetine sahiptir; bu hürriyet, ancak millî güvenliği sağlama, salgın hastalıkları önleme, kamu mallarına koruma, sosyal, iktisadî ve tarımsal gelişmeyi gerçekleştirme zorunluluğuyla ve kanunla sınırlanabilir.

Türkler, yurda girme ve yurt dışına çıkma hürriyetine sahiptir. Yurt dışına çıkma hürriyeti kanunla düzenlenir.

IV. Düşünce ve İnanç Hak ve Hürriyetleri

a) Vicdan ve Din Hürriyeti

MADDE 19.- Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dinî ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz.

Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğini ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasî partiler, Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 19.- Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibâdetler, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibâdete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz.

Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasî partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır.

b) Düşünce Hürriyeti

MADDE 20.- Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir; düşünce ve kanaatlarını söz, yazı, resim ile veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir.

Kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz.

V. Bilim ve Sanat Hürriyeti

MADDE 21.- Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme, öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.

Eğitim ve öğretim, Devletin gözetim ve denetimi altında serbesttir.

Özel okulların bağlı olduğu esaslar, Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenlenir.

Çağdaş bilim ve eğitim esaslarına aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.

VI. Basın ve Yayınla İlgili Hükümler

a) Basın Hürriyeti

MADDE 22.- Basın hürdür; sansür edilemez.

Devlet, basın ve haber alma hürriyetini sağlayacak tedbirleri alır.

Basın ve haber alma hürriyeti, ancak millî güvenliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek ve yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlanabilir.

Yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesi için kanunla belirtilecek sınırlar içinde hâkim tarafından verilecek kararlar saklı olmak üzere, olaylar hakkında yayın yasağı konamaz.

Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergilerin toplatılması bu tedbirlerin uygulanacağını kanunun açıkça gösterdiği suçların işlenmesi halinde ve ancak hâkim kararıyla olabilir.

Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler ancak 57 nci madde de belirtilen fiillerden mahkum olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 22.- Basın hürdür; sansür edilemez.

Devlet, basın ve haber alma hürriyetini sağlayacak tedbirleri alır.

Basın ve haber alma hürriyeti, ancak Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, kamu düzenini, millî güvenliği ve millî güvenliğin gerektirdiği gizliliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek veya yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlanabilir.

Yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesi için kanunla belirtilecek sınırlar içinde hâkim tarafından verilecek kararlar saklı olmak üzere, olaylar hakkında yayın yasağı konamaz.

Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, kanunun gösterdiği suçların işlenmesi halinde hâkim kararıyla; Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin veya genel ahlâkın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir. Toplatma kararını veren yetkili merci, bu kararını en geç 24 saat içinde

mahkemeye bildirir. Mahkeme bu kararı en geç üç gün içinde onaylamazsa, toplatma kararı hükümsüz sayılır.

Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, millî güvenliğe, kamu düzenine, genel ahlâka, insan hak ve hürriyetlerine dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir.

b) Gazete ve Dergi Çıkarma Hakkı

MADDE 23.- Gazete ve dergi çıkarılması, önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.

Gazete ve dergilerin çıkarılması, yayımı, malî kaynakları ve gazetecilik mesleği ile ilgili şartlar kanunla düzenlenir. Kanun, haber, düşünce ve kanaatlerin serbestçe yayımlanmasını engelleyici veya zorlaştıracı siyasî, iktisadî, malî veya teknik kayıtlar koyamaz.

Gazete ve dergiler, Devletin ve diğer kamu tüzel kişilerinin veya bunlara bağlı kurumların araç ve imkanlarından eşitlik esasına göre faydalanır.

c) Kitap ve Broşür Çıkarma Hakkı

MADDE 24.- Kitap ve broşür yayımı izne bağlı tutulamaz; sansür edilemez.

Türkiye'de yayımlanan kitap ve broşürler, 22 nci maddenin 5 nci fıkrası hükümleri dışında, toplatılamaz.

d) Basın Araçlarının Korunması

MADDE 25.- Basımevi ve eklentileri ve basın araçları, suç vasıtası olduğu gerekçesiyle de olsa, zapt veya müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.

e) Basın Dışı Haberleşme Araçlarından Faydalanma Hakkı

MADDE 26.- Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahiptir. Bu faydalanmanın şartları ve usûlleri, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uygun olarak kanunla düzenlenir. Kanun, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşılmasının ve kamu oyunun serbestçe oluşumunu köstekleyici kayıtlamalar koyamaz.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 26.- Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahiptir. Bu faydalanmanın şartları ve usûlleri, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uygun olarak kanunla düzenlenir. Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamu oyunun serbestçe oluşumunu engelleyici kayıtlar koyamaz.

f) Düzeltme ve Cevap Hakkı

MADDE 27.- Düzeltme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.

Düzeltme ve cevap yayımlanmazsa, yayımlanmasının gerekip gerekmediğine hâkim tarafından karar verilir.

VII. Toplantı Hak ve Hürriyetleri

a) Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

MADDE 28.- Herkes, önceden izin almaksızın, silahsız ve saldırısız toplanma veya gösteri yürüyüşü yapma hakkına sahiptir.

Bu hak, ancak kamu düzenini korumak için kanunla sınırlanabilir.

b) Dernek Kurma Hakkı

MADDE 29.- Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak ancak kamu düzenini veya genel ahlâkı korumak için kanunla sınırlanabilir.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 29.- Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hakkın kullanılmasında uygulanacak şekil ve usûller kanunda gösterilir. Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadiyle sınırlar koyabilir.

Hiç kimse bir derneğe üye olmaya veya dernekte üye kalmaya zorlanamaz.

Dernekler, kanunun gösterdiği hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın

korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, hâkim kararına kadar kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle faaliyetten alıkonulabilir.

VIII. Hakların Korunması İle İlgili Hükümler

a) Kişi Güvenliği

MADDE 30.- Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmayı veya delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunla gösterilen diğer hallerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Tutukluluğun devamına karar verilebilmesi aynı şartlara bağlıdır.

Yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir.

Yakalanan veya tutuklanana kimselere, yakalama veya tutuklama sebeplerinin ve haklarındaki iddiaların yazılı olarak hemen bildirilmesi gerekir.

Yakalanan veya tutuklanan kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç yirmi dört saat içinde hâkim önüne çıkarılır. ve hâkim kararı olmaksızın, hürriyetinden yoksun kılınamaz. Yakalanan veya tutuklanan kimse hâkim önüne çıkarılınca durum hemen yakınlarına bildirilir.

Bu esaslar dışında işleme tâbi tutulan kimselerin uğrayacakları her türlü zararlar kanuna göre Devletçe ödenir.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 30.- Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmayı veya delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunla gösterilen diğer hallerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Tutukluluğun devamına karar verilebilmesi aynı şartlara bağlıdır.

Yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir.

Yakalanan veya tutuklanan kimselere, yakalama veya tutuklama sebeplerinin ve haklarındaki iddiaların yazılı olarak hemen bildirilmesi gerekir.

Yakalanan veya tutuklanan kimse tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç kırk sekiz saat ve kanunun açıkça belli ettiği hallerde toplu olarak işlenen suçlarda yedi gün içinde hâkim önüne çıkarılır ve bu

süre seçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun kılınamaz. Yakalanan veya tutuklanan kimse, hâkim önüne çıkarılınca durum hemen yakınlarına bildirilir.

Bu esaslar dışında işleme tâbi tutulan kimselerin uğrayacakları her türlü zararlar kanuna göre Devletçe ödenir.

15.3.1973 tarih ve 1699 sayılı Kanunla 4. fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Yakalanan veya tutuklanan kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç kırk sekiz saat ve Devlet Güvenlik mahkemelerinin görev ve yetkilerine giren suçlar ile kanunun açıkça belli ettiği hallerde toplu olarak işlenen suçlarda ve genellikle savaş ve sıkıyönetim hallerinde, kanunlarda gösterilen süre içinde hâkim kararı olmaksızın, hürriyetinden yoksun kılınamaz. Yakalanan veya tutuklanan kimsenin durumu hemen yakınlarına bildirilir.

b) Hak Arama Hürriyeti

MADDE 31.- Herkes, meşru bütün vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak, iddia ve savunma hakkına sahiptir.

Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınamaz.

c) Tâbii Yargı Yolu

MADDE 32.- Hiç kimse, tâbii hâkiminden başka bir mercii önüne çıkarılamaz.

Bir kimseyi tâbi hâkiminden başka bir mercii önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 32.- Hiç kimse, kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.

Bir kimseyi kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz.

d) Cezaların Kanuni ve Şahsî Olması; Zorlama Yasağı

MADDE 33.- Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilinden dolayı cezalandırılmaz.

Cezalar ve ceza tedbirleri ancak kanunla konulur.

Kimseye, suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.

Kimse, kendisini veya kanunun gösterdiği yakınlarını suçlandırma sonucu doğuracak beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamaz.

Ceza sorumluluğu şahsîdir.

Genel müsadere cezası konulamaz.

d) İspat Hakkı

MADDE 34.- Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir. Bunun dışındaki hallerde ispat isteminin kabulü, ancak isnat olunan fiilin doğru olup olmadığının anlaşılmasında kamu yararı bulunmasına veya şikayetçinin ispata razı olmasına bağlıdır.

Üçüncü Bölüm

SOSYAL VE İKTİSADÎ HAKLAR VE ÖDEVLER

I. Ailenin Korunması

MADDE 35.- Aile Türk toplumunun temelidir.

Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar.

II. Mülkiyet Hakkı

a) Mülkiyete Ait Genel Kural

MADDE 36.- Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.

Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir.

Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.

b) Toprak Mülkiyeti

MADDE 37.- Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla, değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır.

Toprak dağıtım, ormanların küçülmesi veya diğer toprak servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz.

c) Kamulaştırma

MADDE 38.- Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malları, kanunla gösterilen esas ve usûllere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya veya bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.

Çiftçinin topraklandırılması, ormanların devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskan projelerinin gerçekleştirilmesi amaçlarıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde ödeme süresi on yılı aşamaz. Bu takdirde, taksitler eşit olarak ödenir ve kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır.

Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten çiftçinin hakkaniyeti ölçüler içerisinde geçinebilmesi için zaruri olan ve kanunla gösterilen kısmın ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli her halde peşin ödenir.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 38.- Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hallerde, karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malları, kanunla gösterilen esas ve usûllere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.

[Ödenecek karşılık, taşınmaz malın tamamının kamulaştırılması halinde o malın malîkinin kanunda gösterilecek usûl ve şekle uygun olarak bildireceği vergi değerini; kısmen kamulaştırmalarda da, vergi değerinin kamulaştırılan kısma düşen miktarını aşamaz.

Kamulaştırılan taşınmaz mal karşılığının vergi değerinden az takdir edilmesi halinde malîkin itiraz ve dâva hakkı saklıdır]()*.

Çiftçinin topraklandırılması, ormanların Devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi amaçlarıyla kamulaştırılan taşınmaz mal ve kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir.

Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde çiftçinin topraklandırılması, ormanların Devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi için konulacak süre yirmi yılı; kıyıların korunması ve turizm amacıyla yapılacak kamulaştırmalarda ise bu süre on yılı aşamaz. Bu takdirde, taksitler eşit olarak ödenir ve kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır.

Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten çiftçinin hakkaniyet ölçüleri içinde geçinebilmesi için zaruri olan ve kanunla gösterilen kısmın ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli her halde peşin ödenir.

(*) Köşeli parantez içinde italik harflerle yazılan 2 ve 3'üncü fıkralar, Anayasa Mahkemesinin 12.10.1976 tarih ve E.1976/38, K.1976/46 sayılı Kararı ile iptal edilmiştir (AMKD, Sayı 14, s.252-285).

d) Devletleştirme

MADDE 39.- Kamu hizmeti niteliğı taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının gerektirdiğı hallerde, gerçek karşılığı kanunda gösterilen şekilde ödenmek şartıyla devletleştirilebilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde, ödeme süresi on yılı aşamaz ve taksitler eşit olarak ödenir; bu taksitler, kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır.

III. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti

MADDE 40.- Herkes, dilediğı alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.

Kanun, bu hürriyetleri, ancak kamu yararı amacıyla sınırlayabilir.

Devlet özel teşebbüslerin millî iktisadın gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır.

IV. İktisadî ve Sosyal Hayatın Düzeni

MADDE 41.- İktisadî ve sosyal hayat, adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir.

İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiğı önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmak Devletin ödevidir.

V. Çalışma İle İlgili Hükümler

a) Çalışma Hakkı ve Ödevi

MADDE 42.- Çalışma herkesin hakkı ve ödevidir.

Devlet, çalışanların insanca yaşaması ve çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için, sosyal, iktisadî ve malî tedbirlerle çalışanları korur ve çalışmayı destekler; işsizliği önleyici tedbirleri alır.

Angarya yasaktır.

Memleket ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda vatandaşlık ödevi niteliği alan beden veya fikir çalışmalarının şekil ve şartları, demokratik esaslara uygun olarak kanunla düzenlenir.

b) Çalışma Şartları

MADDE 43.- Kimse, yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılmaz.

Çocuklar, gençler ve kadınlar, çalışma şartları bakımından özel olarak korunur.

c) Dinlenme Hakkı

MADDE 44.- Her çalışan dinlenme hakkına sahiptir.

Ücretli hafta ve bayram tatili ve ücretli yıllık izin hakkı kanunla düzenlenir.

d) Ücrette Adâlet Sağlanması

MADDE 45.- Devlet, çalışanların, yaptıkları işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli adâletli bir ücret elde etmeleri için gerekli tedbirleri alır.

e) Sendika Kurma Hakkı

MADDE 46.- Çalışanlar ve işçiler izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler.

İşçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir.

Sendika ve sendika birliklerinin tüzükleri; yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 46.- İşçiler ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler. Bu hakların kullanılmasında uygulanacak şekil ve usûller kanunla gösterilir. Kanun, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadıyla sınırlar koyabilir.

Sendikalar ve sendika birliklerinin tüzükleri; yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz.

f) Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı

MADDE 47.- İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler. Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları kanunla düzenlenir.

VI. Sosyal Güvenlik

MADDE 48.- Herkes; sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkı sağlamak için sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilatı kurmak ve kurdurmak Devletin ödevlerindendir.

VII. Sağlık Hakkı

MADDE 49.- Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbî bakım görmesini sağlamakla ödevlidir.

Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır.

VIII. Öğrenimin Sağlanması

MADDE 50.- Halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarını sağlama Devletin başta gelen ödevlerindendir.

İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için mecburidir ve Devlet okullarında parasızdır.

Devlet, maddî imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin, en yüksek öğrenim derecelerine kadar çıkmalarını sağlama amacıyla burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar.

Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları, topluma yararlı kılacak tedbirleri alır. Devlet, tarih ve kültür değeri olan eser ve anıtların korunmasını sağlar.

IX. Kooperatifçiliği Geliştirme

MADDE 51.- Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır.

X. Tarımın ve Çiftçinin Korunması

MADDE 52.- Devlet, halkın gereği gibi beslenmesini, tarımsal üretimin toplumun yararına uygun olarak artırılmasını sağlamak, toprağın kaybolmasını önlemek, tarım ürünlerine ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gereken tedbirleri alır.

XI. Devletin İktisadî ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı

MADDE 53.- Devlet, bu bölümde belirtilen iktisadî ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadî gelişme ile malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getirir.

Dördüncü Bölüm

SİYASÎ HAKLAR VE ÖDEVLER

I. Vatandaşlık

MADDE 54.- Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.

Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir. Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmıyan bir eylemde bulunmadıkça, vatandaşlıktan çıkarılamaz. Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz.

II. Seçme ve Seçilme Hakkı

MADDE 55.- Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak, seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Seçimler, serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır.

III. Siyasî Partilerle İlgili Hükümler

a) Parti Kurma Hakkı ve Partilerin Siyasî Hayattaki Yeri

MADDE 56.- Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usûlüne göre partilere girme ve çıkma hakkına sahiptir.

Siyasî partiler, önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunurlar.

Siyasî partiler, ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.

30.6.1971 tarih ve 1421 sayılı Kanunla aşağıdaki fıkra eklenmiştir:

MADDE 56.- Son milletvekili genel seçimlerinde muteber oy sayısının en az yüzde beşini alan veya bu seçimlerde Millet Meclisinde grup teşkil edecek sayıda milletvekilliği kazanmış bulunan siyasî partilere Devletçe yapılacak yardım kanunla düzenlenir.

b) Partilerin Uyacakları Esaslar

MADDE 57.- Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymıyan partiler temelli kapatılır.

Siyasî partiler, gelir kaynakları ve giderleri hakkında Anayasa Mahkemesince hesap verirler.

Partilerin iç çalışmaları faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerinin nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.

Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki davalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu Mahkemece verilir.

15.3.1973 tarih ve 1699 sayılı Kanunla 2'nci ve 3'üncü fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 57.- Partilerin iç çalışmaları, faaliyetleri, Anayasa mahkemesine hangi hallerde ve ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerinin hangi hallerde ve nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.

IV. Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı

a) Hizmete Girme

b) MADDE 58.- Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, ödevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez.

b) Mal Bildirimi

MADDE 59.- Kamu hizmetine girenlerin mal bildirimde bulunmaları kanunla düzenlenir. Yasama ve yürütme organlarında görev alanlar, bundan istisna edilemez.

V. Millî Savunma Hak ve Ödevi

MADDE 60.- Yurt savunmasına katılma, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödev askerlik yükümü kanunla düzenlenir.

15.3.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla 2'nci ve 3'üncü fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

V. Vatan Hizmeti

MADDE 60.- Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödevin, Silâhlı Kuvvetlerde veya kamu hizmetlerinde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir.

VI. Vergi Ödevi

MADDE 61.- Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.

Vergi, resim ve harçlar ve benzeri malî yükümler ancak kanunla konulur.

20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

MADDE 61.- Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.

Vergi, resim ve harçlar ve benzeri malî yükümler ancak kanunla konulur.

Kanunun belli ettiği yukarı ve aşağı hadler içinde kalmak, ölçü ve esaslara uygun olmak şartıyla, vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnalarıyla nisbet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmaya, Bakanlar Kurulu yetkili kılınabilir.

VII. Dilekçe Hakkı

MADDE 62.- Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikayetleri hakkında, tek başlarına veya topluca, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir.

Kendileriyle ilgili başvuruların sonucu, dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir.

EK 4.**1982 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler****İkinci Kısım****KİŞİNİN HAKLARI VE ÖDEVLERİ****I. Temel hak ve hürriyetlerin niteliği**

MADDE 12.– Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.

Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder.

II. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması

MADDE 13.– (Değişik: 3.10.2001-4709/2 md.) Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.

III. Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılamaması

MADDE 14.– (Değişik: 3.10.2001-4709/3 md.) Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.

Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.

IV. Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması

MADDE 15.– Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen

durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.

(Değişik: 7.5.2004-5170/2 md.) Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.

V. Yabancıların durumu

MADDE 16.– Temel hak ve hürriyetler, yabancılar için, milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlanabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

Kişinin Hakları ve Ödevleri

I. Kişinin dokunulmazlığı, maddî ve manevî varlığı

MADDE 17.– Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.

Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbî deneylere tâbi tutulamaz.

Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tâbi tutulamaz.

(Değişik: 7.5.2004-5170/3 md.) Meşrû müdafaa hali, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu veya hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma veya isyanın bastırılması, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde yetkili merciin verdiği emirlerin uygulanması sırasında silah kullanılmasına kanunun cevaz verdiği zorunlu durumlarda meydana gelen öldürme fiilleri, birinci fıkra hükmü dışındadır.

II. Zorla çalıştırma yasağı

MADDE 18.– Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.

Şekil ve şartları kanunla düzenlenmek üzere hükümlülük veya tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar; olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek

hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları, zorla çalıştırma sayılmaz.

III. Kişi hürriyeti ve güvenliği

MADDE 19.– Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir.

Şekil ve şartları kanunda gösterilen :

Mahkemelerce verilmiş hürriyeti kısıtlayıcı cezaların ve güvenlik tedbirlerinin yerine getirilmesi; bir mahkeme kararının veya kanunda öngörülen bir yükümlülüğün gereği olarak ilgilinin yakalanması veya tutuklanması; bir küçüğün gözetim altında ıslahı veya yetkili merci önüne çıkarılması için verilen bir kararın yerine getirilmesi; toplum için tehlike teşkil eden bir akıl hastası, uyuşturucu madde veya alkol tutkunu, bir serseri veya hastalık yayabilecek bir kişinin bir müessesede tedavi, eğitim veya ıslahı için kanunda belirtilen esaslara uygun olarak alınan tedbirin yerine getirilmesi; usulüne aykırı şekilde ülkeye girmek isteyen veya giren, ya da hakkında sınır dışı etme yahut geri verme kararı verilen bir kişinin yakalanması veya tutuklanması; halleri dışında kimse hürriyetinden yoksun bırakılamaz.

Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmalarını, delillerin yokedilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunda gösterilen diğer hallerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Hâkim kararı olmadan yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir.

Yakalanan veya tutuklanan kişilere, yakalama veya tutuklama sebepleri ve haklarındaki iddialar herhalde yazılı ve bunun hemen mümkün olmaması halinde sözlü olarak derhal, toplu suçlarda en geç hâkim huzuruna çıkarılınca kadar bildirilir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/4 md.) Yakalanan veya tutuklanan kişi, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en geç kırksekiz saat ve toplu olarak işlenen suçlarda en çok dört gün içinde hâkim önüne çıkarılır. Kimse, bu süreler geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun bırakılamaz. Bu süreler olağanüstü hal, sıkıyönetim ve savaş hallerinde uzatılabilir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/4 md.) Kişinin yakalandığı veya tutuklandığı, yakınlarına derhal bildirilir.

Tutuklanan kişilerin, makul süre içinde yargılanmayı ve soruşturma veya kovuşturma sırasında serbest bırakılmayı isteme hakları vardır. Serbest bırakılma ilgilinin yargılama süresince duruşmada hazır bulunmasını veya hükmün yerine getirilmesini sağlamak için bir güvenceye bağlanabilir.

Her ne sebeple olursa olsun, hürriyeti kısıtlanan kişi, kısa sürede durumu hakkında karar verilmesini ve bu kısıtlamanın kanuna aykırılığı halinde hemen serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla yetkili bir yargı merciine başvurma hakkına sahiptir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/4 md.) Bu esaslar dışında bir işleme tâbi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, tazminat hukukunun genel prensiplerine göre, Devletçe ödenir.

IV. Özel hayatın gizliliği ve korunması

A. Özel hayatın gizliliği

MADDE 20.– Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. (Mülga cümle: 3.10.2001-4709/5 md.)

(Değişik: 3.10.2001-4709/5 md.) Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.

B. Konut dokunulmazlığı

MADDE 21.– (Değişik: 3.10.2001-4709/6 md.) Kimsenin konutuna dokunulamaz. Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de

kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin konutuna girilemez, arama yapılamaz ve buradaki eşyaya el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.

C. Haberleşme hürriyeti

MADDE 22.– (Değişik: 3.10.2001-4709/7 md.) Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır.

Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; haberleşme engellenemez ve gizliliğine dokunulamaz. Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, karar kendiliğinden kalkar.

İstisnaların uygulanacağı kamu kurum ve kuruluşları kanunda belirtilir.

V. Yerleşme ve seyahat hürriyeti

MADDE 23.– Herkes, yerleşme ve seyahat hürriyetine sahiptir.

Yerleşme hürriyeti, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak;

Seyahat hürriyeti, suç soruşturma ve kovuşturması sebebiyle ve suç işlenmesini önlemek;

Amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/8 md.) Vatandaşın yurt dışına çıkma hürriyeti, vatandaşlık ödevi ya da ceza soruşturması veya kovuşturması sebebiyle sınırlanabilir.

Vatandaş sınır dışı edilemez ve yurda girme hakkından yoksun bırakılamaz.

VI. Din ve vicdan hürriyeti

MADDE 24.– Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

VII. Düşünce ve kanaat hürriyeti

MADDE 25.– Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.

VIII. Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti

MADDE 26.– Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/9 md.) Bu hürriyetlerin kullanılması, millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir.

(Üçüncü fıkra mülga: 3.10.2001-4709/9 md.)

Haber ve düşünceleri yayma araçlarının kullanılmasına ilişkin düzenleyici hükümler, bunların yayımını engellemek kaydıyla, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlanması sayılmaz.

(Ek: 3.10.2001-4709/9 md.) Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir.

IX. Bilim ve sanat hürriyeti

MADDE 27.– Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.

Yayma hakkı, Anayasanın 1 inci, 2 nci ve 3 üncü maddeleri hükümlerinin değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılamaz.

Bu madde hükmü yabancı yayınların ülkeye girmesi ve dağıtımının kanunla düzenlenmesine engel değildir.

X. Basın ve yayımla ilgili hükümler

A. Basın hürriyeti

MADDE 28.– Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.

(İkinci fıkra mülga: 3.10.2001-4709/10 md.)

Devlet, basın ve haber alma hürriyetlerini sağlayacak tedbirleri alır.

Basın hürriyetinin sınırlanmasında, Anayasanın 26 ve 27 nci maddeleri hükümleri uygulanır.

Devletin iç ve dış güvenliğini, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit eden veya suç işlemeye ya da ayaklanma veya isyana teşvik eder nitelikte olan veya Devlete ait gizli bilgilere ilişkin bulunan her türlü haber veya yazıyı, yazarlar veya bastıranlar veya aynı amaçla, basanlar, başkasına verenler, bu suçlara ait kanun hükümleri uyarınca sorumlu olurlar. Tedbir yolu ile dağıtım hâkim kararıyla; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle önlenabilir. Dağıtımı önleyen yetkili merci, bu kararını en geç yirmidört saat içinde yetkili hâkime bildirir. Yetkili hâkim bu kararı en geç kırksekiz saat içinde onaylamazsa, dağıtımı önleme kararı hükümsüz sayılır.

Yargılama görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesi için, kanunla belirtilecek sınırlar içinde, hâkim tarafından verilen kararlar saklı kalmak üzere, olaylar hakkında yayım yasağı konamaz.

Sürelî veya süresiz yayınlar, kanunun gösterdiği suçların soruşturma veya kovuşturmasına geçilmiş olması hallerinde hâkim kararıyla; Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, genel ahlâkın korunması ve suçların önlenmesi bakımından gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir. Toplatma kararı veren yetkili merci, bu kararını en geç yirmidört saat içinde yetkili hâkime bildirir; hâkim bu kararı en geç kırksekiz saat içinde onaylamazsa, toplatma kararı hükümsüz sayılır.

Sürelî veya süresiz yayınların suç soruşturma veya kovuşturması sebebiyle zapt ve müsaderesinde genel hükümler uygulanır.

Türkiye’de yayımlanan sürelî yayınlar, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, Cumhuriyetin temel ilkelerine, millî güvenliğe ve genel ahlâka aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde, mahkeme kararıyla geçici olarak kapatılabilir. Kapatılan sürelî yayının açıkça devamı niteliğini taşıyan her türlü yayın yasaktır; bunlar hâkim kararıyla toplatılır.

B. Sürelî ve süresiz yayın hakkı

MADDE 29.– Sürelî veya süresiz yayın önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.

Sürelî yayın çıkarabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Bu bilgi ve belgelerin kanuna aykırılığının tespiti halinde yetkili merci, yayının durdurulması için mahkemeye başvurur.

Sürelî yayınların çıkarılması, yayım şartları, malî kaynakları ve gazetecilik mesleği ile ilgili esaslar kanunla düzenlenir. Kanun, haber, düşünce ve kanaatlerin serbestçe yayımlanmasını engelleyici veya zorlaştıracı siyasal, ekonomik, malî ve teknik şartlar koyamaz.

Sürelî yayınlar, Devletin ve diğer kamu tüzelkişilerinin veya bunlara bağlı kurumların araç ve imkânlarından eşitlik esasına göre yararlanır.

C. Basın araçlarının korunması

MADDE 30.– (Değişik: 7.5.2004-5170/4 md.) Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.

D. Kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı

MADDE 31.– Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir. Bu yararlanmanın şartları ve usulleri kanunla düzenlenir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/11 md.) Kanun, millî güvenlik, kamu düzeni, genel ahlâk ve sağlığın korunması sebepleri dışında, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyici kayıtlar koyamaz.

E. Düzeltme ve cevap hakkı

MADDE 32.– Düzeltme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.

Düzeltme ve cevap yayımlanmazsa, yayımlanmasının gerekip gerekmediğine hâkim tarafından ilgilinin müracaat tarihinden itibaren en geç yedi gün içerisinde karar verilir.

XI. Toplantı hak ve hürriyetleri

A. Dernek kurma hürriyeti

MADDE 33.– (Değişik: 23.7.1995-4121/2 md.; 3.10.2001-4709/12 md.) Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.

Hiç kimse bir derneğe üye olmaya ve dernekte üye kalmaya zorlanamaz.

Dernek kurma hürriyeti ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hürriyetlerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir.

Dernek kurma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir.

Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir veya faaliyetten alıkonulabilir. Ancak, millî güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı, yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idarî karar kendiliğinden yürürlükten kalkar.

Birinci fıkra hükmü, Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensuplarına ve görevlerinin gerektirdiği ölçüde Devlet memurlarına kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir.

Bu madde hükümleri vakıflarla ilgili olarak da uygulanır.

B. Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı

MADDE 34.– (Değişik: 3.10.2001-4709/13 md.) Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.

Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlığın ve genel ahlâkın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla ve kanunla sınırlanabilir.

Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir.

XII. Mülkiyet hakkı

MADDE 35.– Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.

Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir.

Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.

XIII. Hakların korunması ile ilgili hükümler

A. Hak arama hürriyeti

MADDE 36.– (Değişik: 3.10.2001-4709/14 md.) Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.

Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmaz.

B. Kanunî hâkim güvencesi

MADDE 37.– Hiç kimse kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.

Bir kimseyi kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz.

C. Suç ve cezalara ilişkin esaslar

MADDE 38.– Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suç işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.

Suç ve ceza zamanaşımı ile ceza mahkûmiyetinin sonuçları konusunda da yukarıdaki fıkra uygulanır.

Ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirleri ancak kanunla konulur.

Suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse suçlu sayılamaz.

Hiç kimse kendisini ve kanunda gösterilen yakınlarını suçlayan bir beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamaz.

(Ek: 3.10.2001-4709/15 md.) Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez.

Ceza sorumluluğu şahsîdir.

(Ek: 3.10.2001-4709/15 md.) Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz.

[Dokuzuncu Fıkra: Mülga (7.5.2004-5170/5 md.)]

(Değişik: 7.5.2004-5170/5 md.) Ölüm cezası ve genel müsadere cezası verilemez.

İdare, kişi hürriyetinin kısıtlanması sonucunu doğuran bir müeyyide uygulayamaz. Silahlı Kuvvetlerin iç düzeni bakımından bu hükme kanunla istisnalar getirilebilir.

(Değişik: 7.5.2004-5170/5 md.) Uluslararası Ceza Divanına taraf olmanın gerektirdiği yükümlülükler hariç olmak üzere vatandaş, suç sebebiyle yabancı bir ülkeye verilemez.

XIV. İspat hakkı

MADDE 39.– Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir. Bunun dışındaki hallerde ispat isteminin kabulü, ancak isnat olunan fiilin doğru olup olmadığının anlaşılmasında kamu yararı bulunmasına veya şikâyetçinin ispata razı olmasına bağlıdır.

XV. Temel hak ve hürriyetlerin korunması

MADDE 40.– Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir.

(Ek: 3.10.2001-4709/16 md.) Devlet, işlemlerinde, ilgili kişilerin hangi kanun yolları ve mercilere başvuracağını ve sürelerini belirtmek zorundadır.

Kişinin, resmî görevliler tarafından vâki haksız işlemler sonucu uğradığı zarar da, kanuna göre, Devletçe tazmin edilir. Devletin sorumlu olan ilgili görevliye rücu hakkı saklıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler

I. Ailenin korunması

MADDE 41.– (Değişik: 3.10.2001-4709/17 md.) Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.

Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilâtı kurar.

II. Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi

MADDE 42.– Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.

Öğrenim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir.

Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.

Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz.

İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır.

Özel ilk ve orta dereceli okulların bağlı olduğu esaslar, Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak, kanunla düzenlenir.

Devlet, maddî imkânlardan yoksun başarılı öğrencilerin, öğrenimlerini sürdürebilmeleri amacı ile burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar. Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları topluma yararlı kılacak tedbirleri alır.

Eğitim ve öğretim kurumlarında sadece eğitim, öğretim, araştırma ve inceleme ile ilgili faaliyetler yürütülür. Bu faaliyetler her ne suretle olursa olsun engellenemez.

Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez. Eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tâbi olacağı esaslar kanunla düzenlenir. Milletlerarası andlaşma hükümleri saklıdır.

III. Kamu yararı

A. Kıyılardan yararlanma

MADDE 43.– Kıyılar, Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır.

Deniz, göl ve akarsu kıyılarıyla, deniz ve göllerin kıyılarını çevreleyen sahil şeritlerinden yararlanmada öncelikle kamu yararı gözetilir.

Kıyılarla sahil şeritlerinin, kullanılış amaçlarına göre derinliği ve kişilerin bu yerlerden yararlanma imkân ve şartları kanunla düzenlenir.

B. Toprak mülkiyeti

MADDE 44.– Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçilikle uğraşan köylüye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri alır. Kanun, bu amaçla, değişik tarım bölgeleri ve çeşitlerine göre toprağın

genişliğini tespit edebilir. Topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlanması, üretimin düşürülmesi, ormanların küçülmesi ve diğer toprak ve yeraltı servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz.

Bu amaçla dağıtılan topraklar bölünemez, miras hükümleri dışında başkalarına devredilemez ve ancak dağıtılan çiftçilerle mirasçıları tarafından işletilebilir. Bu şartların kaybı halinde, dağıtılan toprağın Devletçe geri alınmasına ilişkin esaslar kanunla düzenlenir.

C. Tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması

MADDE 45.– Devlet, tarım arazileri ile çayır ve meraların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önlemek, tarımsal üretim planlaması ilkelerine uygun olarak bitkisel ve hayvansal üretimi artırmak maksadıyla, tarım ve hayvancılıkla uğraşanların işletme araç ve gereçlerinin ve diğer girdilerinin sağlanmasını kolaylaştırır.

Devlet, bitkisel ve hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi ve gerçek değerlerinin üreticinin eline geçmesi için gereken tedbirleri alır.

D. Kamulaştırma

MADDE 46.– (Değişik: 3.10.2001-4709/18 md.) Devlet ve kamu tüzelkişileri; kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.

Kamulaştırma bedeli ile kesin hükme bağlanan artırım bedeli nakden ve peşin olarak ödenir. Ancak, tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprakların bedellerinin ödenme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngörebileceği bu hallerde, taksitlendirme süresi beş yılı aşamaz; bu takdirde taksitler eşit olarak ödenir.

Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanlarının bedeli, her halde peşin ödenir.

İkinci fıkrada öngörülen taksitlendirmelerde ve herhangi bir sebeple ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır.

E. Devletleştirme ve özelleştirme

MADDE 47.– Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hallerde devletleştirilebilir.

Devletleştirme gerçek karşılığı üzerinden yapılır. Gerçek karşılığın hesaplanma tarzı ve usulleri kanunla düzenlenir.

(Ek: 13.8.1999-4446/1 md.) Devletin, kamu iktisadî teşebbüslerinin ve diğer kamu tüzelkişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların özelleştirilmesine ilişkin esas ve usuller kanunla gösterilir.

(Ek: 13.8.1999-4446/1 md.) Devlet, kamu iktisadî teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzelkişilere yaptırılacağı veya devredilebileceği kanunla belirlenir.

IV. Çalışma ve sözleşme hürriyeti

MADDE 48.– Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.

Devlet, özel teşebbüslerin millî ekonominin gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır.

V. Çalışma ile ilgili hükümler

A. Çalışma hakkı ve ödevi

MADDE 49.– Çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/19 md.) Devlet, çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları ve işsizleri korumak, çalışmayı desteklemek, işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak ve çalışma barışını sağlamak için gerekli tedbirleri alır.

(Üçüncü fıkra mülga: 3.10.2001-4709/19 md.)

B. Çalışma şartları ve dinlenme hakkı

MADDE 50.– Kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.

Küçükler ve kadınlar ile bedenî ve ruhî yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.

Dinlenmek, çalışanların hakkıdır.

Ücretli hafta ve bayram tatili ile ücretli yıllık izin hakları ve şartları kanunla düzenlenir.

C. Sendika kurma hakkı

MADDE 51.– (Değişik: 3.10.2001-4709/20 md.) Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir. Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz.

Sendika kurma hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir.

Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir.

Aynı zamanda ve aynı iş kolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz.

İşçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin bu alandaki haklarının kapsam, istisna ve sınırları gördükleri hizmetin niteliğine uygun olarak kanunla düzenlenir.

Sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri, Cumhuriyetin temel niteliklerine ve demokrasi esaslarına aykırı olamaz.

D. Sendikal faaliyet

MADDE 52.– (Mülga: 23.7.1995-4121/3 md.)

VI. Toplu iş sözleşmesi, grev hakkı ve lokavt

A. Toplu iş sözleşmesi hakkı

MADDE 53.– İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.

Toplu iş sözleşmesinin nasıl yapılacağı kanunla düzenlenir.

(Ek: 23.7.1995-4121/4 md.) 128 inci maddenin ilk fıkrası kapsamına giren kamu görevlilerinin kanunla kendi aralarında kurmalarına cevaz verilecek olan ve bu

maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile 54 üncü madde hükümlerine tabi olmayan sendikalar ve üst kuruluşları, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabilir ve İdareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilirler. Toplu görüşme sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat metni taraflarca imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idarî veya kanunî düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve anlaşmazlık noktaları da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir.

Aynı işyerinde, aynı dönem için, birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz ve uygulanamaz.

B. Grev hakkı ve lokavt

MADDE 54.– Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler. Bu hakkın kullanılmasının ve işverenin lokavta başvurmasının usul ve şartları ile kapsam ve istisnaları kanunla düzenlenir.

Grev hakkı ve lokavt iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve millî serveti tahrip edecek şekilde kullanılamaz.

Grev esnasında greve katılan işçilerin ve sendikanın kasıtlı veya kusurlu hareketleri sonucu, grev uygulanan işyerinde sebep oldukları maddî zarardan sendika sorumludur.

Grev ve lokavtın yasaklanabileceği veya ertelenebileceği haller ve işyerleri kanunla düzenlenir.

Grev ve lokavtın yasaklandığı hallerde veya ertelendiği durumlarda ertelemenin sonunda, uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulunca çözülür. Uyuşmazlığın her safhasında taraflar da anlaşarak Yüksek Hakem Kuruluna başvurabilir. Yüksek Hakem Kurulunun kararları kesindir ve toplu iş sözleşmesi hükmündedir.

Yüksek Hakem Kurulunun kuruluş ve görevleri kanunla düzenlenir.

Siyasî amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz.

Greve katılmayanların işyerinde çalışmaları, greve katılanlar tarafından hiçbir şekilde engellenemez.

VII. Ücrette adalet sağlanması

MADDE 55.– Ücret emeğin karşılığıdır.

Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır.

(Değişik: 3.10.2001-4709/21 md.) Asgarî ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da gözönünde bulundurulur.

VIII. Sağlık, çevre ve konut

A. Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması

MADDE 56.– Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.

Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.

Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler.

Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir.

Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.

B. Konut hakkı

MADDE 57.– Devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözetken bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır, ayrıca toplu konut teşebbüslerini destekler.

IX. Gençlik ve spor

A. Gençliğin korunması

MADDE 58.– Devlet, istiklâl ve Cumhuriyetimizin emanet edildiği gençlerin müsbet ilmin ışığında, Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ortadan kaldırmayı amaç edinen görüşlere karşı yetişme ve gelişmelerini sağlayıcı tedbirleri alır.

Devlet, gençleri alkol düşkünlüğünden, uyuşturucu maddelerden, suçluluk, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan ve cehaletten korumak için gerekli tedbirleri alır.

B. Sporun geliştirilmesi

MADDE 59.– Devlet, her yaştaki Türk vatandaşlarının beden ve ruh sağlığını geliştirecek tedbirleri alır, sporun kitlelere yayılmasını teşvik eder.

Devlet başarılı sporcuyu korur.

X. Sosyal güvenlik hakları

A. Sosyal güvenlik hakkı

MADDE 60.– Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.

Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar.

B. Sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler

MADDE 61.– Devlet, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleriyle, malûl ve gazileri korur ve toplumda kendilerine yaraşır bir hayat seviyesi sağlar.

Devlet, sakatların korunmalarını ve toplum hayatına intibaklarını sağlayıcı tedbirleri alır.

Yaşlılar, Devletçe korunur. Yaşlılara Devlet yardımı ve sağlanacak diğer haklar ve kolaylıklar kanunla düzenlenir.

Devlet, korunmaya muhtaç çocukların topluma kazandırılması için her türlü tedbiri alır.

Bu amaçlarla gerekli teşkilat ve tesisleri kurar veya kurdurur.

C. Yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşları

MADDE 62.– Devlet, yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşlarının aile birliğinin, çocuklarının eğitiminin, kültürel ihtiyaçlarının ve sosyal güvenliklerinin sağlanması, anavatanla bağlarının korunması ve yurda dönüşlerinde yardımcı olunması için gereken tedbirleri alır.

XI. Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması

MADDE 63.– Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır.

Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir.

XII. Sanatın ve sanatçının korunması

MADDE 64.– Devlet, sanat faaliyetlerini ve sanatçıyı korur. Sanat eserlerinin ve sanatçının korunması, değerlendirilmesi, desteklenmesi ve sanat sevgisinin yayılması için gereken tedbirleri alır.

XIII. Devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırları

MADDE 65.– (Değişik: 3.10.2001-4709/22 md.) Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Siyasî Haklar ve Ödevler

I. Türk vatandaşlığı

MADDE 66.– Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.

Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. (Son cümle mülga: 3.10.2001-4709/23 md.)

Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz.

Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz.

II. Seçme, seçilme ve siyasî faaliyette bulunma hakları

MADDE 67.– Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak, seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir.

(Değişik: 23.7.1995-4121/5 md.) Seçimler ve halkoylaması serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre, yargı yönetim ve denetimi altında yapılır. Ancak, yurt dışında bulunan Türk vatandaşlarının oy hakkını kullanabilmeleri amacıyla kanun, uygulanabilir tedbirleri belirler.

(Değişik: 17.5.1987-3361/1 md.; 23.7.1995-4121/5 md.) Onsekiz yaşını dolduran her Türk vatandaşı seçme ve halkoylamasına katılma haklarına sahiptir.

Bu hakların kullanılması kanunla düzenlenir.

(Değişik: 23.7.1995-4121/5 md.; 3.10.2001-4709/24 md.) Silah altında bulunan er ve erbaşlar ile askerî öğrenciler, taksirli suçlardan hüküm giyenler hariç ceza infaz kurumlarında bulunan hükümlüler oy kullanamazlar. Ceza infaz kurumları ve tutukevlerinde oy kullanılması ve oyların sayım ve dökümünde seçim emniyeti açısından alınması gerekli tedbirler Yüksek Seçim Kurulu tarafından tespit edilir ve görevli hâkimin yerinde yönetim ve denetimi altında yapılır.

(Ek: 23.7.1995-4121/5 md.) Seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak biçimde düzenlenir.

(Ek: 3.10.2001-4709/24 md.) Seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmaz.

III. Siyasî partilerle ilgili hükümler

A. Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma

MADDE 68.– (Değişik: 23.7.1995-4121/6 md.) Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir. Parti üyesi olabilmek için onsekiz yaşını doldurmuş olmak gerekir.

Siyasî partiler, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.

Siyasî partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler.

Siyasî partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti

ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez.

Hâkimler ve savcılar, Sayıştay dahil yüksek yargı organları mensupları, kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri, yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri, Silahlı Kuvvetler mensupları ile yükseköğretim öncesi öğrencileri siyasî partilere üye olamazlar.

Yükseköğretim elemanlarının siyasî partilere üye olmaları ancak kanunla düzenlenebilir. Kanun bu elemanların, siyasî partilerin merkez organları dışında kalan parti görevi almalarına cevaz veremez ve parti üyesi yükseköğretim elemanlarının yükseköğretim kurumlarında uyacakları esasları belirler.

Yükseköğretim öğrencilerinin siyasî partilere üye olabilmelerine ilişkin esaslar kanunla düzenlenir.

Siyasî partilere, Devlet, yeterli düzeyde ve hakça malî yardım yapar. Partilere yapılacak yardımın, alacakları üye aidatının ve bağışların tabi olduğu esaslar kanunla düzenlenir.

B. Siyasî partilerin uyacakları esaslar

MADDE 69.– (Değişik: 23.7.1995-4121/7 md.) Siyasî partilerin faaliyetleri, parti içi düzenlemeleri ve çalışmaları demokrasi ilkelerine uygun olur. Bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir.

Siyasî partiler, ticarî faaliyetlere girişemezler.

Siyasî partilerin gelir ve giderlerinin amaçlarına uygun olması gereklidir. Bu kuralın uygulanması kanunla düzenlenir. Anayasa Mahkemesince siyasî partilerin mal edinimleri ile gelir ve giderlerinin kanuna uygunluğunun tespiti, bu hususun denetim yöntemleri ve aykırılık halinde uygulanacak yaptırımlar kanunda gösterilir. Anayasa Mahkemesi, bu denetim görevini yerine getirirken Sayıştaydan yardım sağlar. Anayasa Mahkemesinin bu denetim sonunda vereceği kararlar kesindir.

Siyasî partilerin kapatılması, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır.

Bir siyasî partinin tüzüğü ve programının 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir.

Bir siyasî partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. (Ek cümle: 3.10.2001-4709/25 md.) Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.

(Ek: 3.10.2001-4709/25 md.) Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fıkralara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir.

Temelli kapatılan bir parti bir başka ad altında kurulamaz.

Bir siyasî partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan kurucuları dahil üyeleri, Anayasa Mahkemesinin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararının Resmî Gazetede gerekçeli olarak yayımlanmasından başlayarak beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar.

Yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzelkişilerden maddî yardım alan siyasî partiler temelli olarak kapatılır.

(Değişik: 3.10.2001-4709/25 md.) Siyasî partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenmeleri, kapatılmaları ya da Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmaları ile siyasî partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir.

IV. Kamu hizmetlerine girme hakkı

A. Hizmete girme

MADDE 70.– Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.

Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez.

B. Mal bildirimi

MADDE 71.– Kamu hizmetine girenlerin mal bildiriminde bulunmaları ve bu bildirimlerin tekrarlanma süreleri kanunla düzenlenir. Yasama ve yürütme organlarında görev alanlar, bundan istisna edilemez.

V. Vatan hizmeti

MADDE 72.– Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir.

VI. Vergi ödevi

MADDE 73.– Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.

Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır.

Vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir veya kaldırılır.

Vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülüklerin muaflık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Bakanlar Kuruluna verilebilir.

VII. Dilekçe hakkı

MADDE 74.– (Değişik: 3.10.2001-4709/26 md.) Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/26 md.) Kendileriyle ilgili başvuruların sonucu, gecikmeksizin dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir.

Bu hakkın kullanılma biçimi kanunla düzenlenir.